

1/2009

Археологічний літопис Лівобережної України

Шановні читачі, колеги!

Ви тримаєте в руках 25-те, ювілейне число "Археологічного літопису Лівобережної України". Від появи в світ першого випуску журналу минуло 12 років. За цей, порівняно короткий для археології час, періодичне видання стало широко відомим науковим археологічним та історико-краєзнавчим часописом, знаним як в Україні, так і поза її межами. "Оприземлена" на Дніпровське Лівобережжя проблематика журналу, все ж залишалася і залишається цікавою як фахівцям, так і загалу поціновувачів старожитностей. А для археологів, істориків та музейників Полтавської, Київської, Сумської, Харківської і Чернігівської областей України "Археологічний літопис..." став тим фаховим виданням, де можна оприлюднити друком результати польових досліджень, нові теоретичні розробки, повідомити колег про неординарні знахідки.

Концептуальний бік діяльності журналу не змінився, хіба що, у більшості номерів частіше і частіше почали публікуватися доробки полтавських дослідників.

У наш економічно складний час видання журналу стало не легкою спра-

вою для колективу Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. Проте, ми не полишаємо сподівань, що переборювання певних негараздів — то справа часу.

2009 рік співпав у часі з 300-річчям Полтавської битви, а минулий, 2008-й — з 300-літтям Українсько-Шведського політичного союзу. Обидві події досить кардинально вплинули на історію не тільки України, а й більшості європейських держав. Тож звертаючись до них, історики зупинялися переважно на політичній і військовій складових обох історичних явищ.

Готуючи це число журналу, ми звернулися, і цілком закономірно, до "неочікуваної" для таких дат наукової тематики — вивчення матеріальної культури українського міста і села другої половини XVII — початку XVIII ст., тобто, до археологічного аспекту подій початку української історії Нового часу. Це, так би мовити, аналіз археологічних відголосків змін та новацій в матеріальній культурі населення Гетьманщини напередодні і під час Північної війни, культури українського народу, що пережив потрясіння континентального військового і політичного конфлікту рубежу XVII — XVIII ст.

На вістрі цієї проблеми й об'єдналися зусилля полтавських, київських, харківських та дніпропетровських дослідників, що в тій чи іншій мірі спробували висвітлити окремі риси матеріально-культурних явищ в Україні тієї буремної епохи. Цей козакознавчий доробок і складає сутність запропонованого випуску журналу. В ньому ми залишилися осторонь традиційних археологічних проблем вивчення давнини, сподіваючись черговий раз підтвердити закономірне право на існування археології доби українського козацтва та використання археологічних методів досліджень для вивчення далеко ще не вирішених історичних проблем початкового етапу Нової історії України і сусідніх країн.

*Головний редактор,
заслужений працівник культури України*

О.Б. Супруненко

Археологічний літопис Лівобережної України

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації

Інститут археології
Національної
Академії наук
України

Науковий журнал

Заснований у 1997 р.

Видається раз на півріччя

Редакційна колегія:

Олександр СУПРУНЕНКО,
головний редактор, кандидат історичних наук,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Петро БОНДАРЕВСЬКИЙ,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Вадим ВАДІМОВ,
академік Української Академії Архітектури,
доктор архітектури (Полтава)

Гліб ІВАКІН,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Володимир КОВАЛЕНКО,
кандидат історичних наук,
заслужений працівник освіти України (Чернігів)

Юрій МОРГУНОВ,
доктор історичних наук (Москва)

Олександр МОЦЯ,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Олексій НЕСТУЛЯ,
доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України (Полтава)

Андрій ОБЛОМСЬКИЙ,
доктор історичних наук (Москва)

Олександр СИМОНЕНКО,
доктор історичних наук (Київ)

Сергій СКОРИЙ,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Ростислав ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Петро ТОЛОЧКО,
академік НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Борис ШРАМКО,
доктор історичних наук, професор (Харків)

Редакція:

Ірина КУЛАТОВА,
відповідальний секретар

Олександр ТІТКОВ,
технічний редактор, комп'ютерна верстка

Адреса редакції:

Україна, 36011, м. Полтава-11, вул. Комсомольська,
37, Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської
обласної державної адміністрації
Тел., факс: (053-22) 226-12
e-mail: cpram@ua.fm

Editorial office:

Centre of Protection & Research
of Archaeological Sites Culture Board
of the Poltava Regional State Administration
37, Komsomolska Str.,
Poltava, 36 011, Ukraine
tel., fax. +380 (053-22) 226-12
e-mail: cpram@ua.fm

© АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ,
число 1 (25) * 2009

© ARCHAEOLOGICAL CHRONICLES OF THE
DNIEPER LEFT-BANK UKRAINE
SCIENTIFIC MAGAZINE
№ 1 (25) * 2009

Оригінал-макет: ВЦ "Археологія" ЦОДПА

N1 * 2009

З М І С Т

Археологія: статті і публікації

- Голубєва І.В. (Харків)**. Про дві культурні традиції козацької доби на Слобожанщині 3
- Коваленко О.В. (Полтава)**. Полтавська фортеця 13
- Біляєва С.О. (Київ)**. Ознаки нового часу у матеріальній культурі України другої половини XVII — початку XVIII ст. 24
- Виноградська Л.І., Орлов Р.С. (Київ)**. Археологічні дослідження поблизу Спаської церкви у Полтаві 32
- Супруненко О.Б. (Полтава), Пашкевич Г.О., Калашник Є.С. (Київ)**. Знахідки з господарської ями XVII ст. у Кременчуці 35
- Козловський А.О., Ієвлєв М.М. (Київ)**. Пізньосередньовічні старожитності з Верхнього Києва 41
- Пуголовок Ю.О. (Київ), Супруненко О.Б. (Полтава)**. Пізньосередньовічне житло з околиць Комсомольська на Полтавщині (за розкопками 2008 р.) 47
- Калашник Є.С. (Київ)**. Доля сотенного містечка Маячка у Північній війні: археологічний аспект 53
- Шерстюк В.В., Супруненко О.Б. (Полтава)**. Хутір Підустин поблизу Комсомольська: риси матеріальної культури початку XVIII ст. 58
- Кулатова І.М. (Полтава)**. Поховання скіфського часу в кургані у пониззі Сухого Кобелячка 72
- Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. (Полтава), Пуголовок Ю.О. (Київ)**. Селітроварницький комплекс в ур. Поле 2-ї бригади на Більсько-му городищі 78

Нумізматика

- Векленко В.О. (Дніпропетровськ)**. Дукачі з території посаду Богородицької фортеці 98
- Шалобудов В.М. (Дніпропетровськ)**. Скарб фальшивих польських монет XVII ст. з с. Сокілка на Полтавщині 100

Антропология

- Артем'єв А.В. (Полтава), Калашник Є.С. (Київ)**. Некрополі козацької доби Полтави: деякі антропологічні спостереження 102

Музейні колекції

- Тітков О.В., Сальников В.О. (м.Полтава)**. Східне озброєння у збірці Державного історико-культурного заповідника "Поле Полтавської битви" 106

Список скорочень

112

Summary

112

Наші автори

115

Повідомлення

- Пуголовок Ю.О. (Київ)**. Надмогильні монументи з Келебердянського кладовища 3с. обкл

Згідно з постановою Президії Вищої Атестаційної Комісії України від 9 червня 1999 р. № 1-05/7 затверджено "Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук", в якому у розділ "Журнали" за позицією № 1 включено "Археологічний літопис Лівобережної України" (м.Полтава) — спеціальність історія, археологія.

THE CONTENTS

ARCHAEOLOGY: ARTICLES AND PUBLICATIONS

Golubeva I.V. (<i>Kharkiv</i>). On Two Cultural Traditions of Cossack Time in Slobozhanshyna.	3
Kovalenko O.V. (<i>Poltava</i>). The Fortress of Poltava	13
Bilayeva S.O. (<i>Kyiv</i>). The Modern Features in the Ukrainian Material Culture of the Second Half XVII - Early XVIII centuries	24
Vinogradska L.I., Orlov R.S. (<i>Kyiv</i>). Archaeological Investigations by the Christ the Savior Church in Poltava	32
Suprunenko A.B. (<i>Poltava</i>), Pashkevych G.O., Kalashnyk E.S. (<i>Kyiv</i>). Finds from a Household Pit of the XVIII century in Kremenchuk	35
Kozlovsky A.O., Ievlev M.M. (<i>Kyiv</i>). Late Middle Ages Antiquities from the Upper Kyiv	41
Pugolovok Y.O. (<i>Kyiv</i>), Suprunenko A.B. (<i>Poltava</i>). Late Middle Ages Habitation from the Komsomolsk Environs in the Poltava Region (digs 2008)	47
Kalashnyk E.S. (<i>Kyiv</i>). Fate of Little Town Mayachka in the Northern War: Archaeological Aspect	53
Sherstuk V.V., Suprunenko A.B. (<i>Poltava</i>). Small Village Pidusty near to Komsomolsk: Features of Material Culture of the Early XVIII century	58
Kulatova I.N. (<i>Poltava</i>). Burial of the Scythian Time in a Barrow by the Low Flow of Sukhoy Kobelyachek	72
Suprunenko A.B., Sherstuk V.V. (<i>Poltava</i>), Pugolovok Y.O. (<i>Kyiv</i>). Salpetre Works in the Field of the 2nd Brigade in the Site of Ancient Settlement of Belsk	78

NUMISMATICS

Veklenko V.O. (<i>Dnipropetrovsk</i>). Ducats from the Trading Quarter of the Bogorodytska Fortress (the Fortress of Theotokos)	98
Shalabudov V.M. (<i>Dnipropetrovsk</i>). Treasure of Forged Polish Coins of XVIII centuries from Village Sokilka in the Poltava Region	100

ANTHROPOLOGY

Artemyev A.V. (<i>Poltava</i>), Kalashnyk E.S. (<i>Kyiv</i>). Necropolises of the Cossack Time in Poltava: some Archaeological Observations	102
---	-----

MUSEUM COLLECTIONS

Titkov A.B., Salnikov V.O. (<i>Poltava</i>). Oriental Weapon in Collection of the State Historical and Cultural Museum "The Field of the Poltava Battle"	106
---	-----

ABBREVIATIONS

112

SUMMARY

112

OUR AUTHORS.

115

ANNOUNCES

Pugolovok Y.O. (*Kyiv*). Grave Monuments from the Keleberda Necropolis

© Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, 2006.

© Інститут археології НАН України, 2009.

© Автори статей: **Артем'єв А.В., Біляєва С.О., Векленко В.О., Виноградська Л.І., Голубєва І.В., Ієвлєв М.М., Калашник Є.С., Коваленко О.В., Козловський А.О., Кулатова І.М., Орлов Р.С., Пашкевич Г.О., Пуголовок Ю.О., Сальников В.О., Супруненко О.Б., Тітков О.В., Шалобудов В.М., Шерстюк В.В.**, 2009.

© **Рисунки: Коваленко Г.В., Менчинська Т.В.**, автори, 2009.

ПРО ДВІ КУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ

Формування населення Слобідської України є багатоплановим процесом, що зумовлений рядом чинників. Він відбувався протягом багатьох років за участі представників різних етнічних груп. Тому населення регіону утворював строкатий конгломерат носіїв різних культур і традицій. Проте, можна виділити дві основні етнічні складові слобідського населення – насамперед, українців (черкасів за письмовими джерелами) та росіян (московітів). Домінуюче положення цих етносів дозволяє констатувати існування на ранньому етапі формування Слобожанщини двох матеріальних культур. Незважаючи на те, що цілеспрямоване археологічне дослідження пам'яток козацької доби на Слобожанщині триває лише кілька років, його результати (у вигляді об'єктів та артефактів) дають змогу відрізнити та окреслити основні риси цих культур.

Для характеристики традицій житлобудування мешканців Слобожанщини козацької епохи існуюча на наш час вибірка все ще не є достатньою. Хоча серед досліджених жител простежено наступну закономірність: московітам належали житла-землянки, а черкасам – наземні житла. Виявлені житла обох типів вже детально описані (Голубєва, 2007), а тому надамо лише їх загальний характеристику.

Наземні заглиблені житла (рис.1:1) склались з двох приміщень: основного (кімната) та додаткового (сіни). Основна частина була заглиблена в материк нижче лінії промерзання, додаткова – довгий вузький вхід у вигляді сходинок виводив на тогочасну денну поверхню та мав допоміжну конструкцію у вигляді стін, що зводились на опорних стовпчиках та дерев'яних колодах.

Землянки (рис. 1:2) були вирізаними в материку житлами, орієнтованими за сторона-

ми світу, не мали сходинок, з прямими вертикальними стінами, що обшивалися дерев'яними дошками.

Подальші розкопки поселень та фортець Слобожанщини дозволять з'ясувати, чи є вказана тенденція домінуючою для регіону в цілому, або вона носить локальний характер.

Розглядаючи рештки споруд на Слобожанщині, не можна оминати і такий їх вид, як **лазні**. Згідно письмових джерел, вони були властиві лише переселенцям з Московської держави та зовсім не характерні для черкас (Багалей, 1993, с.169; *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.*, 1991). Розкопками пам'яток козацької доби на Харківщині підтверджується саме ця теза: єдина досліджена археологічно лазня на Слобожанщині зафіксована на посаді Царборисівської фортеці і належала вона московським переселенцям (Голубєва, 2007а). Лазня (рис.2) виявлена під час зачистки на глибині 0,5 м, мала в плані форму п'ятикутника, орієнтованого на північ, з довгою полицкою, що примикала з півдня. Поличка продовжувалась в південно-східному борті розкопу, але за браком часу прирізка до траншеї здійснена не була, тому її загальні розміри встановити поки що неможливо. В межах дослідженої частини полички її довжина складала 1,20 м, вона була 1,30 м завширшки, глибина складала 0,85 м. Дно утворювали дві сходинок: ширина північної – 0,90 м, її глибина – 1,55 м, ширина південної – 0,60 м, глибина – 1,75 м. У лазні виявлені рештки двох печей. Більша з них, розмірами 1,15x1,05 м, розміщувалась у північній частині і мала мазані глиною перепечені стінки (товщина обмазки складала 3–4 см) та дно; її глибина досягала 1,15 м. Дно печі було додатково вимощене цеглою (сирцева або низькотемпературний випал). Всі цеглини мали

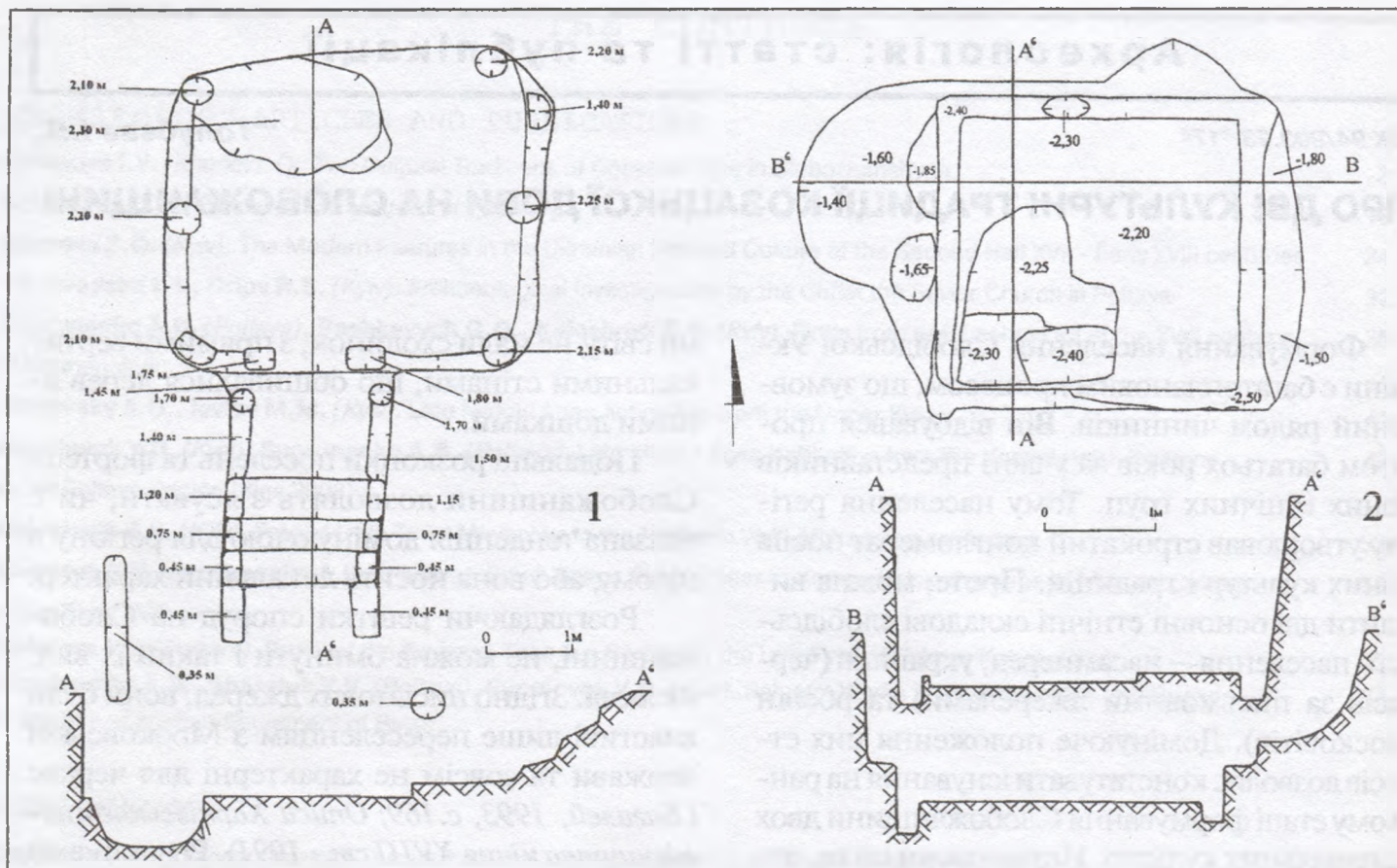

Рис. 1. Житла Цареборисівської фортеці:

1 — черкаське житло 2-ї.пол. XVII ст.; 2 — московське житло руб. XVI - XVII ст.

однаковий розмір: довжина — 0,27 м, ширина — 0,15 м, висота — 0,045 м. Менша піч, розмірами 0,65 x 0,50 м, була розташована у західній частині лазні і також мала мазані глиною (товщина обмазки 2-3 см), пропечені стіни і дно, її глибина — 1,15 м. Заповнення пічки складалося переважно з попелу, дрібних вуглин та обмазки. На дні знаходилося скупчення каміння (5 од.). Пічки були з'єднані між собою полицкою, ширина якої становила 0,45 м, глибина — 1,15 м. У північно-східному куті ями виявлена сходинка — 0,45 м завширшки, на глибині 0,80 м.

В заповненні лазні у великій кількості лежали уламки гончарного московського посуду сірого кольору. Серед індивідуальних знахідок слід відмітити привіску з мідного московського пула, уламок хрестика-тільника, вістря залізної черешкової стріли, підкову.

Побутова кераміка є найбільш масовим матеріалом, а також слугує надійним етнічним та хронологічним індикатором будь-якої пам'ятки. На слобожанських пам'ятках козацької

добы можна виділити два різновиди посуду: черкаський (український) та московський (російський). Наявність посуду двох типів зумовлена не лише даними про заселення краю відповідними етнічними групами, а й забезпечена аналогіями на синхронних пам'ятках. Посуд, подібний до такого, що ми називаємо черкаським, знайдено в Києві (*Козубовський, Івакін, Чекановський, 1993, с.267; Пахар, Балакін, 1995, с.147; Загребельний, Балакін, 1999, с.110*), Корсуні (*Назаров, 1998, с.150*), Кременчуці (*Супруненко, 2007*), Переяславі (*Тетеря, 2007*), Полтаві (*Мокляк, 1993, с.71-73; Золотницька, 1997, с.96; Ханко, 2000, с.55; Коваленко, 2001, с.147-148; Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк, 2008, с.58-63; Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк, 2009, с.114, 117*), Черкасах (*Куштан, 2000, с.19*), Трахтемирові і Каневському узбережжі (*Виногородська, Петрашенко, 2001, с.30, 134-135*), Хоролі (*Менчинський, Супруненко, 1994, с.14*), Чернігові (*Виногородська, 2005*), Чигирині (*Горішний, Діденко, 1998, с.154*), на поселенні Явір Донець-

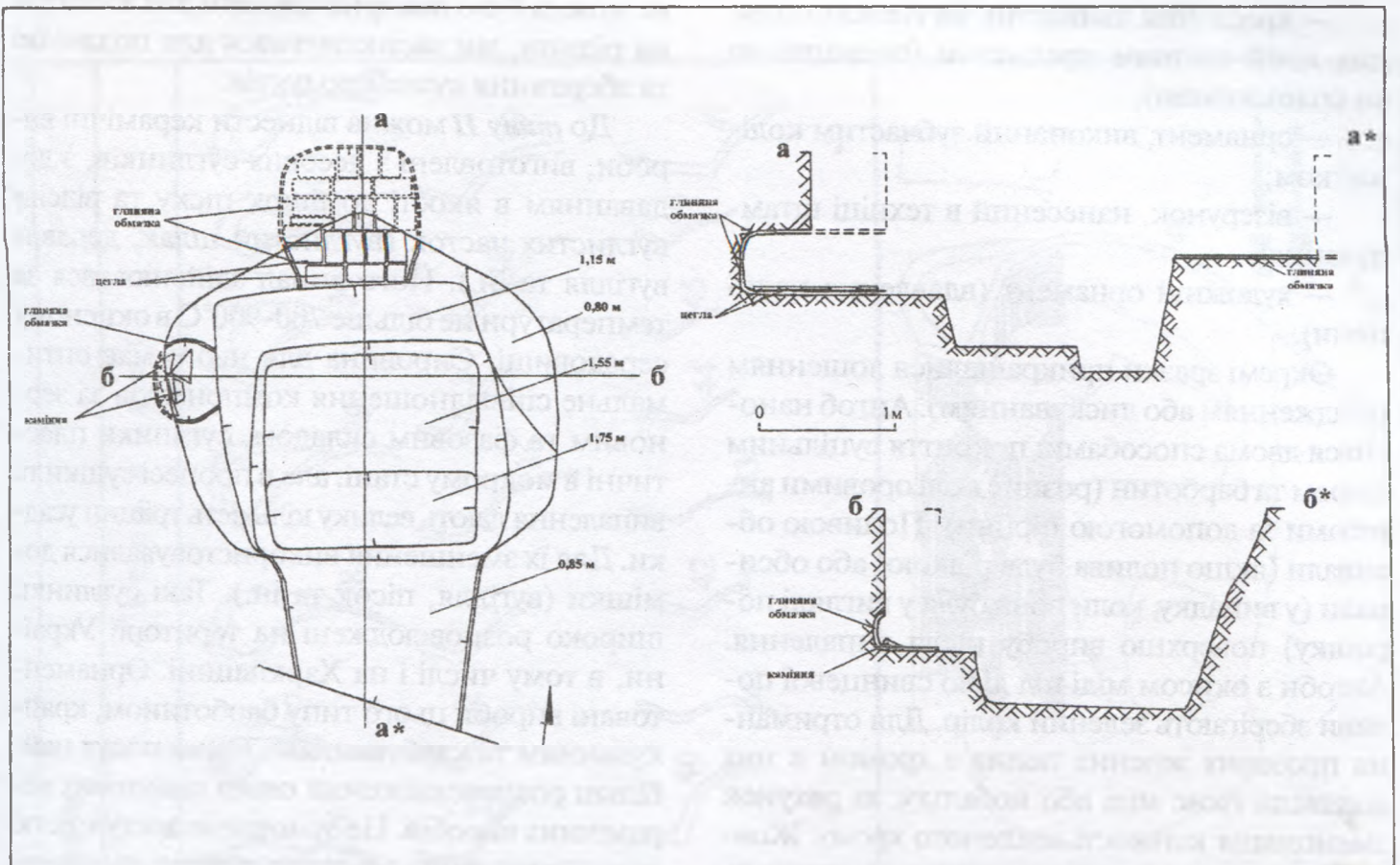

Рис. 2. Цареборисівська фортеця.
Лазня.

кої області (Кравченко, Мирошниченко, Полідович, 2002, с.97, 99, 103) та ін. Посуд (московський), який ототожнюємо із переселенцями з Московської держави, подібний до матеріалів Москви (МІА, 1991), Ростиславля Рязанського (Коваль, 1996, с.110; 132) тощо. Наступна характеристика різновидів посуду виконана автором, спираючись на природничі дослідження О.В.Куценка.

Черкаський (український) гончарний посуд козацької доби за формою поділяється на такі групи: горщики (рис.3:26-48), миски та полумиски, покритки, глечики, макітри, кухлі, ринки.

Сировиною для керамічних виробів були лесові суглинки, зі значним вмістом компонентів (різні глинища), для орнаментованих поливою та ангобом виробів — сирі феритові глазурі та ангоби зі склобою перліту, польового шпату і легкоплавких глин. Ангобування проводилося шляхом покриття тіла посуду світлою глиною з кварцевим піском, розтертим до 100 мкм у співвідношенні 30:70.

Для розпису кераміки використовували природні барвники:

- піролюзит (MnO_2) — темно-сірий та чорний колір;
- окис заліза (Fe_2O_3) — червоний, бурий, червонувато-брунатний та брунатний кольори;
- окис кобальту — сині та блакитні кольори;
- вохристі глини — численні відтінки жовто-червоної гама.

Формування посуду на гончарному крузі відбувалося шляхом витягування з одного шматка глини (донно-ємнісний почин). Товщина стінок в середньому складає 0,3 - 0,5 см. Ручки формувалися окремо і потім приставлялися за допомогою формувальної маси до основного тіла виробу після того, як на нього був нанесений орнамент. Шви було заглажено пальцями. Декорування велося у двох напрямках: рельєфне та ангобове (барботин). Рельєф наносився на сирю поверхню кількома прийомами:

— креслення хвилястих чи горизонтальних ліній гострим предметом (очеретиною чи соломинкою);

— орнамент, виконаний зубчастим коліщатком;

— візерунок, нанесений в техніці штампування;

— художній орнамент (вдавлення пальцями).

Окремі зразки прикрашалися лощенням (гладженням або лискуванням). Ангоб наносився двома способами: покриття суцільним шаром та барботин (розпис кольоровими ангобами за допомогою пір'їни). Поливою обливали (якщо полива була рідкою) або обсипали (у випадку, коли вона була у вигляді порошку) поверхню виробу після випалення. Ангоби з окисом міді під дією свинцевої поливи зберігають зелений колір. Для отримання прозорих зелених полив з хромом в них додавали окис міді або кобальту, за рахунок зменшення кількості введенного хрому. Жовтий колір отримували введенням до свинцевої поливи окису заліза. Згідно візуального та природничих аналізів, виділено три типи посуду.

Tun I — вироби з білої глини каолінового складу високої пластичності, що дають можливість виготовити тонкостінні гончарні вироби. Однак, в процесі випалення в структурі тіста утворювалося доволі багато тріщин від усадки, що обмежували сферу застосування цього посуду внаслідок його високої пористості. Температура випалення виробів даної групи не перевищувала 1000°C в окисному середовищі. Орнаментовані вироби цього типу барботином доповнювали в декорі крайкуванням та карбуванням. Окремі примірники цього типу складають невеликий відсоток серед побутової кераміки, що знайдена під час розкопок. Це може бути пояснене дороговизною білої глини. Висока ціна на подібні вироби зумовлювалася тим, що посуд цього типу був імпортом: на території Харківської області білі каолінові глини відсутні. Завдяки високій пористості, що надавала гарну вентиляцію, та привабливому вигляду (вишуканий білий колір), такий посуд

не можна було використовувати для зберігання рідини, він застосовувався для подачі їжі та зберігання сухих продуктів.

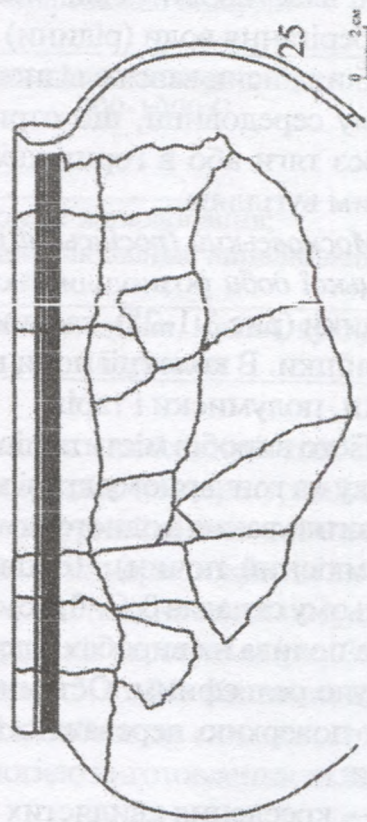
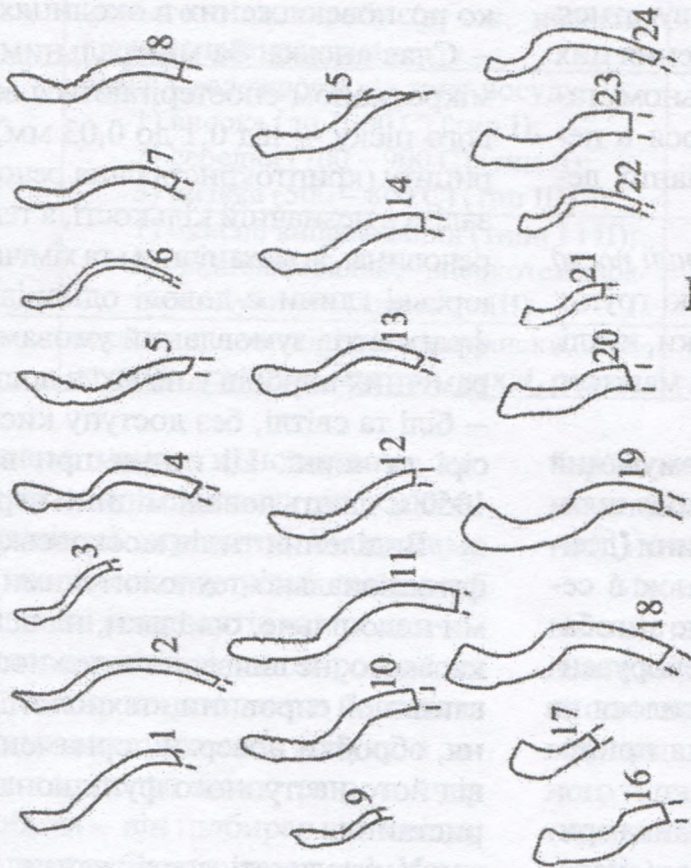
До **tuny II** можна віднести керамічні вироби, виготовлені з лесових суглинків, з додаванням в якості домішок піску та відсіву вуглистих часток (вуглистий шлак, деревне вугілля та ін.). Його випал здійснювався за температури не більше 700–900°C в окисному середовищі. Сировина для нього має оптимальне співвідношення компонентів за зерновим та фазовим складом, суглинки пластичні в мокрому стані, але в процесі сушки та випалення дають велику кількість тріщин усадки. Для їх зменшення використовувалися домішки (вугілля, пісок та ін.). Такі суглинки широко розповсюджені на території України, в тому числі і на Харківщині. Орнаментовані вироби цього типу барботином, крайкуванням та карбуванням. Такий посуд найбільш розповсюджений серед побутових керамічних виробів. Це зумовлене доступністю матеріалу, з якого він виготовлявся, та універсальністю використання. Посуд цього типу міг використовуватися в широкому побутовому спектрі, в тому числі і для приготування їжі. Таким чином, використання кераміки цього типу можна визначити, як кухонне, для варіння їжі. Колір виробів зумовлювався наявністю в складі рівномірно розташованих оксидів заліза. Однак, наявність в структурі тіста тріщин усадки змушувала гончарів в якості додаткової обробки поверхні з одного боку наносити шар білої глини (ангобу) для зменшення пористості з внутрішнього боку, та із зовнішнього — орнамент поверх ангобу. Нанесений шар ангобу був досить тонким, не більше 0,3 мм, орнамент складався з оксидів заліза (вохри).

Tun III кераміки складається з окатаних кварцевих зерен правильної округлої форми, безкольорових або вкритих «сорочкою» сіро-чорного кольору, а також з чорної непрозорої тонкодисперсної зв'язуючої маси, що була сумішшю білої глини та вуглистих часток. Серед вуглисто-глиняної маси виявлені випалки оксидів заліза, що вказують на наявність у вихідній сировині відходів вуглистих

Горщики

Московські

Черкаські

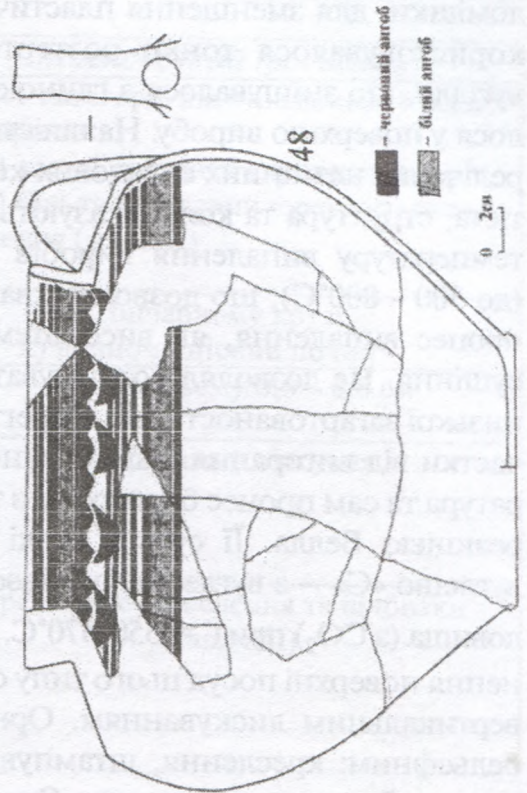
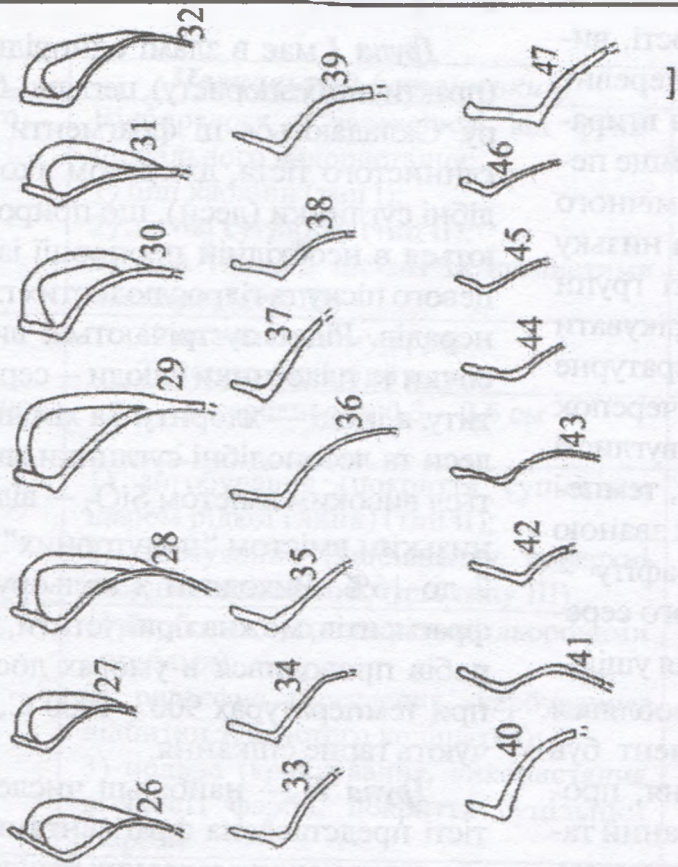

Рис. 3. Профілі та зовнішній вигляд горщиків козацької доби на Слобожанщині.

розробок (пірит — FeS), які часто зустрічаються в вуглистих сланцях. В цих виробках як домішки, для зменшення пластичності, використовувалося тонко розтерте деревне вугілля, що змішувалося з глиною та втиралось у поверхню виробу. Наявність вище перелічених незмінних складових керамічного тіста, структура та колір вказують на низьку температуру випалення виробів цієї групи (до 500 - 800°C), що дозволяє кваліфікувати процес випалення, як високотемпературне сушіння. Це дозволяло отримувати черепок низької загартованості, але зберегти вуглисті частки від вигорання. Таким чином, температура та сам процес були схожі з так званою реакцією Белла. Її суть в осаді графіту — вуглецю «С» — з вуглекислого газового середовища (з CO₂) при t° = 550-570°C. Для ущільнення поверхні посуд цього типу оброблявся вертикальним лискуванням. Орнамент був рельєфним: креслення, штампування, прокатка зубчастим коліщатком. Отриманий таким чином посуд мав гарні водовідштовхувальні властивості та міг використовуватися для зберігання води (рідини). Випалення цих виробів здійснювався в відновлювальному газовому середовищі, що отримувалося в печах без тяги або в горщиках, засипаних деревним вугіллям.

Московський (російський) гончарний посуд козацької доби розподіляється на такі групи: горщики (рис.3:1-25), глечики, миски, кухлі, покришки. В колекції поки відсутні макітри, ринки, полумиски і тарілі.

Тісто виробів містить пісок. Формування посуду на гончарному крузі відбувалося шляхом витягування з одного шматка глини (донно-ємкісний почин). Товщина стінок в середньому складає 0,6 - 0,8 см. Розпис ангобами та полива на виробках відсутні. Декорування було рельєфним. Останнє наносилося на сиру поверхню переважно кількома прийомами:

— креслення хвилястих чи прямих горизонтальних ліній гострим предметом (очеретиною або соломинкою);

— вдавлення тріскою (вертикальні, частіше косі, насічки);

— вертикальне лошіння (гладження або лискування).

Група I має в зламі однорідну структуру (практично безпористу), цегляно-бурого кольору. Складаються ці фрагменти з кварцево-глинистого тіста, джерелом якого є лесоподібні суглинки (леси), що природно утворюються в необхідній пропорції із зерен кварцевого піску та гідролюдистих глинистих мінералів. Рідко зустрічаються видовжені лусочки та пластинки слюди — серициту та біотиту, а іноді — хлориту. За хімічним складом леси та лесоподібні суглинки характеризуються високим вмістом SiO₂ — від 65 до 85% та низьким вмістом “полуторних” окислів — от 7 до 15%. Виходячи з кольору та міцності фрагментів, можна припустити, що випал виробів проводився в умовах доступу кисню, при температурах 900 - 1000°C, що забезпечують гарне спікання.

Група II — найбільш численна група, в тісті представлена фрагментами білих та сірих глин породи юрських відкладень, широко розповсюджених в околицях міста Ізюма — Слав'янська. За мінеральним складом під мікроскопом спостерігаються зерна кварцевого піску — від 0,1 до 0,03 мм, лусочки серициту (крипнокристалічна речовина), окиси заліза в незначній кількості, а також вуглиста речовина. За механічним та хімічним складом, юрські глини є доволі однорідними. Колір фрагментів зумовлений умовами випалу керамічних виробів у печах: з доступом кисню — білі та світлі, без доступу кисню — темносірі та чорні. Ці глини при випалі 950 — 1050°C дають доволі міцний черепок.

Виділення типів московського посуду за функціонально-технологічними властивостями недоцільне, оскільки, на відміну від черкаського, не виявлено залежності при виборі глиняної сировини, технології виготовлення, обробки поверхні, орнаментатції і випалу від його наступного функціонального використання.

У результаті дослідження кераміки козацької доби на Слобожанщині можна надати порівняльну характеристику посуду у табличному вигляді.

Табл. 1. Порівняльна характеристика черкаського (українського) та московського (російського) посуду козацької доби Слобожанщини.

	<i>Черкаський (український)</i>	<i>Московський (російський)</i>
Глиняне тісто	Відбиралося у залежності від функціонального використання: 1) білі каоліни (тип I); 2) лесові суглинки (тип II); 3) біла глина з піском та вуглистими частками (тип III)	Всі категорії виготовлялися з однієї сировини: 1) лесові суглинки (привезені); 2) білі та сірі глини юрського походження (місцеві)
Формування тіла	1) на гончарному крузі 2) донно-ємнісний почин	1) на гончарному крузі 2) донно-ємнісний почин
Товщина стінок виробу	у середньому 0,3 – 0,5 см	у середньому 0,6 – 0,8 см
Додаткова обробка поверхні	1) ангобування (покриття суцільним шаром рідкої глини) (тип II); 2) лискування (ущільнення поверхні твердим предметом) (для типу III)	переважно відсутня
Нанесення орнаменту	1) барботин (розпис різнокольоровими ангобами); 2) рельєфне (креслення, карбування, відбитки зубчастого коліщатка); 3) полива (крайкування, використання в якості фарби, покриття суцільним шаром)	рельєфне (креслення та відбитки палички)
Формування додаткових елементів	ліплення додаткових елементів до основного тіла виробу (ручок, носиків) після нанесення орнаменту	додаткові елементи (ручки, носики) переважно відсутні
Температура випалення	різна, у залежності від типу посуду: 1) висока (до 1000°С) (тип I); 2) середня (700 – 900°С) (тип II); 3) низька (500 – 800°С) (тип III)	єдина висока температура 900-1000°С
Характер випалення	1) окисне випалювання (типи I і II); 2) відновлювальне високотемпературне суспіння (для типу III)	1) окисне випалювання; 2) відновлювальне випалювання
Категорії посуду	горщики, миски та полумиски, покришки, глечики, макітри, кухлі, ринки	горщики, глечики, миски, кухлі, покришки

Таким чином, можна констатувати, що черкаси використовували посуд як з місцевої, так і з привізної сировини. Відзначимо розвиненість на високому рівні гончарної справи. На підставі результатів природничого та візуального аналізів, а також розробленої типології, можна констатувати наявність складної системи виготовлення посуду: в залежності від того, посуд якого типу гончар вирішував зробити – він підбирав відповідну сировину (суглинки, білу глину з домішками кварцевого піску та вуглистих часток, білу каолінову глину), здійснював додаткову обробку поверхні (лисування, ангобування та

барботин), проводив необхідний для цього випал (високо чи середньотемпературний окисний, низькотемпературний відновлювальний).

Московіти також використовували як привізний, так і виготовлений на місці посуд. Виділені дві групи горщиків з гострими (рис.3:1-15) та сплюсненими (рис.3:16-24) вінцями, що не відрізняються між собою за складом глиняного тіста, технологією виготовлення та характером випалу.

На території Слобожанщини було зафіксовано скарби та окремі монети наступних державних утворень: поблизу смт. Андріївки знайдено срібну деньгу Івана IV, біля с.Мох-

нач — скарб московських монет XVI-XVII ст., 152 срібні польські, шведські та турецькі монети в с. Колонтаїв, та в у Печенігах — скарб з 2050 монет, карбованих в Росії, Польщі та Литві в XVII — на початку XVIII ст. (*Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова, 1977, с.37, 77, 106, 137*). Про знахідки монет XVI - XVIII ст. є згадки й у деяких ін. виданнях, але автори не наводять жодного прикладу (*Нумизматические памятники, 1990, с.20*.) і лише переадресовують читачів до роботи М.Ф.Котляра (*Котляр, 1974*). Атрибуції та аналізу вищевказаних скарбів не присвячено жодної публікації.

Археологічними дослідженнями останніх років (*Голубєва, 2005; 2005а; 2006; 2007а; 2008; 2008а; 2009; 2009а; 2009б; Пеляшенко, Буйнов, Голубєва, 2007*) накопичені виразні нумизматичні матеріали, що дозволяють зробити окремі висновки та узагальнення (*Голубєва, 2005б, с.128-131; 2005в, с.295-309*). На сьогодні нумизматична колекція з регіону представлена монетами різних держав: копійками, деньгами та полушками Московського царства, білоновими солідами прибалтійських володінь Швеції, білоновими та срібними солідами, грошами і півтораками Речі Посполитої, срібним акче Кримського ханства.

Більшість монет належить карбуванню *Московської держави*. Знайдені зразки належать емісіям царів: Івана IV Грозного (1533-1584), Федора Івановича (1584-1598), Бориса Федоровича Годунова (1598-1605); Михайла Федоровича (1613-1645), Олексія Михайловича (1645-1676), Петра I Олексійовича (1689-1725), Анни Іоанівни (1730-1740), Єлизавети Петрівни (1741-1761).

Серед монет іноземних держав чисельно переважають білонові монети *прибалтійських володінь Швеції*. Соліди розподіляються наступним чином: Густав Адольф (1611-1632), Христина Августа (1632 -1654), Карл X Густав (1654-1660), Карл XI (1660-1697).

На другому місці, за кількістю монет, знаходиться *Річ Посполита*. Монети цієї країни представлені випусками Сигізмунда III Вази (1588-632) та Яна Казимира (1649-1668).

Серед всіх монет лише одна випущена у *Кримському ханстві* — це дрібний срібний ак-

че (?), карбований у період другого правління хана Мухамеда Гірея IV (1654-1666). Монета має погану збереженість, але на аверсі помітна тамга хана.

Отже, переселенці з Правобережжя звикли користуватися західноєвропейською монетою і при переселенні на Слобожанщину використовували насамперед її. Висновок підтверджується знаходженням відповідних монет у жителях черкаського типу (*Голубєва, 2005а; 2007а*), а також формуванням скарбів саме в «іноземній валюті» (*Голубєва, 2007а*). До мідної реформеної московської монети, непривабливої та маловісної, черкаси переважно ставились зі зневагою. Про це свідчать знахідки „лускоподібних” монет Московської держави у смітниках та в культурному шарі взагалі й у великій кількості (*Голубєва, 2005; 2005а; 2007а; 2008а; 2009*). Московіти ж, навпаки, везли з собою монету своєї держави і визнавали її у товарообігу. Подальше накопичення, атрибуція, систематизація та вивчення нумизматичних матеріалів дозволять надати більш детальну характеристику грошовому обігу на території Слобідської України та всебічно вивчити його особливості в межах всієї Московської держави.

Традиція носіння мідних *хрестиків-тільників* спочатку, вірогідно, належала лише московітам. Про що свідчить відсутність цих виробів серед українських козаків на достатньо великій археологічно дослідженій площі на місці битви під Берестечком (*Свешніков, 1992*), на цвинтарях Києва і Полтави, а також знаходження на Слобожанщині козацької доби хрестиків лише московського взірця (*Голубєва, 2005а; 2007а; 2008а; 2009; 2009а*).

Асиміляція населення та централізована політика Московського уряду на Слобожанщині призвела поступово до нівелювання культурних традицій мешканців краю. З приходом до влади Петра I починається процес складання єдиної уніфікованої системи побуту, проводиться низка реформ, в тому числі і грошова (вводиться до обігу монета західноєвропейського зразка) і вже до середини XVIII ст. культурні традиції Слобожанщини набувають єдиних, синкретичних, відомих за етнографією рис.

Багалея Д.І. Історія Слобідської України. — Харків: Дельта, 1993. — 169 с.

Виногородська Л. Колекція керамічних виробів XVII – XVIII ст. з розкопок у Чернігові // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2005. — Вип. 14. — С.86-94

Виногородська Л., Петрашенко В. Дослідження пам'яток пізньосередньовічної доби на території Канівського узбережжя 2000-2001рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2001. — Вип.10. — С.26-32

Голубєва І. Два типи жител козацької доби на Слобожанщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2007. — Вип. 16. — С. 71-75.

Голубєва І.В. Звіт про археологічний нагляд за земляними роботами та дослідження на ділянці за адресою вул. Сумська, 10 в Київському районі м.Харкова в 2006 році. — Харків, 2006 // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 2006/223.

Голубєва І.В. Звіт про охоронні розкопки на багатошаровому поселенні бондарихинської археологічної культури — пізнього середньовіччя по вул. Клочківській, 48 у Дзержинському районі м.Харкова в 2007 році. — Харків, 2008 // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 2007/127.

Голубєва І.В. Звіт про роботу пізньосередньовічної археологічної експедиції в с.Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області в 2004 році — Харків, 2005 // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 2004/36.

Голубєва І.В. Звіт про роботу пізньосередньовічної археологічної експедиції в с.Червоний Оскіл Ізюмського району та с.Старі Валки Валківського району Харківської області в 2005 році. — Харків, 2005а // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 2005/157.

Голубєва І.В. Звіт про роботу пізньосередньовічної археологічної експедиції в с.Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області в 2006 році. — Харків, 2007а // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 2006/224.

Голубєва І.В. Звіт про роботу пізньосередньовічної археологічної експедиції в с.Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області в 2007 році. — Харків, 2008а // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 2007/125.

Голубєва І.В. Звіт про роботу пізньосередньовічної археологічної експедиції в с.Червоний Ос-

кіль Ізюмського району Харківської області в 2008 році. — Харків, 2009 // НА ІА НАНУ.

Голубєва І.В. Звіт про охоронні розкопки по вул.Квітки-Основ'яненка в Дзержинському районі м.Харкова в 2008 році. — Харків, 2009а // НА ІА НАНУ.

Голубєва І.В. Звіт про охоронні розкопки по вул.Клочківській, 8 у Дзержинському районі м.Харкова в 2008 році. — Харків, 2009б // НА ІА НАНУ.

Голубєва І.В. Монети першої Валківської фортеці // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, археологія, краєзнавство. — Харків: Курсор, 2005б. — С. 128-131.

Голубєва І.В. Монети Царєборисівської фортеці // Старожитності — 2005. — Харьков, 2005в. — С. 295-309.

Горішний П., Діденко О. Середньовічна кераміка із розкопок у Чигирині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 1998. — Вип.7. — С. 151-157.

Загребельний О., Балакін С. Археологічні дослідження на подвір'ї Воскресінської церкви // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 1999. — Вип. 8. — С. 107-111.

Золотницька Т.М. Знахідки XVII-XVIII ст. з Соборного майдану в Полтаві // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1997. — № 1-2. — С.95-97.

Коваленко О.В. Цвинтар XVII-XVIII ст. на Соборному майдані в Полтаві // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — № 2 (10). — С.145-149.

Коваль В.Ю. Кераміка Ростиславля Рязанського: вопросы хронологии // Труды Музея истории города Москвы. — Вып.9: Археологические памятники Москвы и Подмосковья. — Москва, 1996. — С.103-133.

Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987-1989 рр. // Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984-1989. — Київ: Наукова думка, 1993. — С.238-270.

Козубовський Г.А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. // Магістеріум: Археологічні студії. — Київ, 2001. — Вип. 6. — С.38-44.

Котляр М.Ф. Кладоискательство и нумизматика. — Киев: Наукова думка, 1974. — 156 с.

Кравченко Э.Е., Мирошниченко В.В., Полидович Ю.Б. Поселение Явир в среднем течении Северского Донца // ДАС. — Донецк: Изд-во Дон.НУ, 2002. — Вып. 10. — С.87-107.

Куштан Д. Нові археологічні матеріали до вивчення історії пізньосередньовічних Черкас // Нові дослідження пам'яток козацької доби в

Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2000. — Вип. 9. — С.17-21.

Менчинський Д.А., Супруненко О.Б. Археологічні знахідки на території Хорольської фортеці // Старожитності Хоролу. — Полтава: вид. ЦОДПА, 1994. — С.17-24.

МИА. — Москва, 1991. — Т.5: Московская керамика: Новые данные по хронологии.

Мокляк В.О. Кераміка XVII-XVIII ст. з м. Полтави // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч. 1. — С.67-74.

Назаров О. Нововиявлені пам'ятки та випадкові знахідки старожитностей козацької доби на території Городищенського та Корсунь-Шевченківського районів Черкаської області // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2001. — Вип. 10. — С. 63-66.

Нумизматические памятники Белгородской и Харьковской областей: Методические мат-лы к курсу «Историческое краеведение» / Дьяченко А.Г., Зайцев Б.П., Михеев В.К. — Белгород, 1990. — 48 с.

Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — Киев: Наукова думка, 1991.

Пахар А.П., Балакин С.А. Керамический комплекс начала XVIII в. с ул.Цитадельной // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской Лавре. — Киев, 1995. — С.142-148.

Пеляшенко К.Ю., Буйнов Ю.В., Голубева І.В. Звіт про охоронні розкопки на багат шаровому поселенні «Примерівська», у Московському районі м. Харкова в 2007 р. — Харків, 2007 // НА ІА НАН. — Ф.е. — 2007/123.

Свешніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів: Слово, 1992. — 304 с.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора. — Київ-Полтава: вид. ІА НАНУ і ЦП НАНУ, 2009. — 140 с.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка. — Київ-Полтава: вид. ІА НАНУ і ЦП НАНУ, 2008. — 136 с.

Супруненко О. Дослідження культурних на шарувань козацької доби у Кременчуці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2007. — Вип. 16. — С. 5-12.

Тетеря Д. Історико-археологічні дослідження на території Вознесенського монастиря у Переяславі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2007. — Вип. 16. — С. 34-41.

Ханко О.В. Полтавський гончарний осередок в контексті новітніх археологічних досліджень // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2000. — № 1-2 (7-8). — С. 54-66.

Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — Киев: Наукова думка, 1977. — 156 с.

Голубева І.В.

О ДВУХ КУЛЬТУРНЫХ ТРАДИЦИЯХ НА СЛОБОЖАНЩИНЕ КАЗАЦКОГО ВРЕМЕНИ

Резюме

Данные письменных источников позволяют предположить, а археологических – наглядно иллюстрируют наличие двух материальных культур в ранний период формирования Слобожанщины. В статье характеризуются полученные в ходе археологических исследований материалы в соответствии с их принадлежностью черкасам (украинцам) и москвитам (россиянам).

12.05.2009

ПОЛТАВСЬКА ФОРТЕЦЯ

Полтавська фортеця, споруджена на поч. XVII ст., постала на краю Поля з метою захисту території на межі Середнього і Нижнього Поворскля від татарських нападів. До поч. XVIII ст. вона була складовою частиною оборонної фортифікаційної мережі українського південно-східного порубіжжя (*Мальченко, 1996, с. 6*). Це військово-стратегічне значення фортеці як прикордонного форпосту зберігалось впродовж XVII – 1-ї пол. XVIII ст. (*Акты, 1876, т. 15, с. 181; Воссоединение, 1954, т. 3, с. 17, 40; Полтаві 800 років, 1974, с. 22, 42, 43; Заруба, 2003, с. 45*).

Перші спроби узагальнити джерела з історії фортеці відносяться до кін. XIX – поч. XX ст. І.Павловський у своїх роботах навів опис фортифікаційних споруд, їх стан упродовж XVIII – 1-ї чв. XIX ст., склав карту міста XVIII ст. (*Павловский, 1908*). З-поміж багатьох питань, які розроблялися істориком-краєзнавцем В.Бучневичем (*Бучневич, 1902*), були історія зведення фортифікаційних споруд, їх доля та локалізація. Доробки Д.Бантиш-Каменського, Я.Єфремовича, Л.Падалки (*Падалка, 1914*), О.Лазаревського (*Лазаревский, 1903*), М.Максимовича (*Максимович, 1859*), а особливо М.Арандаренка (*Арандаренко, 1852*) та Г.Данилевського (*Данилевский, 1855*) були на той час найвагомішими у зазначеній проблематиці. У XX ст. конкретизованим вивченням локальних явищ Полтави доби Гетьманщини займався краєзнавець і музейник Я.Іванюк, який розглянув фортифікаційні споруди міста (*Иванюк, 1974; 1984; 1992*). Серед останніх робіт варто відзначити дослідження історика архітектури В.Вечерського (*Вечерський, 1993*).

Аналіз згаданих праць засвідчує фактичну відсутність розробки такої проблеми, як історична топографія Полтавської фортеці і детальна характеристика та структура полтавських укріплень. Власне, існують фрагментарні відомості про окремі вулиці, будівлі та популярні описи міста.

Проте, джерельна база, на основі якої є можливість визначити межі, складові елемен-

ти, особливості фортифікації, забудову достатньо різноманітна. Вона включає комплекс планів і карт, що хронологічно охоплюють час від сер. XVII ст. до кін. XIX ст. (на разі їх відомо близько 120 од.), джерела: актово-юридичного, статистичного, нарративного характерів, та археологічні джерела (археологічні дослідження на території Полтавської фортеці, в ході яких виявлені та досліджені культурні нашарування та об'єкти XVII-XVIII ст., проведені І.Ляпушкіним (1945-1946 рр., Соборний майдан), І.Кулатовою (1990 р., територія Кондитерської фабрики), О.Супруненко (1997-2007 рр., Мазурівська ділянка фортеці, Миколаївська, Інститутська гори, Соборний майдан), Л.Виногородською (2005 р., Спаський майдан)).

Основними містобудівельними структурними одиницями Полтави XVII-XVIII ст. були фортеця та місто (передмістя-форштадти). Полтава належить до другого типу взаєморозташування основних топографічних частин міста, наслідуючи давній тип населених пунктів, укріплену частину яких розташовано в середині міської території. Попри чітку структурованість міського простору, одночасове формування фортеці та деяких територіально близьких форштадтів призводить до взаємопов'язаної розпланувальної структури, об'єднаної головними композиційними вісями, де кожна структурна частина мала своє функціональне навантаження. Фортеця відігравала в основному військово-стратегічне значення, тоді як місто виступало тереном зосередження ремісничого і торгівельного життя. Основною топографічною складовою міста XVII-XVIII ст. була фортеця — укріплена частина населеного пункту, обнесена оборонними спорудами. Цю частину називали також "замком", "верхнім городом" (від розташування переважно на підвищенні), "городком" (від давньоруського "городити", "обгороджувати"), "кріпостью", "цитаделлю", "острогом" (*Пляшко, 1980, с. 43*).

Рис. 1. П'єр Гуссон "Plan de sa Majesté Czarienne Pierre I, Empereur de la grande Russe et celle de S.M. le Roy de Suede Charles XII le 27 juin - juillet 1709". Поч. XVIII ст. (Полтавская битва, 1909, прил. 6).

Зведення Полтавської фортеці відбулося у два етапи: на поч. XVII ст. виникли укріплення на Івановій горі, а в 1640-х рр. їх розширили за рахунок Мазурівської балки, разом із річкою Полтавкою та частиною Інститутської гори. Як бачимо з карти Г.Боплана та планів міста початку XVIII ст., первісні укріплення за своєю конфігурацією нагадували трикутник (*Schlacht bey Pultawa, 1709; Полтавская битва, 1909, прил.3; Падалка, 1914, с.2; Гольденберг, 1959, ил.6*). Оборонна лінія пролягала східним пагорбом Іванової гори, завертала на захід уздовж сучасного Паняньського бульвару і пл. Конституції, доходила до вершини Мазурівської балки (кол. пл.Леніна) і звідси, з'єднуючи найвищі точки, проходила до крутосхилів по лівий бік балкового відгалуження Миколаївського яру, звідки нерівним півколом тягнулася до Паняньської гори.

З напільного боку (з північного заходу) укріплення склалися з валу та рову. З півд-

ня та сходу гори валів і ровів не було, адже природна крутизна схилів сама служила захистом, тому урвища були ескарповані й зміцнені дерев'яною огорожею (*Вечерський, 1993, с.31*). Дерев'яні укріплення зі східного боку Іванової гори підходили впритул до схилу, а з південно-західного — не доходили до них. Військовий історик М.Юнаков вважав, що вони не доходили до краю на 100 сажнів (213 м) (*Юнаков, 1909, т.IV, с.98*). Проте, беручи до уваги розширення Мазурівського яру за два останні століття, виміри на місцевості показують, що така довжина відступу була б завеликою, бо тоді вони проходили б по центрі гори. Отже, ця відстань не могла перевищувати 50 м.

На планах Полтавської фортеці 1709 і 1722 р. вздовж лівого схилу Мазурівського яру показано лінію укріплень у вигляді стіни, що з'єднує чотири прямокутних та два округлих бастіноподібних виступи, розміщені близько

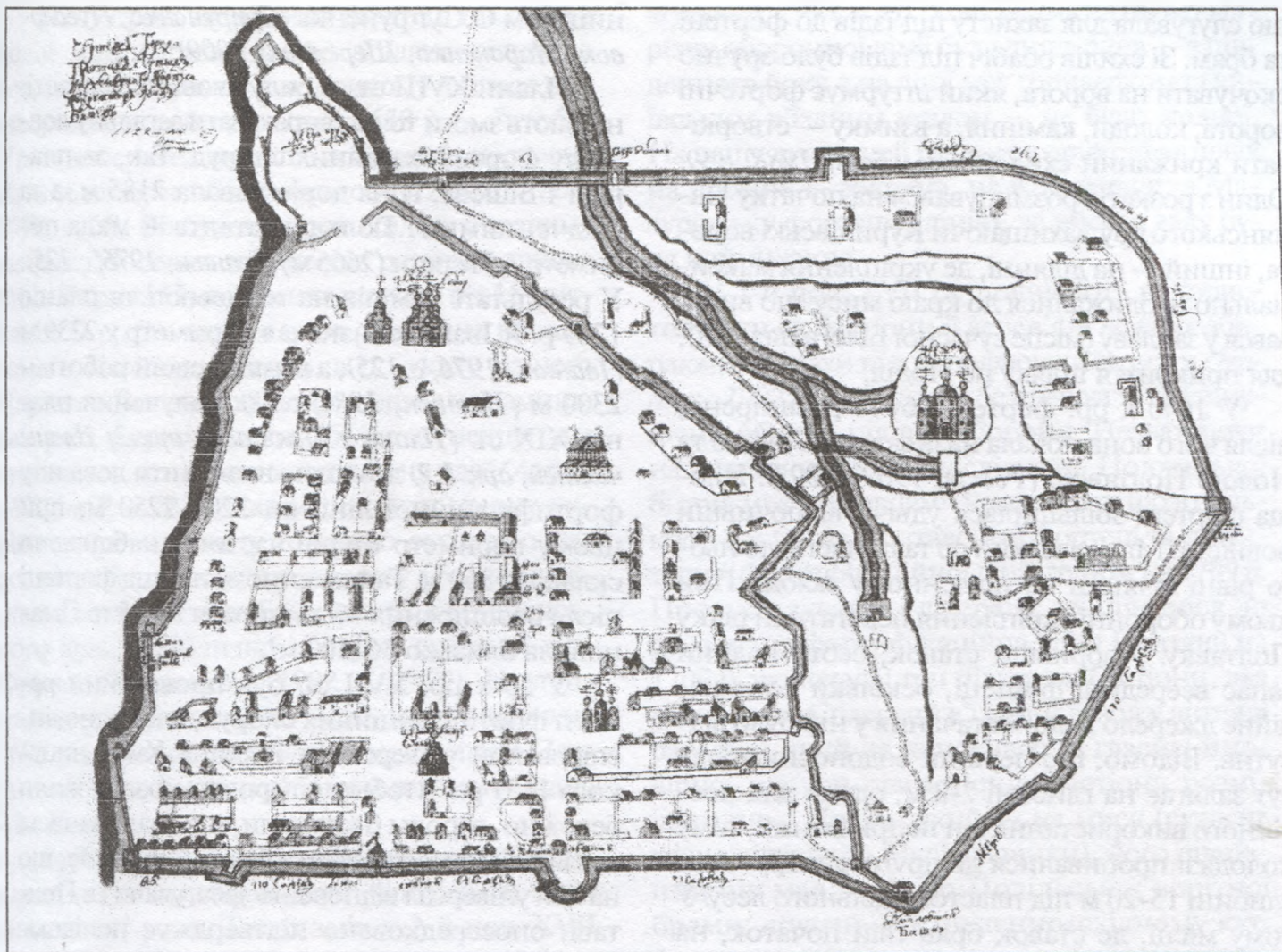

Рис.2. «Чертеж города Плотав» Івана Бішева.
1722 р.

один до одного. На кутовому виступі мису внутрішня лінія утворювала овальний бастион. Існує припущення, що цю лінію спорудили захисники Полтави у травні 1709 р. для захисту східної частини фортеці (Юнаков, 1909, т. IV, с. 98; Гербановский, 1952, с. 53). М. Юнаков вважав, що лінія складалася із кількох рядів діжок, поставлених одна на одну. В. Вечерський висунув припущення, що це — первісна оборонна лінія фортеці XVII ст., тому вона й відмінна від решти укріплень (Вечерський, 1993, с. 32). На нашу думку, ця точка зору є прийнятнішою. За планом І. Бішева 1722 р. можна реконструювати, що у цій фортечній стіні був вхід до фортеці, розташований на місці сучасного Воскресенського узвозу, на тій ділянці укріплень, де вони, підкоряючись рельєфу, завертали у північному напрямку. В'їзна брама розміщувалася у північно-східному відрізьку стіни, вежі над нею не було. За планом 1709 р., вона визначається у місці, від яко-

го веде шлях до переправи на Ворсклі та до Хрестовоздвиженського монастиря (район рогу сучасної вул. Художньої та Верховинця) (*Schlachti bey Pultawa, 1709*). Пізніше, на поч. XVIII ст., на цьому місці спорудили Курилівську башту.

За обрахунками Я. Іванюка, у 1-й пол. XVII ст. параметри і конструкція оборонних огорож були такими: висота валу — 3-10 м, за мінімальної верхньої ширини — 3 м (Іванюк, 1992, с. 607). Рови були вузькими й глибокими — до 8 м. Від валу рів відділяла берма — горизонтальна площа шириною до 2 м, а сам рів був сухим. З напільного боку розчищалися відкрита площа еспланади, шириною до 200 м, — для забезпечення максимального огляду та обстрілу.

Крім основних укріплень фортифікаційної лінії, існували ще й додаткові, серед яких слід відзначити розкати. Розкат — це зрізана під значним кутом вирівняна ділянка схилу,

що слугувала для захисту під'їздів до фортеці та брам. Зі схилів обабіч під'їздів було зручно скочувати на ворога, який штурмує фортечні ворота, колоди, каміння, а взимку — створювати крижаний схил (*Гейдельберг, 1988, с.9*). Один з розкатів розміщувався на початку Панянського яру, захищаючи Курилівські ворота, інший — на ділянці, де укріплення максимально наближалися до краю мису, що видавався у заплаву (місце сучасної Білої альтанки), для прикриття шляху на Поділ.

У 1640-х рр. фортецю було розширено, після чого вона почала називатися Старою та Новою Полтавою (*Россія, 1903, с.293*). Площа фортеці збільшилася удвічі, включивши повністю Мазурівський яр та прилеглі до нього рівні ділянки на південному заході. При цьому оборонні укріплення перегатили річку Полтавку, утворивши ставок, себто водний запас всередині фортеці, оскільки доти надійне джерело водопостачання у ній було відсутнє. Відомо, що перший водоносний шар тут залягає на глибині 7-8 м, однак для постійного використання він непридатний, тому колодязі пробивалися до другого шару — на глибині 15-20 м під пластом щільного лесу. У тому місці, де ставок брав свій початок, на планах 1722, 1803, 1819 рр. позначено споруду, що, вірогідно, виконувала роль охоронної вежі над водоймою (*Чертеж города, 1722; План, 1803; План сраженію, 1819; Іванюк, 1976, с.125*). Внизу, у місці, де Полтавка витікала поза межі фортеці, на невеликій ділянці валу не було (*План, 1827*).

Головна лінія укріплень Нової фортеці від вершини Мазурівки продовжувалася ламаною лінією по трасі сучасного Першотравневого проспекту. Цей проспект був закладений чітко по лінії старих фортифікацій (*План, 1827*). Далі фортифікаційна лінія проходила по верхніх відмітках схилів Миколаївського яру, спускалася вниз до р.Полтавки, де переривалася, а за Полтавкою — піднімалася схилами Мазурівки до з'єднання зі старою оборонною лінією в районі Подільських воріт. Сліди цієї ділянки фортеці (Мазурівського валу) були виявлені 1999 р. при прокладанні будівельної траншеї (*Коваленко та ін., 1999*) та 2007 р. під час розкопок під керів-

ництвом О.Супруненка (*Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк, 2009*).

Плани XVIII ст., в силу своєї неточності, не дають змоги точно вирахувати загальну довжину фортифікаційних споруд. Так, за планом І.Бішева, вона дорівнювала 2185 м, а за свідченнями Й.Гюльденштедта — мала периметр 2,5 версти (2665 м) (*Іванюк, 1976, с.125*). У результаті обмірів на місцевості та планів 1709 р. Я.Іванюк визначав периметр у 2239 м (*Іванюк, 1976, с.125*), а в іншій своїй роботі — 2300 м (*Іванюк, 1984, с.28*). Залучення планів XIX ст. (*Планы г.Полтавы, арк.2; Планы частей, арк.1,2*) дозволяє визначити довжину фортифікаційної лінії як 2200-2250 м, при цьому периметр старої частини наближено складав 1860 м. Таким чином, площа фортеці після розширення збільшилася на 15 га і становила близько 361500 м².

У 50-х рр. XVII ст. був проведений ремонт фортифікаційних споруд, очевидно, ініційований універсалом Богдана Хмельницького 1651 р.: "чтобы по городам козаки жили бережно, города б крепили, и в осаду запасы свозили" (*Воссоединение, 1954, т.3, с.91*). Те, що на цей універсал відповідно зреагували і в Полтаві, опосередковано підтверджує повідомлення воеводи Н.Арсеньєва, який відрядив людей для перевірки фортифікаційних робіт в "Миргородок да на Плотаву" (*Воссоединение, 1954, т.3, с.91*). У 1658 р., зважаючи на опозицію полтавського полковника Мартина Пушкаря гетьманові Іванові Виговському, до Полтави було прислано російського воеводу Олексія Чиркова із солдатами. Оглянувши фортецю, Чирков зробив висновок, що "город и острог худ и в осадное время быть в нем ненадежно". Тому, виконуючи безпосередній наказ царя: "городовые крепости в Плотаве вновь где доведетца подклать или старые подкрепить", він займався ремонтом фортеці (*Полтаві 800, 1974, с.22-23*). Вірогідно, ці роботи не було завершено до літа 1658 р., коли місто зазнало руйнувань під час військових дій. У червні 1658 р. Полтаву захопило військо Івана Виговського й татар під проводом Карач-бея. Слід наголосити, що найбільше в цій сутичці постраждали посади, адже їх спалило спершу військо Пушкаря та Барабанша, а потім Виговського (*Коренець, с.26-27*). Т

На потребі зміцнення фортеці після цих подій наполягала щойно згадана відписка боярина В. Шереметьєва, причому йшлося про завершення робіт до осені 1658 р. — "чтоб в Плотаве черкасы и мещане дворами построились и хлебом обзаводились" (*Полтаві 800, 1974, с.24*). Відбудова проходила у складних умовах. Уявлення про це дає рапорт полковника Кирика Пушкаренка до царя від 15 квітня 1659 р.: "А нынче внов храмины начали есмь в Полтаве строить, а по указу Вашего Царского Величества понужденны и храмины разорять и крепости чинить от тех недругов и супостатов, которые наступали на нас" (*Акты, 1872, т.7, с.282*). Окрім ремонту старих укріплень, для захисту північно-західного передмістя було споруджено нову оборонну лінію між вершинами Бойкового і Кобищанського ярів, приблизно по трасі сучасної вул. Фрунзе (*Вечерський, 1993, с.32-33*). Наступний ворожий напад на Полтаву припадає на 1695 р., ці події пов'язані з повстанням Петрика (Петра Іваненка) проти гетьмана Івана Мазепи.

Із розвитком бастионної системи укріплень дерев'яні споруди почали відігравати суто допоміжну роль. Таких змін у 2-й пол. XVII ст. зазнала й Полтавська фортеця, в якій було збудовано бастиони, рavelіни, горнверк. Виступи та бастиони забезпечували фланкуючий захист (*Гербановский, 1952, с.52*), збільшено висоту й товщину валів, з'явився земляний бруствер шириною до 3 м (*Іванюк, 1992, с.607*), на ділянці Мазурівського валу — 2,5 м (*Коваленко, Мироненко, Супруненко, 1999, с.73-75*). Висота його на цьому відрізку була найнижчою, тому він був доступнішим для штурму (*Юнаков, 1909, т.IV, с.98*), проте структурне членування забезпечувало те, що ворог, захопивши вал, виходив на дно балки та змушений був знову штурмувати внутрішню лінію укріплень.

Південно-західний в'їзний вузол до поч. XVIII ст. перебудували у вигляді горнверка (Басманівський горнверк), винесеного на відстань близько 65 м за фортифікаційну лінію (*Гольденберг, 1959, ил.1*). В.Вечерський вважає, що його спорудження саме в тому місці було необхідним для того, аби з гострих кутів бастионів прострілювалися підходи до брам (*Ве-*

черський, 1993, с.33). Хоча брама на цьому відрізку оборонної лінії була лише одна — з південного боку, а на лінії між горнверком та київським в'їзним вузлом — не було жодної. На нашу думку, цей горнверк прикривав шлях на південь — зокрема, на Кременчук та Мазурівську фортечну лінію, де висота валу була найнижчою.

У 2-й пол. XVII ст. починають використовувати як бастиони й дерев'яні вежі, розбираючи їхні дахи та встановлюючи гармати (*Іванюк, 1992, с.607*), що забезпечувало фланкуючий обстріл під час оборони. Незважаючи на значну кількість досліджень Полтавської битви, між науковцями немає згоди щодо кількості бастионів Полтавської фортеці та структури її фортифікаційної лінії станом на 1709 р. Проаналізувавши джерела, схилиємося до думки, що фортифікаційна лінія Полтави на 1709 р. включала: три півкруглі бастиони, два горнверки, Спаський в'їзний вузол у вигляді рavelіну, який не виносився за гласис; ймовірно, ще три півбастиони. Бастиони розміщувалися: Подільський — на мису (сучасне місце підходу до Білої альтанки), його північний бік мав вихід до Подільської ворітної брами; другий — у південно-східному куті фортеці (вірогідно, поряд із сучасною церквою Віри, Надії, Любові); Мазурівський або Миколаївський бастион з ворітною баштою — на південній ділянці стіни (частина сучасного пров.Першотравневого, прилегла до пам'ятника захисникам фортеці, поряд з Миколаївською церквою). Київський горнверк з ворітною брамою (можливо, з рavelіном) прикривав початок шляху на Київ (ріг сучасних вул.Жовтневої та Конституції). Басманівський горнверк з баштою знаходився над Мазурівським яром (початок сучасної вул.Леніна), являючи собою кінцевий пункт внутрішньої оборонної стіни. Походження його назви суперечливе. Я.Іванюк наївно пов'язував її з іменем російського воєначальника О.Басманова, який відзначився у боротьбі з Кримською Ордою (*Іванюк, 1976, с.126*). Проте, О.Басманов жив у XVI ст. та й у Полтаві ніколи не був (*Басмановы*). Тому, на нашу думку, вірогідно, назва має походження від самого слова "басма" (байса, пайцза) чи місцевого мікротопоніму антропонімічного походження. На краю

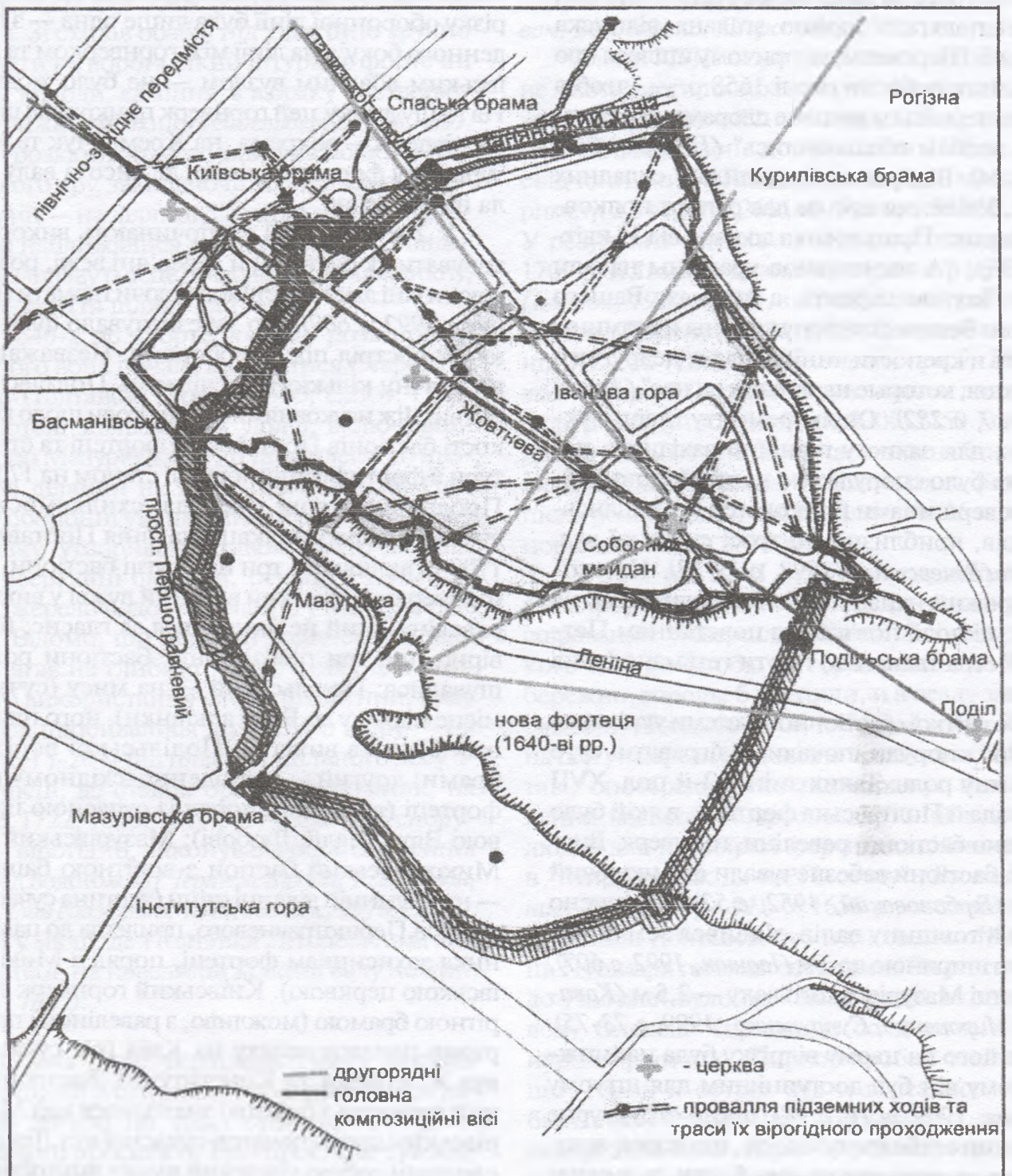

Рис.3. **Схема розміщення Полтавської фортеці**
та композиційних вісей на сучасному плані міста.

плато, поблизу Спаської церкви знаходився Спаський в'їзний вузол у вигляді рavelіну. Для його позначення використовували дві назви — Спаський (Данилевський, 1855, с. 134-171) та Чернецький (Іванюк, 1976, с. 126). Обидві мають логічне пояснення. З сер. XVII до поч. XVIII ст. вузол міг називатися Чернецьким, оскільки з нього відкривається перспек-

тива Полтавського монастиря, і він прикривав шлях, який до нього вів. З 1705 р. Преображенська церква перестала існувати, залишився лише її приділ в ім'я Спаса Нерукотворного образу, тому його почали називати Спаським. Врешті, два півбастіони знаходилися на північно-східному відрізку фортифікаційної лінії й один — на північно-західному.

Про кількість фортечної артилерії, встановленої на бастіонах зазначимо, що на поч. січня 1709 р. налічувалось 10 гармат, у квітні — 22 (*Письма и бумаги, 1950, с.850-861*), а до кінця року — число гармат довели до 28 (*Шутовой, 1958, с.401*).

Від Подільського бастіону вниз по схилу та в бік Бойкового яру від північного наріжного бастіону було винесено два півкруглі редути (*Plan de sa Majestї 1709; Полтавская битва, 1909, прил.10; Вечерський, 1993, с.33*). Під час авангардного бою редути ускладнювали наступ, порушуючи лінійну атаку, відтягуючи сили противника. Західний редут, винесений в бік Бойкового яру, не дотикався до фортечної стіни, на відміну від нижнього. Крім того, в червні 1709 р. на південному сході передмістя було збудовано ще два редути (*Юнаков, 1909, т.IV, с.122*). За цим же планом, східний та південний редути за передмістям показано крапками, можливо, як новозбудовані (*Plan de la Bataille*). Редути з'єднував щільний палісад (*Бучневич, 1902, с.65; Павловський, 1908, с.13*).

Стан укріплень Лівобережної України на поч. XVIII ст. був загалом незадовільним. Як писав генеральний писар Василь Кочубей у доносі Петру I (квітень 1708 р.), "тепер все городи малоросійські зостають неоправдані" (*Доба гетьмана, 2007, с.386*). Полтава теж не була винятком: її укріплення не відповідали європейському рівню фортифікації. Як шведські, так і російські військовики вважали їх слабкими, а шведи сподівалися швидко захопити фортецю власне тому, що вона "без оборони та вали в багатьох місцях низькі" (*Полтаві 800, 1974, с.26*). Петро I, оглядаючи Полтаву після битви 1709 р., зауважив полоненому фельдмаршалу Реншильду: "Странно, что в столь долгую осаду вы не смогли овладеть этою слабою крепостью" (*Бучневич, 1902, с.108*). Такий погляд на Полтавську фортецю зберігався в історіографії XVIII — поч. XX ст. (*Прокопович, 1773, с.207; Бучневич, 1902, с.108*). Проте, на нашу думку, це вимагає уточнень. По-перше, невідповідність європейським стандартам можна закинути чи не всім тодішнім фортецям України, а надто збудованим давніше. По-друге, треба враховувати, що полтавські укріплення спиралися на ста-

ру, зокрема й козацьку традицію: саме таку характеристику фортеці дав французький інженер Деколонт (*Вечерський, 1993, с.35-36*). Як слушно зауважує В.Вечерський, оцінка Петра I, учня голландських військових інженерів, і решти європейських спеціалістів-фортифікаторів не враховували переваг та особливостей Полтавської фортеці, й зокрема — оригінальної техніки облаштування козацьких укріплень (*Вечерський, 1993, с.36; Іванюк, 1992, с.606-607*).

Під час облоги 1709 р. Полтавська фортеця зазнала великих пошкоджень, особливо в південно-західній ділянці — арені основних облогових робіт. Зокрема, з яру, розміщеного на відстані близько 200 м на захід від Мазурівського валу, шведи підвели сапи (підступи) та апроші (рівнобіжні рову окопи), які досягали фортечного рову (*Полтавская битва, 1909, прил.1, 6, 10, 11, 13*). Однак, після Полтавської битви кардинальної відбудови фортифікації не проводилося. У зв'язку з цим у 2-й чв. XVIII ст. фортецю реконструювали відповідно до вимог тогочасної європейської фортифікації (*Пляшко, 1980, с.38; Вечерський, 1993, с.36*), не змінивши загальної композиційної схеми. Після реконструкції вона мала десять дерев'яних рублених брам з невеликими двосхилими дахами. Кожна з них створювала планувальний вузол забудови. П'ять брам були ворітними, в'їздними: Київська, Подільська, Мазурівська, Спаська, Курилівська (*Павловський, 1908, с.26*). Назви чотирьох з них мають топографічне пояснення: Київська — відкривала шлях на Київ, Подільська — з'єднувала фортецю із передмістям Поділ, Мазурівська — розміщувалася на початку Мазурівського яру, Спаська — на ділянці стіни поряд зі Спаською церквою. Ворітні брами відкривалися й закривалися у визначений час за рішенням полковника чи міського уряду, сигналом до їх закриття служило биття барабанів (*Актовые книги, 1912, с.82*). Слідкував за зачиненням та відчиненням брам спершу міський служка — "воротний замковий" (*Левицький, 1901, с.176*), на початку 1712 р. ця функція перейшла до коменданта гарнізону (*Лист Петра Уманця, 1712*). Для кожної із ворітних брам було створено ефективну систему прикриття.

Київська брама розміщувалися на розі сучасних вулиць Жовтневої та Конституції. Оборонну лінію тут вирішено у вигляді горнверка (можливо, з равеліном), який прикривав початок шляху на Київ і був винесений за лінію укріплень на відстань близько 60 м. За планами В. Кутузова та І. Бішева, цей в'їздний вузол дещо зміщено в південному напрямку від Київської вулиці, що була продовженням шляху на Київ. Ворота збудовано під кутом до лінії захисних укріплень, з північного боку від вулиці. По центру горнверка, по трасі Київської вулиці, стояла башта. Така система захисту ворітної брами була доволі ефективною, оскільки забезпечувала прикриття воріт фланкуючим вогнем, обмежувала маневрність під час прориву до фортеці та контролювала простір всередині в'їздного вузла вогнем із башти, винесеної вглиб за лінію стін. Між Київськими воротами та Басманівською баштою розміщувався фортечний "осадний двір" — триповерхова цегляна будівля з вузькими бійничними вікнами, яка додатково захищала Київський в'їзд. Орієнтовно вона знаходилася поблизу сучасного Полтавського краєзнавчого музею (*Гладыш, 1982, с. 8*).

Подільську браму розташовано за Успенським собором, між розкатою та Мазурівським яром (це сучасна ділянка на південь від Білої Альтанки). Від півкруглого виступу, на якому пізніше поставили альтанку, браму, згідно з планом І. Бішева, відділяли близько 40 м. Вона з'єднувала фортецю з передмістям Поділ. До неї підходили шляхи Нової Полтави — від Миколаївської церкви та вздовж Полтавки. Башти над цією брамою не було, оскільки оборонні потреби цього не вимагали: на схилі брама відкривала доступ лише до дна Мазурівського яру, а вгорі її прикривав Подільський бастион. У сер. ХІХ ст. ще зберігалася ділянка укріплень, прилегла до Подільських воріт (*Данилевський, 1855, с. 20*), хоча цієї брами не існувало вже на кін. ХVІІІ ст. (*Топографічний опис, 1997, с. 63*).

Мазурівська брама та башта над нею були зведені на ділянці по сучасному просп. Першотравневого, поблизу зведеного пізніше пам'ятника захисникам Полтавської фортеці та її коменданту О. Келіну, із зміщенням у бік Мазурівки. Її розташували на трикутнопо-

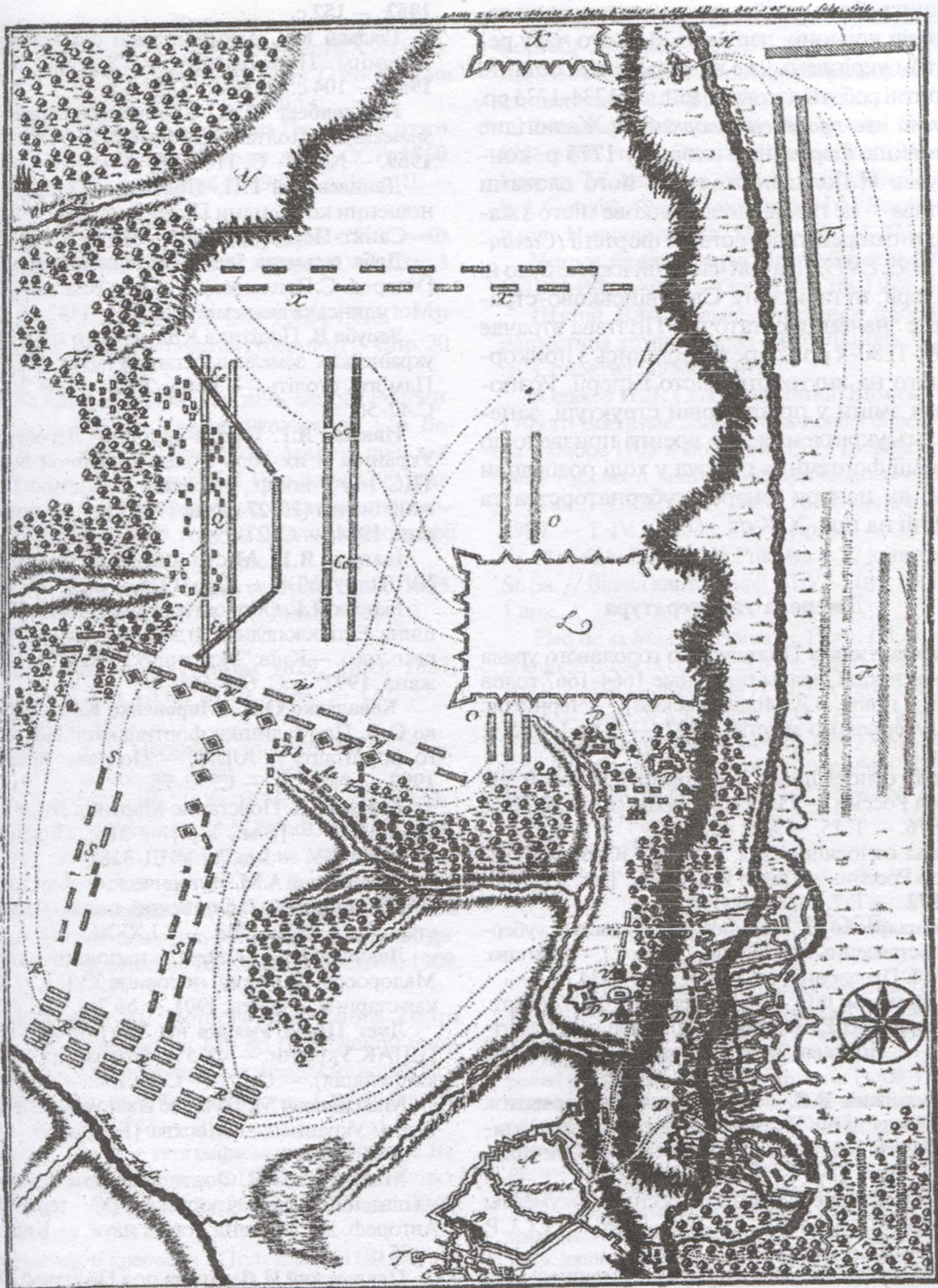
дібному виступі фортифікаційної лінії найзахіднішої точки укріплень. До брами вела Миколаївська вулиця й дорога, що з'єднувала стару та нову частини фортеці через місток над р. Полтавкою. Свою назву брама отримала тому, що відкривала шлях до Мазурівського яру та житлової забудови Мазурівки. Цей в'їздний вузол мав інше фортифікаційне вирішення, ніж Київський. Збудована над брамою башта була дієвою для обстрілу дальніх підступів. Сам підхід до воріт тут розташовувався під прямим кутом, проте звуження фортечної стіни створювало можливість фланкуючого обстрілу та, за необхідності, забезпечувало затискання противника у вузькому проході між стінами. Цей фортифікаційний прийом виявився менш ефективним: у 1709 р. саме ділянка Мазурівського валу та брама стали об'єктами доволі успішних нападів шведського війська.

Спаська брама, друга у західній ділянці оборонної лінії, завершувала другу центральну вулицю фортеці, тобто стояла на розі сучасних вулиць Паризької Комуні і Конституції (від траси її була дещо зміщено на північ). Свою назву брама отримала через близькість до Спаської церкви. Варто додати, що Г. Данилевський, а слідом за ним В. Бучневич, невірно вказували на розміщення Спаської і Курилівської брам, переставляючи їх місцями (*Бучневич, 1902, с. 21*).

Стосовно Курилівської брами, то у джерелах та літературі вона має різні назви: Королівська, Курилівська, Криловська (*Чертеж города Платав; Арандаренко, 1852, с. 46; Бучневич, 1902, с. 17, 21; Павловский, 1908, с. 23; Сведения о крепости, арк. 1*). М. Арандаренко вважав, що її було розміщено між Миколаївською та Мазурівською, тобто в межах Нового міста, на ділянці сучасного Першотравневого проспекту. Та, спираючись на плани Полтави і матеріали "Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 рр.", ми впевнено розміщуємо її в межах старої частини фортеці, на краю схилу між Панянським узвозом та Спаською вулицею. Вона позначена на плані І. Бішева навпроти вулиці, яку є підстави вважати однойменною їй — Курилівською.

З кін. 2-ї чв. ХVІІІ ст. Полтавська фортеця поступово втрачає військове значення, опи-

gezeichnet von C. Bauer.

Schlacht bey PULTAWA.
 welche den 27ten Junii 1709. zum Nachtheile der Schweden vorgefallen.

Рис.3. I.Каас. "Schlachj bey Pultawa welche den 27 jin.-8 ju. 1709 zum Hachtheile der Schweden vorgefalln". 1709 p.

нившись після російсько-турецьких воєн далеко від кордонів держави. З цього часу ремонтом укріплень уже не займалися: останні ремонтні роботи датовано кінцем 1734-1735 рр. (*Справа про проведення, арк. 4-7*). Жалюгідне становище фортечних споруд у 1775 р. констатував Й. Гюльденштедт: за його словами Полтава — це помираюче полкове місто з жалюгідними рештками старої фортеці (*Синицький, 1893, с. 417*). На той час у ній вже не було ні артилерії, ні гарнізону. Своє військово-стратегічне значення остаточно Полтава втрачає у 1770-1780-х рр., перетворившись з прикордонного на внутрішнє місто імперії. Розпочалися зміни у просторовій структурі, занепадають укріплення, що врешті призвело до руйнації фортечних споруд у ході розбудови міста, як центру генерал-губернаторства та губернії на поч. XIX ст.

Джерела та література

Актовые книги Полтавского городского уряда XVIII-го века: Справы поточные 1664-1667 годов / [Ред. и прим. В.А.Модзалевский]. — Чернигов: Тип. Губернского земства, 1912. — Вып. I. — 216, 19, 2 с.

Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. — Санкт-Петербург: Тип. Э.Праца, 1876. — Т. 15. — X, 5, 462 с.

Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. — Санкт-Петербург: Тип. В.В.Праца, 1872. — Т. 7. — IV, 10, 398 с.

Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году: [в 3-х ч.]. — Полтава: Тип. Губ. Правления, 1852. — Ч. III. — 434, 48 с.

Басмановы: <http://www.rulex.ru/01029024.htm>.

Бучневич В.Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. — Полтава: Тип. Губ. правления, 1902. — 440 с.

Вечерський В.В. Містобудівельний розвиток Полтави за доби Гетьманщини // *Козацькі старожитності Полтавщини*. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип. 1. — С. 26-44.

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: [у 3-х т.]. — Москва: изд. АН СССР, 1954. — Т. 3. — 654 с.

Гейдельберг Н. Методические материалы по теме: "Улицы старой Полтавы". — Полтава: изд. Общ-ва «Знання» та УТОПІК, 1988. — 30 с.

Гербановский С.Е. Инженерные мероприятия в обороне Полтавы и по обеспечению Полтавского сражения // *Из истории русского военно-инженерного искусства*. — Москва: Воениздат,

1952. — 152 с.

Гладыш К.В. Архитектура и памятники Полтавщины: Путеводитель. — Харьков: Прапир, 1982. — 104 с.: 20 ил.

Гольденберг Л.А. Неопублікований "План знаменитої Полтавської битви" // *УІЖ*. — Київ, 1959. — № 3. — С. 118-122.

Данилевский Г.П. Полтавская старина в отношении ко времени Петра Великого // *ЖМНП*. — Санкт-Петербург, 1855. — Ч. 89. — С. 132-171.

Доба гетьмана Івана Мазепи в документах [Упоряд. С.Павленко]. — Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. — 1142 с.

Заруба В. Політика Кримського ханства щодо українських земель в останній чверті XVII ст. *Пам'ять століть*. — Київ, 2003. — № 2 (41). — С.42-56.

Іванюк Я.Г. Города-крепости Левобережной Украины и их роль в ходе Северной войны // ТДС науч. конф., посвящ. 275-летию Полтавской битвы (26-27 июня 1984 г.) — Полтава: Знання, 1984. — С. 27-29.

Іванюк Я.Г. Місто-фортеця Полтава (XVII-XVIII ст.) // *УІЖ*. — Київ, 1976. — № 4. — С.123-127.

Іванюк Я.Г. Оборонне будівництво // *Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В.Курницького*. — Київ: "Укр. енциклопедія" ім.М.П.Бажана, 1992. — С. 604-608.

Коваленко О.В., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Про залишки фортифікації Полтавського форштадту // *АІЛУ*. — Полтава: Археологія, 1999. — № 1 (5). — С. 73-75.

Коренець Д. Повстання Мартина Пушкаря / Д. Коренець. — [Б.м., Б.р.] — 31 с. (Відбиток) Фонди НБУ. — Інв. № УНД-328.

Лазаревский А.М. Исторический очерк местности составившей Полтавский полк // *Киевская старина*. — Киев, 1903. — Т. LXXXI. — С. 97-107.

Левицькій О. Очерки народной жизни Малороссии во второй половине XVII в. // *Киевская старина*. — Киев, 1901. — № 7-8. — С. 167-200.

Лист Петра Уманця від 31 грудня 1712 р. // *ЦДІАК України*. — Ф. 51: (Генеральна військово-канцелярія). — Оп. 3. — Спр. 100. — Арк.1-2.

Максимович М. Путевое воспоминание о Полтаве // *Украинец*. — Москва: [Б.в.], 1859. — Кн. 1. — С. 115-122.

Мальченко О.Є. Фортифікаційне будівництво на південно-східному порубіжжі (XV - сер. XVIII ст. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — Київ, 1999. — 25 с.

Павловский И.Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники. — Полтава: Эл. Типо-литография быв. И.А.Дохман, 1908. — 244, XXXII VII с.: ил.

Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. — Полтава: Т-во Печатного Дела (Типография быв. И.А.Дохман), 1914. — 240 с.

Падалка Л. Карта Боплана о заселении Полтавской территории во второй четверти XVII века. — Полтава: Т-во Печатного Дела (Типография быв. И.А.Дохман), 1914. — 3 с.: ил.

Письма и бумаги императора Петра Великого. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. — Т. 9: (январь — декабрь 1709 г.). — Вып. II. — 1356 с.

План г. Полтавы. 1803 г. // РДИА СПб. — Ф. 1293. — Оп. 167: (Полтавская губерния). — Спр.3. — 1 арк.

План г. Полтавы. 1827 г. // РДИА СПб. — Ф. 1293. — Оп. 168: (Полтавская губерния) — Спр. 20. — 2 арк.

План сраженію при Полтавъ между Россійскою Армією подъ предводительством Его Величества Петра I и Шведскою Армією подъ начальством короля Карла XII 17го іюня 1709 года. Сочинил Квартирмейстерской части генераль-маіор Хатовъ в 1819 году // Відділ картографії РНБ. — Інв. № 12042. — 1 арк.

Планы г.Полтавы и его частей 1808, 1855, 1835 гг. // РДИА СПб. — Ф. 1488. — Оп. 3. — Спр.621. — 3 арк.

Планы частей г. Полтавы 1829, 1835, 1837, 1842 гг. // РДИА СПб. — Ф. 1488. — Оп. 3. — Спр.649. — 8 арк.

Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII ст. — Київ: Наукова думка, 1980. — 148 с.

Полтаві 800 років. 1174-1974: 36. документів і матеріалів / [Упоряд.: П.Х.Білий, П.Н.Ємець, В.Н.Жук та ін.]. — Київ: Наукова думка, 1974. — 420 с.

Полтавская битва 1709-1909 / Изд-е Общества ревнителей военных знаний. — Санкт-Петербург: Экон. Типо-литография Васильевский остров, 1909. — 282 с.: 13 прил.

Прокопович Ф. История императора Петра Великого от рождения Его до Полтавской баталии и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне включительно. — Санкт-Петербург: [Б. изд.], 1773. — 217 с.

Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В.П.Семенова. — Санкт-Петербург: изд. А.Ф.Девриена, 1903. — Т.VII: Малороссия. — 518 с.

Сведения о крепости г.Полтавы // ЦДІАК України. — Ф. 59: (Київська губерньська канцелярія). — Оп. 1. — Спр. 1765. — 3 арк.

Синицкий Л. Путешествія в Малороссію Академика Гильденштедта и князя Долгорукаго // Киевская старина. — Киев, 1893. — Т. XL. — С.274-292, 412-441.

Справа про проведення ремонту Полтавської фортеці 28 вересня 1734 - 2 травня 1735 рр. // ЦДІАК України. — Ф. 51: (Генеральна військова канцелярія). — Спр. 4931. — 13 арк.

Топографічний опис Лівобережної України в 1798-1800 гг. // Описи Лівобережної України / Упоряд. Т.Б.Ананьєва, ред. : П.П.Сохань, Г.В.Боряк, В.А.Смолий, Ф.П.Шевченко, Н.М.Яковенко. — Київ: Наукова думка, 1997. — С. 24-273.

Чертеж города Пютав Ивана Бишева. 1722 г. // ЦДВІА РФ. — Ф. 3. — Оп. 33. — Спр. 11086. — 2 арк.

Шутой В.Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700-09). — Москва: Соцэкгиз, 1958. — 447 с.

Юнаков Н.Л. Северная война. Кампанія 1708-1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 — июль 1709 г.) // Тр. Императорского Русского военно-исторического общества. — Санкт-Петербург: Тип. Гр. Скачков с с-ми, 1909. — Т. IV. — 203 с., 96 с. прим.

Plan de la Bataille de Pultowa le 27 juinus 1709. — Si. Sa. // Відділ картографії НБУ. — Інв. № 22097. — 1 арк.

Plan de sa Majesté Czarienne Pierre I, Empereur de la grande Russe et celle de S.M. le Roy de Suede Charles XII le 27 juin — juillet 1709 // Відділ картографії РНБ СПб. — Інв. № K1- План 2/№ 32. — 1 арк.

Schlachi bey Pultawa welche den 27 jin.-8 ju. 1709 zum Hachtheile der Schweden vorgefalln. 1709 p. // Відділ картографії РНБ СПб. — Інв. № K1-План 1/ № 47. — 1 арк.

Коваленко О.В.
ПОЛТАВСКАЯ КРЕПОСТЬ
Резюме

В предлагаемой статье определены фазы развития укреплений Полтавской крепости и их основные фортификационные элементы в периоды: сооружения (до начала 1630-х гг.), расширения (1640-е гг.), перестройки в крепость бастионного типа (1709-1720-е гг.), постепенного разрушения и окончательной ликвидации оборонительных сооружений (1770-1830-е гг.). Прослежен процесс формирования форштадтов, а также ближней и далекой округ Полтавы XVII – XVIII вв. Композиционная структура из двух главных и трех дополнительных осей — ориентиров размещения сетки улиц, в целом не была изменена перепланированием и перестройкой начала XIX в. (проект 1803 г.). Изменения были внесены в планировочную схему: сформирована радиальная регулярная квартальная планировка, ликвидированы остатки крепости, заложены новые улицы и административный центр, что привело к потере топографической структуры из двух частей и слиянию города в единое композиционное образование.

20.03.2009

ОЗНАКИ НОВОГО ЧАСУ У МАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII - ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Надзвичайно актуальним аспектом вивчення історії України залишається проблематика, пов'язана із дослідженням соціально-економічних процесів, що мали місце у другій половині XVII — на початку XVIII ст., їх взаємозв'язку із загальними тенденціями розвитку цивілізації. Зорієнтована на „західно-європейські господарсько-економічні системи нового часу” (Матях, 2004, с. 405), Українська козацька держава постреволуційного періоду мала досить потужний потенціал подолання середньовічної замкненості, становлення національної еліти, розподілу функцій та ролі елітних і неелітних груп. Важливою передумовою прогресу у структурі сільськогосподарського виробництва було виникнення багатьох дрібних селянських господарств, які базувалися на сімейній та вільнонайманій праці, формування нових сфер аграрного сектора економіки. Але після смерті Богдана Хмельницького криза влади, значні демографічні та економічні втрати періоду Руїни завадили стрімкому розвитку подальшої свободи особистості, формуванню держави буржуазного типу. На жаль, тривалий період гетьманування І. Мазепи, головною метою якого було об'єднання всіх українських земель, створення держави західноєвропейського зразка, відзначений протиріччям між бажаннями і соціальною політикою подальшого покріпачення, зокрема, введення дводенної панщини для селян Ніжинського полку 1701 р. Нерозуміння гетьманом реального шляху модернізації економіки великої селянської країни призвело до відсутності підтримки широких верств населення на вирішальному етапі відторгнення України від Московії, і, відповідно, до краху національного державотворення цього часу.

Попри все, поступальний розвиток українських земель другої половини XVII — початку XVIII ст. призводить до прогресивних, якісних змін саме у сільському господарстві, зокрема, запровадження нових культур (картопля, кукурудза, тютюн) та регіональної спеціалізації. Наслідки Великих географічних відкриттів не обходять східноєвропейський простір.

Подих Нового часу відчувається далеко за межами західноєвропейського концентру. Він привносить зміни у менталітет всіх верств суспільства країн євразійського простору: протидію і непокору рішенням владних структур, зростання соціалізації суспільства, світське спілкування, а також новий фактор звільнення самосвідомості від середньовічного етичного абсолютизму та морального догматизму — стимулятори, які були представлені швидким розповсюдженням паління тютюну та вживанням кави (Baram, Carrol, 2000, p. 147).

Найраніше писемне свідчення відносно паління тютюну в Османській імперії відноситься до теренів Угорщини, — 1574 р., коли магістрат міста Дебрецен видав закон проти „поганого та руйнуючого паління”, отже, цілком зрозуміло, що останнє існувало раніше (Lingen, 2003, p. 130). За свідченням Ференца Балогі 1576 р., паління тютюну за допомогою люльок було відоме при дворі султана в Стамбулі (Haider, 2000, p. 19). Перша гільдія майстрів, що виробляли люльки, почала діяти в Болгарії вже 1604 р. (Станчева, Медарова, 1968, с. 4). Цілком слушно припустити, що люльки виготовляли ще до заснування гільдії. Разом з палінням тютюну поширюється вживання кави та відкриття кав'ярень (першу з них було відкрито у Стамбулі в 1564 р.), де можна було відпочити та обговорити наріжні питання життя. Ці нововведення викликали гостру негативну реакцію з боку світської та релігійної влади. У 1612 р. султан Ахмед забороняє паління, а султан Мюрад IV вводить навіть за це смертну кару 1633 р. Разом із заборонаю паління з'являється і заборона вживання кави та зачинення всіх публічних місць, де її вживали. З 1511 р. і протягом всього XVI ст. „релігійними декретами було заборонено вживання кави у Меці, Каїрі, Дамаску та Стамбулі. Велика кількість таких декретів вказує на зростання популярності нового напою і публічних місць, де її вживали” (Lingen, 2003, p. 130). Але турецькі майстри продукують люльки, а деякі навіть ставлять дату та підпис ще до офіційного дозволу на

паління. Так, найраніше датована люлька відома під 1646 р. з ім'ям майстра "Nigai" (Bakla, 1985, р.8). У 1656 р. Е.Челебі сповіщає про те, що султан Мюрад IV покарав смертю 15 або 20 воєначальників за паління. Він також згадує короткі люльки, які носили солдати у своїх руках та кишнях і використовували можливість палити навіть під час покарань (Lingen, 2003, р.130). Певне послаблення щодо покарань за паління тютюну сталося після смерті Мюрада IV. Не зважаючи на всі заборони, паління і вживання кави швидко завойовувало Східний світ і стає масовим. За свідченням німецького купця В.Айгена, який мешкав в Алеппо у 1656-1663 рр., палили практично всі: чоловіки, жінки, діти трьох - чотирьох років. Солдати зазвичай носили тютюн, люльки та кремені як доповнення до особистого спорядження. Поступово почалося послаблення щодо покарань, і, нарешті, коли Османський уряд зрозумів, що тютюн є джерелом надходжень для збагачення, його використання вже було піддано регуляції, починаючи з 1680 р. Але остаточна легалізація паління сталася лише на початку 1720-х рр., коли про це оголосив муфтії Дамаску (Lingen, 2003, р.131), навіть пізніше, ніж в Росії.

В цілому, поза межами Східної Європи, географія розповсюдження люльок, за археологічними знахідками, охоплює величезний простір арабського світу, Малої Азії та Півдня Європи, а у суспільному поділі представляє не лише населення міст, але й маленьких сільських поселень (Simpson, 2002, р.159-172). Така непогора наказам турецьких султанів під загрозою смертної кари, релігійним декретам, створення кав'ярень, як арили соціалізації та спілкування поза контролем держави і мечетей, були абсолютною інновацією у тогочасному ісламському суспільстві. Це свідчить про суттєві зміни ментальності населення, появу змін у середньовічному мисленні.

Швидке поширення паління тютюну відбулося й у Східній Європі. Як і в Османській імперії, влада Московії чинила жорсткий опір новому звичаю. Заборону паління та зберігання тютюну, введена царем Михайлом Федоровичем ще 1634 р., підтверджено Соборним укладенням 1649 р., за яким майже всі дії, пов'язані з тютюном, каралися смертю. Але попри всі заборони існував таємний продаж

тютюну з Черкас, що було відзначено в указі Петра I 1697 р., та напевне, і з інших регіонів України. За цим указом був дозволений вільний продаж тютюну в Москві й інших містах.

Українські землі, і, насамперед, Лівобережжя вже в першій половині-середині XVII ст. постають значним ареалом продажу, а згодом і вирощування тютюну. Так, у Переписній книзі 1666 р. Чернігова, серед торгових людей згадуються тютюнники (Швидько, 1985, с.55). Податок на продаж тютюну в Лівобережній Україні був встановлений 1686 р. універсалом гетьмана Івана Самойловича (Коваленко, 2008, с.21). Важливою передумовою введення та швидкого розширення посівних площ тютюну були сприятливі природні умови України, і Лівобережжя зокрема, надзвичайне зростання попиту на тютюн в українському суспільстві та Московії вже у другій половині XVII ст. Запровадження культури тютюну на Полтавщині, вірогідно, починається у другій половині XVII ст. (там само, с.88), тобто, ще у період заборони паління з боку Москви та в Османській імперії. На початку XVIII ст. тютюнництво виходить на державний рівень, а Лівобережна Україна посідає провідне місце у вирощуванні цієї культури, звідки її вивозили до Росії та інших країн (там само). За повідомленням англійського посла в Росії Чарльза Вайтворта 1704 р., на шляху у Смоленськ він бачив 50-60 саней, навантажених дешевим тютюном низької якості, який був вирощений у Черкасах. Також відомо, що зоною вирощування тютюну були Азов та східне узбережжя Чорного моря (Волков, 1999, с.227), а також Полтавщина і Чернігівщина.

Швидкому розповсюдженню традиції паління тютюну на терені України сприяла близькість територій, захоплених у Північному Причорномор'ї османами в кінці XV ст., постійні контакти військового або торгового напрямків. Нагадаємо, що в українську мову перейшла східна назва рослини — „тютюн”, на відміну від західної — „табак” (яка, до речі, увійшла до російської мови). Вкоренилася в Україні і тюркська назва пристрою для паління — „люлька” та переважно східний (турецький) тип конструкції люльки ще за часів офіційної заборони паління в Османській імперії. До того ж, і в Османській імперії, і в Україні існував розподіл на гуртові та індивідуальні

люльки, люльки масового вжитку та розкішні люльки для еліти суспільства. Для датування певних типів турецьких люльок важливими є знахідки точно датованих екземплярів з османських міст-фортець. На нижньому дворі Аккерманської фортеці — це знахідка люльки з абсолютною датою 1080 р Хіджри (1673-1674 рр.) (рис. 1). Люлька з клеймом — датою виготовлена з сірої глини, має визначений кіль, орнаментальний ярус оточує верхню частину чашечки з декором, характерним для дизайну 2-ї пол. XVII ст., що зустрічається на фаянсовому посуді Ізніка Родоського періоду ще з 2-ї пол. XVI — початку XVII ст., а також на тканинах (Akar, 1988). Знахідка датованої люльки засвідчує розповсюдження паління на Північному прикордонні Османської імперії і теренах України ще до легального дозволу, і, відповідно, такі люльки належали турецьким військовим гарнізону.

Масові знахідки люльок, типових для XVII ст., зафіксовані під час розкопок місця Берестецької битви 1651 р. (Свєшніков, 1993). Як свідчать археологічні дослідження останніх десятиліть, на території України мали розповсюдження люльки, імпортовані з різних частин Османської імперії, а також виготовлені в українських майстернях, зокрема, в Циблях на Переяславщині та Києві (Чекановський, 2003, с. 86-88). У XVII ст. люльки турецьких типів увійшли в побут населення України, насамперед козаків.

Надзвичайно важливим для аналізу співіснування імпорту та розвитку місцевого виробництва люльок, поширення їх окремих типів у Середньому Подніпров'ї та інших регіонах є наявність точної хронологічної прив'язки знахідок. В цьому плані для раннього етапу розповсюдження та виробництва люльок є важливими знахідки з розкопок „Башти Дорошенка”, які зберігаються у фондах Національного історико-культурного заповідника „Чигирин”. Люльки датуються кінцем облоги замку 1678 р. і представлені як місцевими, так і імпортованими зразками, що мають аналогії серед колекцій з пам'яток Північного Причорномор'я та глибинних районів Османської імперії.

У XVII ст. люльки Середнього Подніпров'я були переважно біло- та сіроглиняні, що відповідає кольоровій гамі люльок цього часу з

Туреччини, Егейського узбережжя, Балкан, Угорщини, Близького Сходу та Єгипту (Vro-ot, 2005, p. 173). Але, якщо на тих самих територіях у XVIII ст. відбувається перехід до використання переважно червоної глини з родовищ біля о. Ван, то на території Середнього Подніпров'я, і, зокрема, у Києві люльки робили з білої глини з високим відсотком калію — близько 90% (Чекановський, 2003, с. 86). Таким чином, на пам'ятках Середнього і Нижнього Подніпров'я відзначається наявність як місцевих українських, так і турецьких люльок, а також імітації турецьких зразків, наслідування формально-типологічним ознакам оригінальних люльок Османського простору. Мали місце і люльки, прикрашені металевими вставками зі срібла, золота, міді, які можна бачити у музейних зібраннях Туреччини, зокрема у Топ-капу, Музеї мусульманського мистецтва музеях Угорщини.

Наступним важливим моментом є питання інтеграції формально-типологічних особливостей східного типу люльок в українське люлькарство, сприйняття османських елементів орнаменту і їх запровадження у декоруванні люльок місцевого виробництва. Спираючись на схему основних типів люльок східного типу Р. Робінсон (Robinson, 1985, fig. 5) та класифікацію Дж. Хейса (Hayes, 1992, fig. 149) неважко побачити, що у багатьох елементах побудови форми українських зразків, наприклад, з Києва, мають спільні риси зі Східними зразками. Це стосується типу IV кінця XVI — початку XVIII ст., до якого відносяться люльки третього типу, за класифікацією А. Чекановського (Чекановський, 2003, с. 86-87, рис. 3, 4); типів V, VI, X, XXIII, XXIV, які також мають багато спільних рис з люльками Подніпров'я, зокрема, Києва (там само, с. 86-86, рис. 6, 7), Чигирин (Попованова, Горішній, 1998, с. 16, рис. 1: 13-15) та ін. Деякі турецькі люльки, які мають схожі риси з типами IV, V, X, вважаються козацькими (Гальчевська, 1998, с. 47, рис. 2: 1-3). З іншого боку, турецькі люльки з Керчі мають повні аналогії серед зібрань Туреччини інших територій Османської імперії (Чекановський, 2003, с. 87-88, рис. 9-15). В декорі українських люльок простежуються мотиви, широкі розповсюджені у османському та східному мистецтві в цілому: розетки, листя, інколи імітації тавр з арабськими літерами.

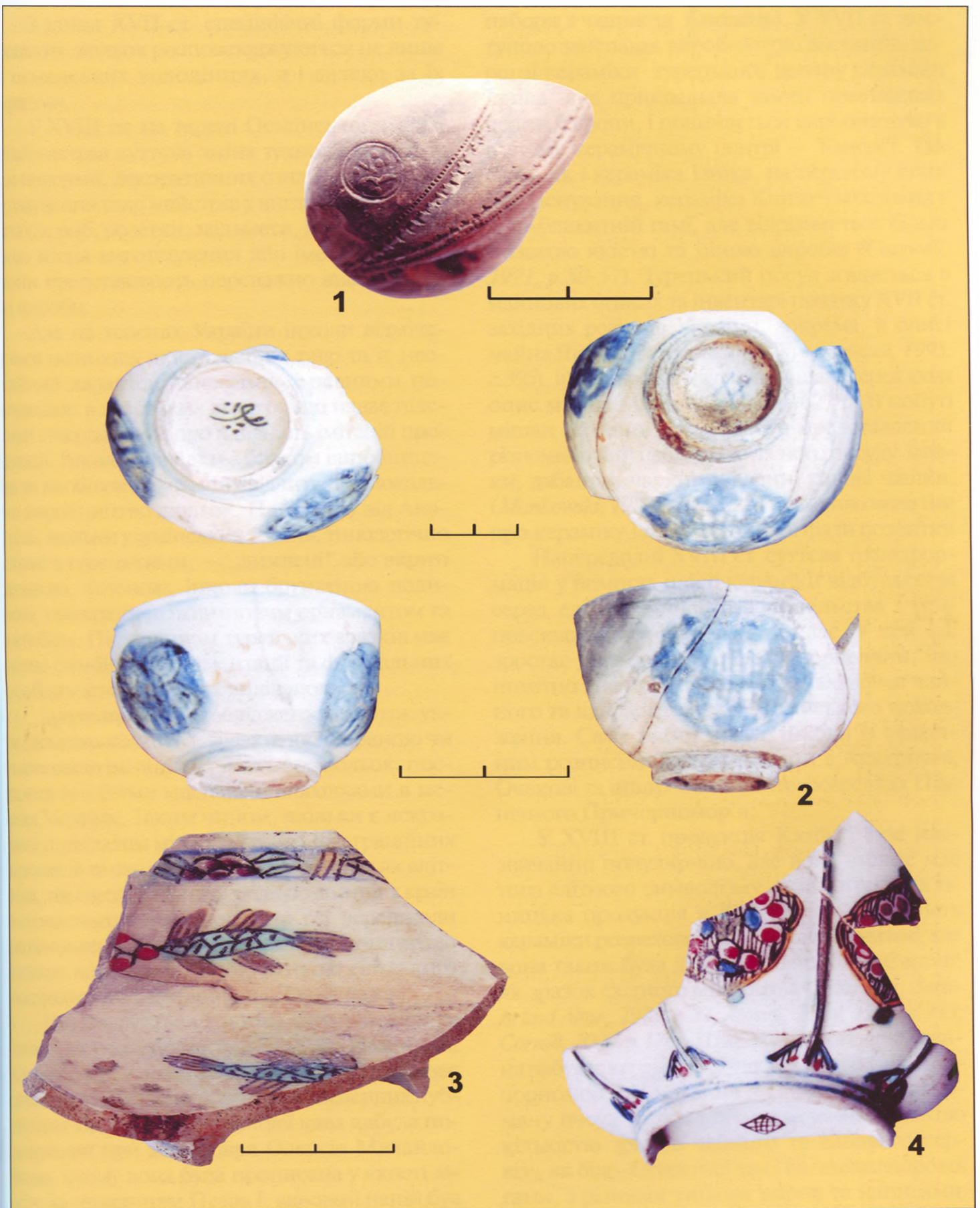

Рис. 1. Османська люлька з датою. Аккерман. 1673-1674 рр.
 Рис.2. Кавові чашки початку виробництва Кютах'ї. Поч. XVIII ст.
 Рис.3. Чашка для чаю з рибами. Поч. XVIII ст.
 Рис.4. Чашка для чаю. Перша пол. XVIII ст.

З кінця XVII ст. специфічні форми турецьких люльок розповсюджуються не лише в османських володіннях, а і далеко за їх межами.

У XVIII ст. на терені Османської імперії відбувається суттєва зміна технології обробки поверхні, декоративних ознак, широке застосування тавр майстрів у вигляді зображень птахів, риб, розетки, пальмети, написів з назвою місця виготовлення або імені майстра, вони представляють переважно високоякісні вироби.

Але на теренах України інколи відмічається невисока якість деяких тавр та їх неохайний характер нанесення з певними помилками в арабських літерах, що надає підстави стверджувати про наявність імітацій продукції. Інколи знахідки є браком виробництва та необпаленими, що свідчить про локальне виробництво люльок. На відміну від Анатолії, люльки українських земель, типологічно схожі з турецькими, — „димлені” або вкриті жовтою, зеленою, інколи брунатною поливою, прикрашені штамповим орнаментом та ангобом. Під впливом турецьких зразків має місце симбіоз в орнаменталі та формальних особливостях окремих видів люльок.

З розширенням досліджень пам'яток українського козацтва, зразки, які є повною чи частковою імітацією турецьких люльок, постають все більш масовими знахідками в межах України. Таким чином, люльки є яскравим прикладом міжкультурних інтеграційних процесів та ознакою масової культури як елітних, так і неелітних груп, подібно до інших країн тогочасного світу. Здолавши всі перешкоди встановлення нової традиції, тютюнництво постає новою провідною ланкою сільського господарства, особливо на Лівобережжі.

Що стосується іншого стимулятора та важливого компоненту — кави, на відміну від Османської імперії та Європи, де він набуває значення напою спілкування у численних публічних кав'ярнях, у Московії кава набула поширення при дворі царя Олексія Михайловича, якому вона була прописана у якості ліків. За сприянням Петра I, кавовий напій був запроваджений та отримав розповсюдження серед верхівки російського суспільства. Індикатором вживання кави є спеціальний посуд (бронзові та мідні кофейники, керамічні

набори з чашок та блюдець). У XVII ст. поступово занепадає виробництво достатньо дорогої кераміки турецького центру кераміки Ізніка, яка прикрашала замки престижних родин Європи, і починається виробництво в іншому керамічному центрі — Кютах'ї. Так само, як і кераміка Ізніка, на першому етапі його існування, кераміка Кютах'ї виконана у біло-блакитній гамі, але відрізняється більш низькою якістю та ціною виробів (*Carswell, 1991, p.50-57*). Турецький посуд згадується в майнових описах та інвентарі початку XVII ст. західних регіонів України, зокрема, в описі майна Януша Острозького (*Грушевський, 1995, с.395*), інвентарях львівських міщан, серед яких опис майна Миколи Борща 1627 р. В побуті міщан Західної України був представлений різноманітний набір престижного посуду: миски, дзбанки, чарки, численні кавові чашки. (*Mankowski, 1959, p.220-222*). Можливо мова йде про кераміку Ізніка останньої фази розвитку.

Напередодні XVIII ст. суттєва трансформація у вимогах щодо кераміки відбувається серед еліти османського суспільства і розповсюджується на середній клас. У цей час зростає експорт китайської порцеляни, що помітно і на прикордонні за знахідками чайного та кавового посуду китайського походження. Саме такий посуд, інколи із сюжетним розписом, був знайдений в Аккермані, Очакові та інших османських осередках Північного Причорномор'я.

У XVIII ст. продукція Кютах'ї стає надзвичайно популярною, але вона вже не має того елітного символізму, який отримала ізницька продукція в XVI столітті. Більшість кераміки розрахована на масовий вжиток, але вона також була дуже популярною у Європі, як зразок східного мистецтва (*Aslanapa, Serare and Altun, 1989, p.21; Atasoy, Raby, 1994, p.113; Carroll, 2000, p.174*). Широкого розповсюдження набуває кераміка Кютах'ї у Північному Причорномор'ї. У колекції з Очакова та Аккерману посуд Кютах'ї представлений великою кількістю зразків чайного та кавового сервізу, як біло-блакитної так і багатокольорової гами, з різними типами марок та написами. До посуду 1-ї половини XVIII ст. належать чашки та блюдця з марками, що імітують Мейсенський фаянс: „три мечі” та „штрихований ромбик” (рис.2); посуд з відомими компози-

ціями граната у ромбах, арабськими написами. Повні аналогії таким виробам наявні в колекціях Садберк Ханім музею у Стамбулі (*Carswell, 1991, p. 72*). Викликає зацікавлення фрагмент чайної чашки із зображенням риб на внутрішній поверхні та морської фауни — назовні (рис.3). Дещо нагадує розпис зовнішньої поверхні чашки зразок першої половини XVIII ст. з колекції Садберк Ханім (*Carswell, 1991, p.67, №28*). До цього ж часу відносяться і фрагмент чашки (рис.4) з багатокольоровим рослинним орнаментом і композицією гранатових зерен у ромбах: обідок чашки має повні аналогії у посуді 1-ї пол. XVIIIст. (*Carswell, 1991, c.65, №23; c.69, №34*), а також фрагмент чашечки з «вафельною» структурою поверхні, яка має аналогії у зібранні Садберк Ханім і в багатьох інших колекціях (*Міллер, 1972, с.164; Carswell, 1991, p.69, №№ 33-35; Гусач, 2006, с.127-141*).

Посуд Кютах'ї різними шляхами потрапляє в Україну. По-перше, він є предметом імпорту, про що свідчать, наприклад, знахідки у Києва, зокрема, під час археологічних досліджень у закритому комплексі — ямі №2 шурфу 4 на території Михайлівського Златоверхого монастиря в Києві, датованому „шістьма монетами: 3 крейцерами Вільгельма 1658 р. та 3 російськими копійками Петра I, що карбувалися після 1699 р. Там знаходились дві кавові чашечки (одна ціла та фрагмент) (*Чміль, 2005, с.61*). Ціла чашечка, розписана кобальтом, орнамент геометричний та рослинний, на денці — тавро (*там само, с.61-62, рис.4*). Фрагментована чашка прикрашена поліхромним розписом. По-друге, цей посуд міг потрапити як трофей внаслідок числених воєнних акцій козаків, про що свідчать знахідки кютахійського посуду, особливо чашок, отримані у процесі археологічних досліджень поселень Нижнього Подніпров'я та Козацьких січей. Різні трофейні речі (посуд, люльки, зброя та ін.) постають одним з атрибутів побутового комплексу козаків та різних верств українського населення Півдня (*Титова, 1999, с.12-14; Телегин, Титова, 2003, с.67-68*).

Отже, до думки про козацтво як „своєрідний буфер” між християнським і мусульманським світами”, що склалася у XVII ст. в

західноєвропейській історіографії та набула поширення у XIX-XXст. (*Моця, 2002, с.220*), треба додати й інше значення козацтва у справі трансмісії культурних надбань, і пристосування деяких з них до культурних традицій українства. Сучасний стан вивчення багатогранних реалій взаємовідносин османів та козацтва дозволяє підійти до нових оцінок історико-культурної ситуації в Україні, ролі козацтва у процесах міжкультурних контактів європейського та азійського світу.

Не дивлячись на те, що наприкінці XVII ст. чорноморські фортеці залишалися під владою османів, імперія крок за кроком втрачала свої колишні території. Вона пройшла свій пік розвитку і була неспроможна наздогнати рівень розвитку європейських країн. На східноєвропейському напрямку Османська імперія опинилась один на один з Росією, яка виграла змагання за Азов у 1700 р. Попереду було століття великих втрат і останніх спроб зберегти свої володіння. На жаль, після поразки плану І.Мазепи у змаганнях за українську державність та розгрому шведських військ в 1709 р. під Полтавою, Україна опинилась заручницею імперських інтересів Росії в боротьбі за Чорне море. Поступальний розвиток країни за західноєвропейським зразком був неможливим, і, навпаки, подальше обмеження свободи і вольностей, покріпачення селянства значно уповільнювали шлях до становлення капіталізму, свободи особистості і вільнодумства.

Здобутки сучасного етапу історичної археології, на наш погляд, дозволяють вийти за межі локальних вимірів і поставити актуальну проблему співіснування та взаємодії різних соціально-економічних, етнокультурних та релігійних систем, представлених певними соціальними організаціями на глобальному рівні. Взаємовпливи та інтеграційні імпульси є ознаками взаємодії цивілізацій і мають актуальне значення не лише як відлуння минулого, а й як джерело взаєморозуміння. Північне Причорномор'я було не лише смугою військово-політичних протистоянь та конфліктів, але і своєрідним мостом діалогу, культурних інновацій та впливів між Азійським та Східноєвропейським ареалами середньовіччя і Нового часу.

Література

Волков И.В. Частная коллекция „Турецких“ курительных трубок из Москвы // Материальная культура Востока. — Москва, 1999.

Гальчевська Л.А. Козацькі люльки // Подільська старовина. — Вінниця, 1998.

Грушевський М. Історія України-Русі. — Київ: Наукова думка, 1995. — Т. VI.

Гусач И.Р. Археологические исследования на территории турецкой крепости Азак // Историко-археологические исследования на Нижнем Дону. — Азов, 2006. — Вып. 21. — С. 127-141.

Коваленко О. Глиняні люльки XVII-XVIII ст. (за матеріалами Полтавщини). — Опішня: Укр. народознавство, 2008.

Матях В. Україна в XVII-XVIII ст.: вузлові проблеми та пріоритети // Істину встановлює суд історії: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. — Т. 2: Наукові студії. — Київ, 2004. — С. 396-417.

Миллер Ю. Художественная керамика Турции. — Ленинград: Искусство, 1972.

Моця Б.О. Українське козацтво очима західноєвропейських авторів XVII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ, 2002. — Вип. 11. — С. 220-222.

Попованова О., Горишний П. Люльки XVII-XVIII ст. із фондів Національного історико-культурного заповідника „Чигирин” // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ, 1998. — Вип. 7.

Свешніков І.К. Битва під Берестечком 1651 р. — Львів: Світоч, 1993. — 326 с.

Станчева М., Медарова Ст. Производство на глиняни лули у нас // Музеи и памятники на културата. — София, 1968.

Телегин Д.Я., Титова О.М. Археологічні дослідження Олешківської Козацької Січі // Україна і Туреччина / ТД міжнар. наук. конф. з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки. — Київ, 2003. — С. 67-68.

Титова О. Комплекс матеріальних залишків з куреня Олешківської Січі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ, 1999. — Вип. 8. — С. 12-14.

Чекановский А. Керамические курительные трубки XVII-XVIII вв. Среднего Поднепровья и Крыма // Україна і Туреччина. — Київ, 2003. — С. 86-88.

Чміль Л. Турецька кераміка XVI-XVIII ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ, 2005. — Вип. 14.

Швидько А.К. Цінне джерело з історії Чернігівщини (переписна книга 1666 року) // Перша Чернігівська обл. наук. конф. з історичн. краєзнавства (грудень 1985 р.) / ТД. — Чернігів, 1985. — С. 54-56.

Akar A. Treasury of Turkish designs. — New York., 1988. — 112 p.

Aslanapa O., Serare Y. and Altun A. The Iznik tile kiln excavations (the second round 1881-1988). — Istanbul, 1989.

Atasoy N. and Raby J. Iznik: The Pottery of Ottoman Turkey. — London, 1994.

Bakla E. Unutulmus dir halk sanatı Lulecilik: [A Long forgotten Popular Handicraft: clay pipe making] // Antika. — 1985. — № 5. — August.

Baram U., Carrol L. A Historical Archaeology of the Ottoman Empire. — 2000.

Carroll L. Toward an Archaeology of Non-elite consumption in Late Ottoman Anatolia // Uzi Baram, Linda Carrol. A Historical Archaeology of the Ottoman Empire. — New York, 2000.

Carswell J. Kutahya çini ve seramikleri // Turk Cini ve Seramikleri. — Istanbul: Sadberg Hanım Muzesi, 1991. — P. 50-57.

Haider E., Orgona F. and Ridovics. The History of the Hungarian Pipemaker's. — Budapest, 2000.

Hayes J.W. Excavations at Sarachane in Istanbul II. — Princeton: The Pottery, 1992.

Lingen B.V. Smoking in the Ottoman Empire and an introduction to the clay tobacco pipes from the Beirut souks excavations. — Berytus, 2003. — N 47.

Mankowski.T. Orient w polskiej kulturze artystycznej. — Wrocław-Krakow, 1959.

Robinson R. Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora // Hesperia. — 1985. — № 54.

Simpson St.J. Ottoman pipes from Zir'in (Tell Jezreel). — Levant, 2002. — Vol. 34. — P. 159-172.

Vroom J. Byzantine to modern pottery in the Aegean. — Parnassus Press, 2005.

Беляева С.А.

Признаки Нового времени в материальной культуре Украины 17 - начала 18 вв.

Резюме

Статья посвящена исследованию проблем изменений ментальности на украинских землях и в Османской империи, проявления в материальной культуре признаков перехода от средневекового догматизма к свободе общения Нового времени. Эти изменения стали возможными в связи с широким распространением стимуляторов — табака и кофе, открытием многочисленных общественных заведений для употребления кофе и курения табака на территории мусульманских стран, несмотря на запрет со стороны светской и религиозной власти. Запрет курения табака и его продажа были приняты и в Московии. Вопреки им, украинское крестьянство создает новую отрасль сельского хозяйства — возделывание табака, который постепенно становится одной из лидирующих культур Левобережной Украины. В статье также сделана попытка сравнительного анализа исторических судеб Украины и Османской империи в 17 — начале 18 ст. и перспектив их развития в свете данных исторической археологии.

10.04.2009.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБЛИЗУ СПАСЬКОЇ ЦЕРКВИ У ПОЛТАВІ

Влітку 2004 р. проведені археологічні дослідження у м. Полтава, в межах пам'ятки археології та історії національного значення — давньоруському городищі і поселенні (охоронний № 3953) на Старополтавській горі — городищі літописної Лтави (Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін., 2009, с.8-11), яка водночас є й укріпленням-пам'яткою козацького часу і періоду Полтавської битви. Розкопки проводилися на замовлення громади Спаської церкви, що планувала зведення на цій території нової дзвіниці. Загальна площа розкопу становила 170 кв. м, з глибиною культурних нашарувань — від 1,6 до 6,0 м. Під час розкопок відкрито залишки чотирьох споруд, чотирьох ям та поховання у дерев'яній труні поч. XVIII ст. (Виноградська, Орлов, 2005, с.83-85).

Залишки споруд 2 і 3 обмежувалися стінами розкопу, тому об'єкти були досліджені тільки частково. Споруда 2 виявилася підклітом житла, розміром 3,10x0,60 м, заглибленого у материк на 1,2 м, стовпової конструкції, із залишками рушеної печі з великими шматками череня, що, вірогідно, впав з верхнього приміщення житлової споруди. Більша частина об'єкта продовжувалася у північно-західній стінці розкопу. По кутах підкліту знаходилися дубові стовпи, які підтримували дошки, що лежали вздовж стін. У заповненні виявлено кераміку кін. XVII -XVIII ст.

Споруда 3 продовжувалася у північно-східній стінці розкопу і була частиною будівлі кін. XVIII — поч. XIX ст. з перепаленою до червоного кольору глиняною підлогою (можливо, існував дерев'яний настил, що згорів). Контури споруди простежити не вдалося. Її заповнення складалося з вуглистих прошарків і глиняних завалів, насичених великою кількістю фрагментів кераміки та розписних теракотових кахель кін. XVIII - поч. XIX ст., що добре було помітно на стратиграфічному розрізі північно-східної стінки розкопу. Привертає увагу комплект кахель із зображенням міських пейзажів, виконаних синьо-білим розписом.

Споруда 4 була зруйнована корінням дерева, що виросло на цьому місці, тому її запов-

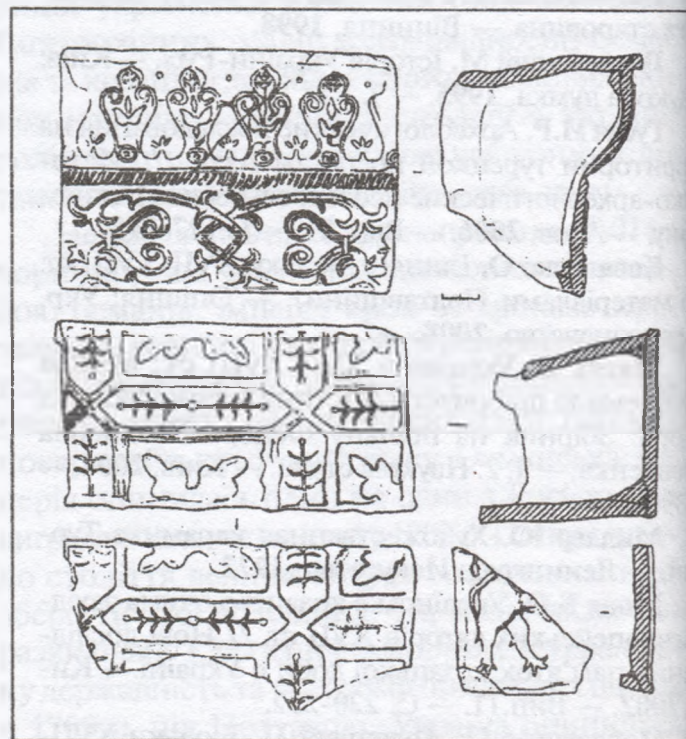

Рис. 1. Полтава, подвір'я Спаської церкви.
Споруда 4. Кахлі. Поч. XVIII ст.

нення зафіксоване тільки завдяки великій кількості кераміки і кахель, що датуються поч. XVIII ст. Речова колекція з об'єкта складалася з великої кількості дрібних фрагментів керамічного посуду із світлої глини, розписаного червоно-брунатною фарбою, та мореної глини, з лискуванням. Окрему групу склали фрагменти кахель, що, за стильовими ознаками орнаменту і технікою виготовлення, датуються початком — першою пол. XVIII ст. (рис. 1). Більшість з них неполивні, без оконтурюючої рамки, орнамент нанесений недбало, затертий глиняною обмазкою, хоча збереглися сліди покриття зеленою поливою. На деяких кахлях зображено стоячих тварин з пляшкою у лапах. Такі сюжети характерні для кахель кін. XVII — сер. XVIII ст. і походять, мабуть, з козацьких Січей. Подібні кахлі зберігаються у Запорізькому історико-краєзнавчому музеї. На інших зразках вміщено двоголового орла.

Найцікавішою з відкритих об'єктів є споруда 1. Вона складалася з майданчика, розміром 2,20x2,70 м, з цегляною підлогою на гли-

няно-вапняному розчині (розміри цегли світло-червоного кольору: 27,5-28,5 x 14,5-15,5 x 6,5-7,5 см), котра одним боком перерізала південно-західною стінкою розкопу, засипана фрагментами червоної цегли з клеймами, що залишилися від розібраної на поч. 30-х років XX ст. дзвіниці, спорудженої 1847 р. на пожертвування полтавської громади. З протилежного боку майданчик, який, мабуть, був критим, примикав до сходів, шириною 2,8 м, з бічними стінами 0,6 м завширшки і цегляним склепінням, складеним з тієї ж цегли, що і підлога на вапняному розчині. У конструкції стін в пази були вставлені сходинок, виготовлені з дубових дошок. Вхід до сходів фіксувався двома стовпами по боках. Східці, довжиною близько 4,0 м, були врізані у материк, з ухилом вглиб, а в нижній частині завершувалися воротами з двома стовпами (рис.2). Підземний хід, до якого вели цегляні східці, утворював конструкцію з двох частин. Для спорудження частини, що безпосередньо примикала до східців, було вирито відкритим способом у материк котлован близько 3,0 м завширшки, 3,0 м завдовжки, глибиною до 6,0 м, в якому споруджено дерев'яну конструкцію з дубових стовпів і дошок, що зверху перекривалася також дубовим накатом. Простір між стінами котловану і стінами дерев'яної конструкції було забито материковою глиною. Зверху ця конструкція також виявилася засипаною материковою глиною й щільно утрамбованою. Друга частина підземного ходу, що опускалася ще глибше, була, вірогідно, споруджена підбійним способом та укріплена дубовими опорами. Слід зазначити, що цегляний прохід споруджено на місці існуючої раніше дерев'яної конструкції зі сходинокми, вирізаними у материк, які було зафіксовано під час розкопок.

У заповненні споруди 1 зібрані матеріали, які широко датуються кін. XVII -XVIII ст. (кераміка, кахлі, пляшки, віконниці круглі і прямокутні, кілька монет XVIII ст.).

Під час будівельних робіт, швидше за все, було порушене давньоруське кладовище, тому, що в материковій засипці над підземним ходом знайдені дрібні фрагменти людських кісток та кілька уламків кераміки XII-XIII ст. У фрагменті черепа з перекопу трапилося шиферне давньоруське пряслице.

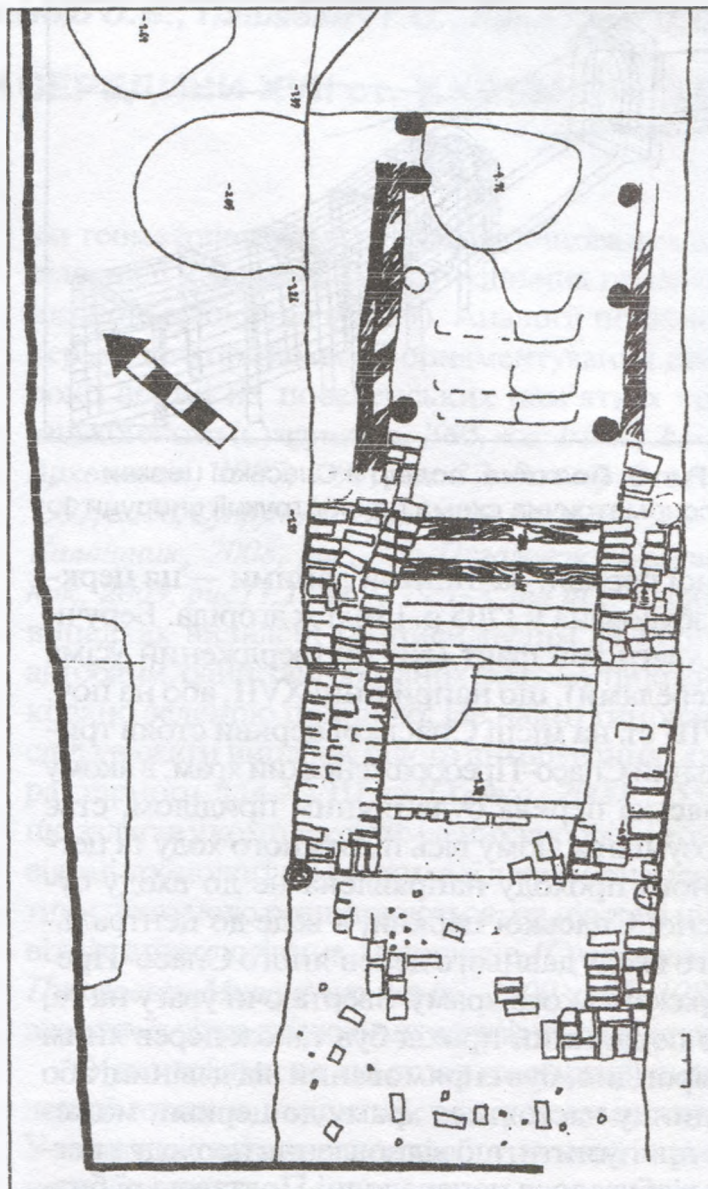

Рис.2. Полтава, подвір'я Спаської церкви. Споруда 1. План.

За залишками будівельно-архітектурних конструкцій, зафіксованих під час археологічних досліджень, виконана графічна реконструкція споруди (рис.3). Вісь підземного ходу та споруди 1 були направлені до церкви. Однак, напрямок підземного ходу не збігався зі входом до сучасної Спаської церкви, а був зміщений трохи праворуч. За історико-краєзнавчими даними, територія Спаської церкви наприкінці XVII — на поч. XVIII ст. належала великому дерев'яному Спасо-Преображенському собору, який згорів у 1704 р. За одними даними, від собору зберігся лівий приділ, де тимчасово було споруджено Спаську церкву, а пізніше — відбудовано Спасо-Преображенську. Згодом Спаська церква стала використовуватися як бічний вівтар вищеназ-

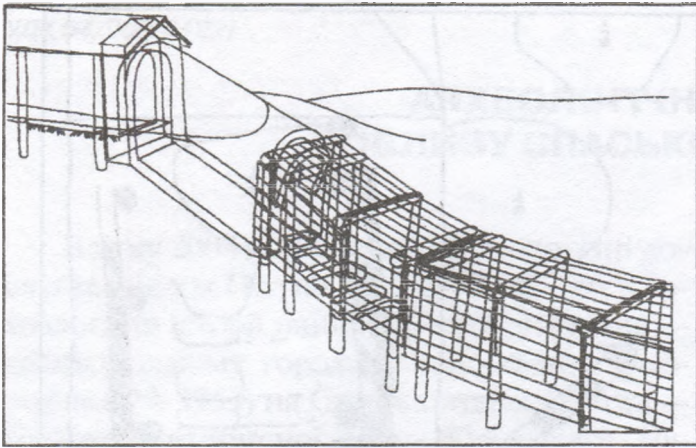

Рис.3. Полтава, подвір'я Спаської церкви. Аксонометрична схема реконструкції споруди 1.

ваної церкви. За іншими даними — ця церква збудована у 1705 р. і тоді ж згоріла. Беручи до уваги той факт (він підтверджений усіма джерелами), що наприкінці XVII, або на поч. XVIII ст. на місці Спаської церкви стояв тридільний Спасо-Преображенський храм, в якому Спаська церква була бічним приділом, стає зрозумілим, чому вісь підземного ходу та цегляного проходу направлена не до входу сучасної Спаської церкви, а веде до центрального входу давнього дерев'яного Спасо-Преображенського храму. Звертаючи увагу на те, що первинний прохід був також дерев'яним і, вірогідно, був спрямований від дзвіниці або будинку настоятеля храму до церкви, можемо припустити, що відновлення проходу з цегли відбувалося напередодні Полтавської битви, під час ремонту укріплень Полтави, або у першій чверті XVIII ст., коли знов-таки проводилися ремонтні роботи у фортеці. Слід зазначити, що цегла, подібна до цегли споруди 1, знайдена під час археологічних досліджень у будинку Кочубея в Батурині, де вона використовувалася разом із цеглою з борозенками. Крім цього, у верхніх шарах заповнення споруди 1 по сходинках зверху до низу було зібрано чимало обрізків шкіри від решток кушнірського виробництва. За архівними даними (люб'язно наданими О.В.Коваленко), поруч із цегляною спорудою у другій пол. XVIII ст. знаходилася майстерня з шиття зі шкіри і, мабуть, в занедбаний у той час прохід з цієї майстерні скидали сміття.

Таким чином, розкопки на периферії городища і поселення давньоруського часу у м. Полтава дали нові дані для з'ясування історичної топографії міста. За матеріалами роз-

копок 2004 р. можна припустити, що у XII-XIII ст. на території Спаської церкви знаходився некрополь поселення. У XVII ст. почалася активна забудова цієї території, з якою пов'язане й будівництво підземних ходів. На плані І. Бішева 1722 р. Спасо-Преображенська церква позначена як великий храм (Гольденберг, 1966, с. 425-427, карта). До часу правління гетьмана Івана Мазепи, вірогідно, відноситься цегляна споруда. Початок активного будівництва з цегли на території Лівобережної України відзначений якраз у цей період. Тому, можливо, що цегляна споруда 1, досліджена на території Полтавської фортеці, є найранішою мурованою будівлею у м. Полтава (Виногородська, Орлов, 2005, с. 85).

Література

Виногородська Л.І., Орлов Р.С. Археологічні дослідження у м. Полтава в 2004 р. // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. — Київ-Запоріжжя: Дике поле, 2005. — Вип. 7. — С. 83-85.

Гольденберг Л.А. План города Полтавы 1722 г. Ивана Бишева // Города феодальной России. — Москва: Наука, 1966. — С. 425-427.

Супруненко О.Б., Пуголюков Ю.О., Мироненко К.М., Ткаченко О.М., Шерстюк В.В., Яремченко В.А. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора. — Київ-Полтава: вид. ІА НАНУ/ЦП НАНУ, 2009. — Частина друга. — 132, 6 с.

Виногородская Л.И., Орлов Р.С. АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ У СПАССКОЙ ЦЕРКВИ В ПОЛТАВЕ Резюме

Летом 2004 г. в г. Полтава проведены археологические исследования на территории известного памятника археологии и истории — городище и поселение летописной Лтавы, которое одновременно является и выразительным памятником казачьего периода. Во время работ на месте сооружения котлована новой колокольни Спасской церкви, на территории общей площадью 170 кв. м и глубиной от 1,6 до 6,0 м, открыты остатки кирпичного сооружения конца XVII — начала XVIII вв. Сооружение из кирпича представляло собой остатки лестничного прохода с дубовыми ступенями, перекрытого кирпичным сводом, который вел к подземному ходу. Конструкция подземного хода представляла собой котлован, вырытый открытым способом и обложенный дубовыми досками с крепежными столбами, а далее — подбойный проход, сооруженный в материковом суглинке, с дубовыми опорами. Археологические материалы представлены вещевыми находками и керамикой конца XVII — XVIII вв.

12.01.2005

ЗНАХІДКИ З ГОСПОДАРСЬКОЇ ЯМИ СЕРЕДИНИ XVII ст. У КРЕМЕНЧУЦІ

Під час науково-рятівних досліджень 2008 р. культурних нашарувань козацької епохи у м.Кременчук Полтавської обл., по вул.Коцюбинського, 4, на північно-західній ділянці, що прилягала до міських укріплень в кінці XVII — на початку XVIII ст. і де з початку XVIII — у першій чверті XIX ст. розміщувалася Преображенська церква (*Кременчуцька фортеця, 1992, с.412*), виявлені рештки господарської ями середини XVII ст. Вона майже нічим не відрізнялася від інших, дещо пізніших, господарських споруд цієї не надто густо забудованої ділянки, крім, хіба що, доволі неординарних знахідок, поява яких викликана раптовою загибеллю всіх сусідніх комплексів внаслідок пожежі.

Господарська яма впущена з рівня стародавнього горизонту (0,9 м від сучасної денної поверхні) на глибину 1,40 м. Глибина ями на час припинення її використання становила 0,5 м, форма — в плані овальна, у перетині — із незначним розширенням донизу, дно рівне. Відповідно, діаметр по дну складав — 1,05 x 1,35 м. Вміст ями відзначався переважанням попелу та заплилого чорного супіску, численних вуглин, шматочків перепалених гілочок верболозу і стебел очерету, луски риби. Вірогідно, над ямою існувала якась невелика господарська будівля, або яма була частиною такої споруди — погребом, розташованим за 12 м на захід — північний захід від синхронного житла, що знаходилося на незначному піщаному підвищенні.

У заповненні ями виявлена невелика кількість фрагментованої кухонної та столової гончарної кераміки — уламків горщиків. Переважали дрібні фрагменти верхніх частин димлених (морених) посудин, з характерними різко профільованими шийками і вінцями. Вінця таких посудин, діаметром 13-17 см, мали потовщений зріз. Орнаментальні мотиви на знайдених уламках типові для горщиків відновного випалу (*Виногородська, 1997, с.130*) — це скошені пролисковані лінії та відбит-

ки геометричного штампугу з розлінованих по діагоналі квадратів та вертикальних прямих, що повторюються (рис.1). Аналогії подібній кераміці та прийомам її орнаментування широко відомі на поселенських пам'ятках козацької епохи (*Супруненко, 1995, рис. 1:1-12, 2:1-3; Археологія, 1997, с.99, рис.37; Виногородська, 1997, с.130; Супруненко, Кулатова, 2004, рис. 2:1-7; Калашник, 2008, рис. 3:1; Пуголовок, Калашник, 2009, рис 11:1, 51:1, 79:1-3, та ін.*). У двох випадках виявлені розписи рудим та білим ангобами, один з ангобованих фрагментів крайковано зеленою поливою. Не надто типовим слід уважати випадок білого ангобування, характерного для XVIII ст. (*Ханко, 2000, с.55*), що залягав у комплексі димлених виробів. І хоча відомі хронологічні рамки цієї деталі орнаментики поступово розширюються, на підставі новітніх археологічних матеріалів (*Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін., 2009, с.86, 108*), визнати їх чітко датуючими наразі немає підстав.

У центрі ями на дні стояв гончарний димлений горщик, накритий зверху полумиском. У ньому містилися рештки обвугленого насіння рослини.

Найяскравішою знахідкою є саме цей горщик (рис.2), висотою 20,8 см, що характеризується певною приплюснутістю, у порівнянні зі стрункістю пропорцій ранніх типів козацької мореної кераміки початку XVII ст. Він мав діаметр вінця — 21,1 см, тулуба — більше 23 см, а денця — 11,3 см. Вінце горщика невисоке, із товстим профілем, прикрашене на зрізі хвилеподібними защипами та валикоподібним потовщенням із зовнішнього боку. Перехід вінця у плічка, а останніх — у тулуб — плавний, без різких зламів. Плічка орнаментовані відбитком геометричного штампугу зі сполучених трапецій у два яруси, нанесеного коліщатком, а також нижче — рядами горизонтальних прокреслених ліній. Подібний стиль декорування горщиків вважається характерним для початку XVII ст. (*Виногородська, 1997, с.131*). Згодом форми горщиків наби-

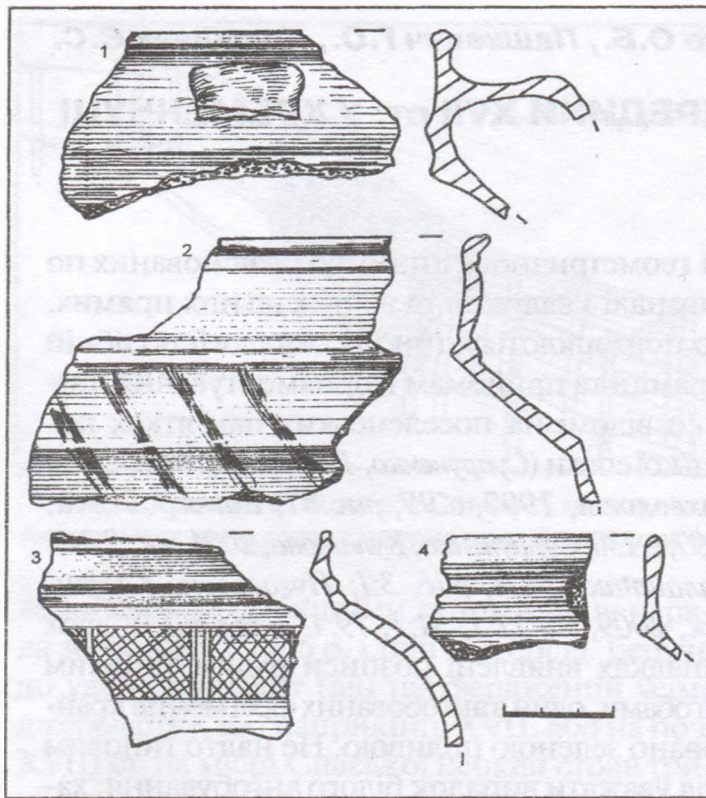

Рис. 1. Кременчук, вул. Коцюбинського, 4. Яма 8. Уламки гончарного посуду сер. XVII ст.

рають певної приземкуватості — зменшується висота і збільшується поперечник (*там само*, с. 131). Тому цілком можливим є датування виявленого у ямі горщика у рамках кінця другої — початку третьої чвертей XVII ст. (ближче до середини століття). Аналогічний за формою та деталями оздоб, однак світлоглиняний горщик (який належить до прототипів такої кераміки), відомий з Черкас (*Куштан, 2004, с. 33, рис. 2:4*). Кінцем XVI — першою половиною XVII ст. датуються схожі за профілюванням вироби з Полтави (*Ханко, 2000, рис. 1:16; 2:14, 18; 20:II,б*). За верхньосалтівськими знахідками харківських дослідників, подібні посудини характеризуються високою водонепроникністю та відносяться до тарного підтипу кухонного посуду, призначеного для зберігання рідини (*Голубєва, Колода, Куценко, 2008, с. 25, табл.*).

Не менш цікавою є й знахідка повністю збереженого димленого полумиска, що виконував роль покришки. Виріб глибокий, із непропорційно вузькими крисами, потовщеними на зрізі. Криси полумиска орнаментовані хаотичними пролощеними лініями, замкнутими у шестикутнику, внутрішнє вмістище — саявом зі скошених лискованих

смуг, а дно — стилізованим пролощеним зображенням ока. Зовнішні обриси профілювання завершені зрізаним у формі шестипелюсткової розетки утором (рис. 3). Висота полумиска — 7,6 см, діаметр крисів — 24,4 см. Ця знахідка доповнює коло відомих для Кременчука димлених полумисків, орнаментованих пролощеними лініями (*Супруненко, Шерстюк, 2006, с. 95, рис. 118; Супруненко, 2007, с. 7-8, рис. 3:6, 7*), а, можливо, ставить питання про міський сотенний центр як імовірний гончарський осередок часу козаччини, майстри якого частіше користувалися цим прийомом орнаментування (*Ханко, 1998, с. 136*). Зважаючи на те, що полумиски починають витісняти миски у складі столового посуду в кінці XVI ст. (*Виногородська, 1997, с. 133*), наявність характерних елементів декору та певну непропорційність виробу, цілком можливе датування полумиска у рамках середини XVII ст.

Знахідки уламків і цілих форм посуду залишалися б доволі ординарними, якби горщик, накритий полумиском, не містив решток обгорілого насіння рослин, яке збереглося. Рослинний вміст знахідки проаналізований палеоботаніками відділу біоархеології ІА НАН України. В результаті виявлено 30 вцілілих насінин (горішків) конопель (*Cannabis sativa*) та кілька їх подрібнених фрагментів, тобто, у вмісті посудини були залишки насіння лише однієї рослини.

Горішки мали округло-овальну форму, вони рівномірно забарвлені, дуже обгорілі, легко руйнуються. Середній розмір (за 10-ти вимірами): довжина — 4,44 (4,0-5,8) мм, ширина — 3,62 (3,0-3,8) мм (рис. 4).

На разі в Україні зустрічається два види конопель — коноплі посівні (*Cannabis sativa* L.) та коноплі рудеральні (*Cannabis ruderalis* Janisch). Горішки посівних конопель округло-видовжені, мають гладеньку поверхню, рівномірне темне забарвлення; у рудеральних — воно мармурове, із залишками оцвітини на тілі. До того ж, ці горішки мають так звану «підковку» (зчленування), яка відсутня у насінин культурних конопель. Є всі підстави вважати, що у горщику знаходилося насіння культурних конопель — *Cannabis sativa*.

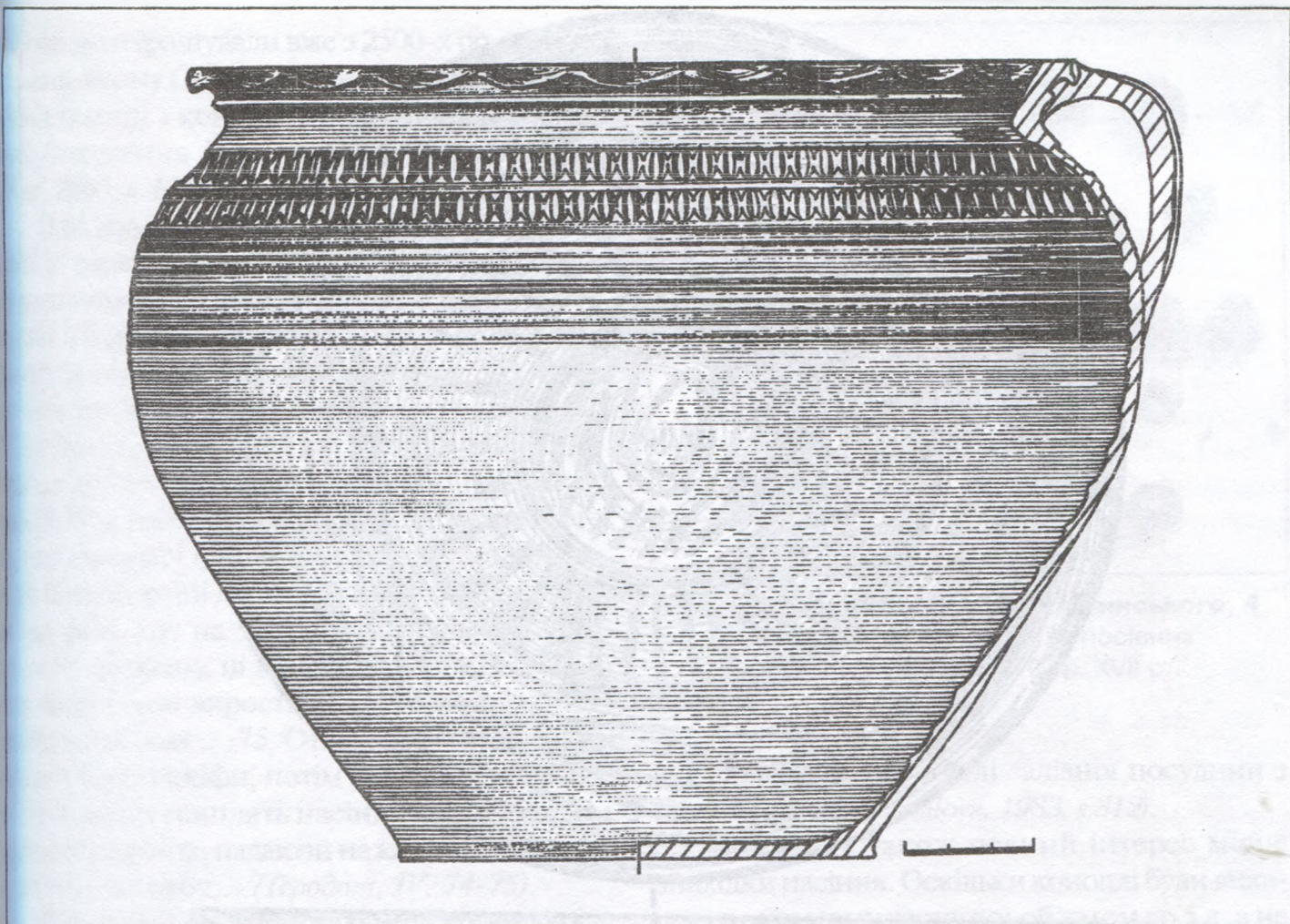

Рис.2. Кременчук, вул. Коцюбинського, 4. Яма 8. Гончарний горщик сер. XVII ст.

На давньоруських городищах знахідки насіння конопель досить звичні. У значній кількості вони представлені в матеріалах городищ Райки, Колодяжин Житомирської обл. У Колодяжині нараховано 48 і мл горішків, на Райковецькому городищі — 1390 г, що займає третє місце після проса та жита (Пашкевич, 1991, с.9, 12).

На давньоруському городищі першої половини XIII ст. Чорнівка (Новоселицький р-н Чернівецької обл.) у 2004 р. на підлозі спальної житлово-оборонної кліти № 24 знайдений обвуглений матеріал, об'ємом 175 мл, що був сумішшю зернівок та насіння. В середній пробі об'ємом 10 мл визначено та нараховано зернівок: пшениці м'якої *Triticum aestivum s. l.* — 15, жита *Secale cereale* — 9, вівса *Avena sativa* — 5 та насіння: сочевиці *Lens culinaris* — 1, гороху *Pisum sativum* — 2 і 255 насінин (горішків) конопель *Cannabis sativa*.

Коноплі посівні *Cannabis sativa L.* — трав'яниста дводомна рослина. Стебла з чоловічими

квітками мають назву плоскінь, а за рослинами з жіночими квітками закріпилася назва — «коноплі».

Коноплі відомі як прядильна рослина. Тканини, отримані з чоловічих рослин, мали назву плоскінь. Вони були тонкими, зручними для пошиття сорочок й іншого одягу. Стебла саме «конопель», тобто, рослин з жіночими квітками, містять грубіші волокна, вони більш міцні, стійкі до впливу вологи. Ще до недавніх часів, а саме — до появи синтетичних матеріалів, коноплі використовувалися для виробництва мотузок, канатів, мішковини, парусини та інших міцних тканин.

Знаходило використання також насіння конопель. В ньому міститься 31-33 % олії, і вона не поступається кращим сортам їстівної, має приємний смак і апетитний запах. Раніше, до появи соняшникової, була ця олія «весьма ... народом любимая, неизбежная приправа и великое спасение ... во множество постных дней для подспорья невкусным постным ку-

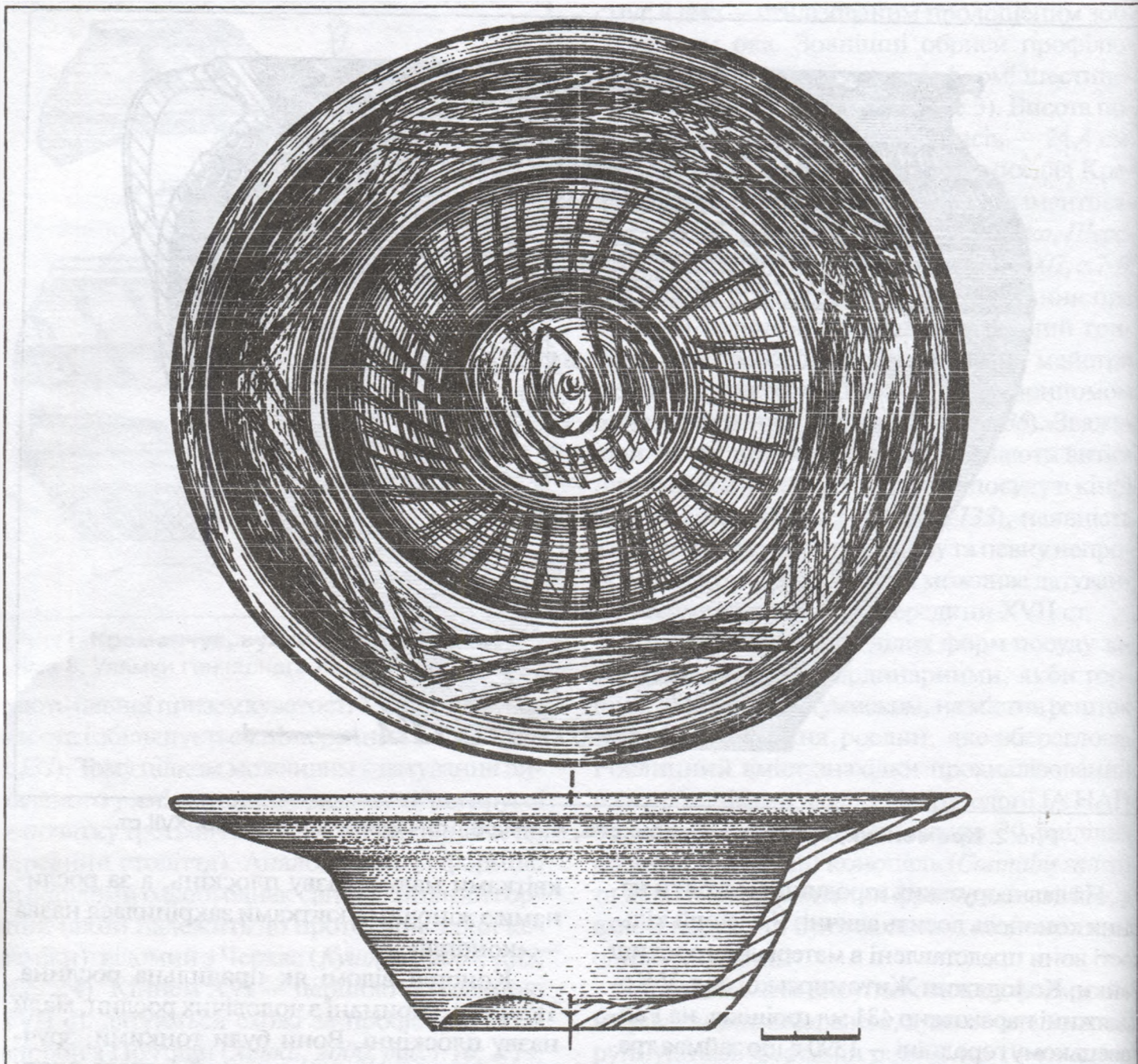

Рис.3. Кременчук, вул. Коцюбинського, 4. Яма 8. Гончарний полумисок сер. XVII ст.

шаньям» (Максимов, 1985, с. 138). З насіння конопель готували смачну маслянку: «истолченные в ступе и поджаренные на сковороде с солью и мелко изрубленным луком. Скатанная шариком, в дороге и в поле на работе — незаменимое блюдо» (Там же, с.138). З олії готували фарби, лаки, оліфу. У дореволюційній Росії олію з конопель продавали під назвою лампадної. Макуха з насіння використовувалася для годівлі тварин, для підгодівлі риби у ставках.

Готували з конопель також лікарські препарати заспокійливої, знеболюючої дії. Слід

зауважити, що наркотичні речовини — марихуану та гашиш — отримують зі спеціальної, так званої *індійської* різновидності конопель, що росте в умовах жаркого клімату.

Походять коноплі, можливо, з Центральної Азії. На великих площах Каспійського басейну, частково Афганістану, у Гімалаях, а також в Європі та Америці відомі як культурні, так і здичавілі форми конопель. Є думка, що культивування конопель було запроваджено десь в помірних районах Азії. Китайський дослідник Лі вважає, що у північних та північно-східних районах Китаю коноплі для отриман-

ня тканин вирощували вже з 2500-х рр. до н. е. На Близькому Сході і в Середземномор'ї знахідки тканин з конопель відомі з XVIII ст. до н.е. (поселення Гордіон, Анатолія) (Zohary, Hopf, 2000, p. 133).

П.М.Жуковський уважав, що коноплі походять з Гімалаїв. В Європі вони з'явилися разом із кочовими племенами (Жуковський, 1964, с.458). Приблизно між 700-300 рр. до н.е. коноплі були відомі скіфам і сарматам. З.В.Янушевич знайшла відбиток насіння на кераміці VI ст. до н.е. городища Трахтемирів на Середньому Дніпрі (Yanushevich, 1981). Геродот у книзі IV називає коноплі серед рослин, відомих скіфам, і подає опис їх використання: «74. В їхній країні добре ростуть коноплі, схожі на льон, хоч не дуже товсті й високі. Порівняно до льону, ці коноплі кращі. Їх сіють, але вони і самі виростають. Із них фракійці шиють собі одяг... 75. Отже, насіння цих конопель беруть скіфи, потім залізають під вовняні тканини і сиплять насіння на розпечене каміння і насіння, падаючи на каміння, горить, димить і дає пару...» (Геродот, IV, 74-75).

Пліній та Діоскорид згадували коноплі серед лікарських рослин. На Близькому Сході, в Греції, Італії, Сицилії коноплі з'явилися в елліністичний час, приблизно у I ст. до н. е. (Zohary, Hopf, 2000, p.132-133). Великий перелік місцезнаходжень викопного насіння конопель з території Європи, починаючи з неолітичної доби, наводить Е.Оправіл (Оправіл, 1983, с.207).

Найбільша знахідка насінин конопель відома з поселення XII-XIII ст. Ширишське-Михаліяни на території Словаччини. Біля розвалу печі-кам'янки у чотирикутному житлі знайдено 600 тисяч насінин, вага яких складала 11-14 кг. За розрахунками дослідників, така кількість могла бути зібрана з площі в 350-470 кв.м. Якщо насіння зберігалось для посіву, ним можна було б засіяти площу близько 1 га. Це в тому випадку, що майбутній врожай використовували б для одержання олії. Адже для вирощування конопель з метою отримання волокна витрати насіння були значно більші. Для засіву 1 га необхідно було майже 100 кг насіння. Про можливість використання насінин для отримання олії свідчить також

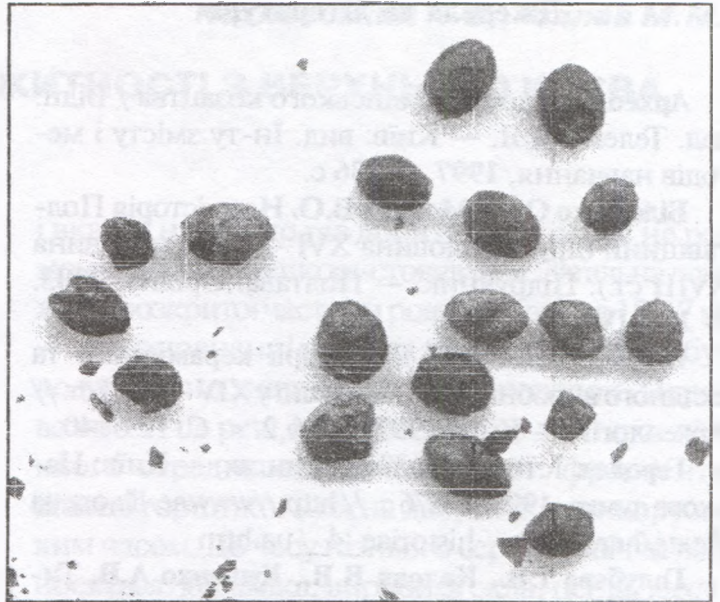

Рис.4. Кременчук, вул. Коцюбинського, 4. Яма 8. Насіння конопель посівних (*Cannabis sativa* L.). Сер. XVII ст.

знахідка у тому ж житлі залізної посудини з ручкою (Šiška, Hajnalova, 1983, s.312).

Викликає також певний інтерес місце знахідки насіння. Оскільки коноплі були виявлені в окремому горщику, об'ємом до 5 л, а не в більшій ємності, варто припустити, що це було насіння, відібране для наступного посіву, а не для вживання в їжу.

Керамічний комплекс, виявлений у заповненні ями 8, зважаючи на можливість наявності окремих перевідкладених фрагментів, датується другою чвертю — серединою XVII ст. Власне, господарська споруда мала функціонувати за доби Хмельниччини, а її загибель пов'язана з одним із татарських набігів на Кременчук, польською облогою 1662 р. чи погромом міста військами гетьмана І.Брюховецького 1663 р. Про татарський штурм цитаделі Кременчуцької фортеці восени 1657 р. згадує в своєму описі «подорожі» турецький шпигун Евлія Челебі. Ще один грабіжницький набіг татар відбувся 1666 р. (Тимченко, 2005, с.8-9; Білоусько, Мокляк, 2003).

Таким чином, досліджений господарський комплекс, вірогідно, припинив своє існування між 1657-1666 рр. й ілюструє наочний зріз особливостей матеріальної культури, насамперед, керамічного комплексу сотенного і полкового міста Кременчук цієї доби.

Джерела та література

Археологія доби українського козацтва / Відп. ред. Телегін Д.Я. — Київ: вид. Ін-ту змісту і методів навчання, 1997. — 336 с.

Білоусько О.А., Мокляк В.О. Нова історія Полтавщини (друга половина XVI — друга половина XVIII ст.): Підручник. — Полтава: Оріяна, 2003. — 264, IV с.

Виногородська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV - XVIII ст. // Археологія. — Київ, 1997. — № 2. — С. 129-140.

Геродот. Історія в дев'яти книгах. — Київ: Наукова думка, 1993. — 576 с. // http://www.ae-lib.org.ua/texts/herodotus_historiae_4_ua.htm

Голубєва І.В., Колода В.В., Кушенко А.В. Типологія українського посуду центральної Слобожанщини козацької доби (за матеріалами Верхньосалтівського поселення) // Археологія. — Київ, 2008. — № 1. — С. 20-27.

Жуковский П.М. Культурные растения и их сородичи. — Ленинград: Колос, 1964. — 792 с.

Калашник Є.С. Дослідження південно-східної лінії укріплень пізньосередньовічної фортеці в с.Білики // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2008. — № 1-2 (23-24). — С. 127-132.

Кременчуцька фортеця // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — Київ: УЕ ім. М.П.Бажана, 1992. — 1024 с.

Куштан Д.П. Нові археологічні матеріали доби середньовіччя з Черкас // АБУ 2002 — 2003 рр. — Київ: Шлях, 2004. — Вип. 6. — С.33-35.

Максимов С. Куль хлеба и его происхождения. — Москва: Молодая гвардия, 1985. — 238 с.

Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Древняя Русь: Каталог / Препринт. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1991. — 44 с.

Пуголовок Ю.О., Калашник Є.С. Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто. — Київ — Полтава: вид. ІА НАНУ, ЦП НАНУ, 2009. — 132 с.

Супруненко О.Б. Пізньосередньовічна кераміка Хорольського городища // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник за рік 1994. — Опішня: Українське народознавство, 1995. — Кн. 2. — С. 93-99.

Супруненко О.Б. Дослідження культурних нашарувань козацької доби у Кременчуці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ, 2007. — Вип. 16. — С.4-12.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Ткаченко О.М., Шерстюк В.В., Яремченко В.А. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора. — Київ-Полтава: вид. ІА НАНУ, ЦП НАНУ, 2009. — Частина друга. — 132 с.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Нові археологічні дослідження на Кременчуччині. — Київ-Полтава: Техсервіс, Археологія, 2006. — 146 с.

Тимченко В.М. Турецький мандрівник Евлія Челебі про фортеці Полтавщини середини XVII ст. — Полтава: Техсервіс, Археологія, 2005. — 16 с.

Ханко В.М. Гончарювання на терені історичної Полтавщини // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1998. — № 1-2 (3-4). — С.136-137.

Ханко О.В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2000. — № 1-2 (5-6). — С.54-66.

Opravil E. Z historie šimeni konope sete (*Cannabis sativa* L.) // Archeologický rozhledy. — 1983. — XXXV, N 2. — S.206-213.

Šiška S., Hajnalova E. Stredoveké obydlie a depot semien konopy siatej zo Šarišských Michalian // Študijné Zvesti Archeologického stavu Slovenskej Akadémie Vied. — Nitra, 1983. — N20. — S. 303-317.

Yanushevich Z.V. Die Kulturpflanzen Skythiens // Zeitschrift für Archäologie. — Berlin, 1981. — N15. — S.87-96.

Zohary D., Hopf M. Domestication of Plants in the Old World. — Oxford: University Press, 2000. — 316 p.

Супруненко А.Б., Пашкевич Г.А., Калашник Е.С.
**НАХОДКИ ИЗ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ЯМЫ
СЕРЕДИНЫ XVII в. В КРЕМЕНЧУГЕ**
Резюме

Во время научно-спасательных археологических исследований 2008 г. культурных наслоений казацкой эпохи в г.Кременчуг Полтавской обл., по ул.Коцюбинского, 4, на северо-западном участке территории, охваченной городскими укреплениями конца XVII — начала XVIII вв., выявлена хозяйственная яма середины XVII ст. В ней были обнаружены несколько довольно таки неординарных находок, связанных с гибелью этого и всех соседних комплексов в пожаре. Среди находок выделяются обломки керамики середины XVII в., а также целые горшок и полумиска. Они стояли на дне ямы и были заполнены зернами конопли посевной (*Cannabis sativa* L.), которые являлись посадочным материалом.

01.02.2009.

ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ З ВЕРХНЬОГО КИЄВА

Період пізнього середньовіччя на території Верхнього Києва досить повно відображений у письмових та графічних джерелах. Але ці джерела не дають повної картини розвитку матеріальної культури мешканців Києва у зазначений час. Тільки під час проведення археологічних досліджень можна виявити конструктивні особливості споруд різного призначення та різноманітні знахідки, які висвітлюють матеріальну культуру мешканців Києва.

Під час проведення археологічних досліджень на території Верхнього Києва досить часто зустрічаються об'єкти й окремі речі пізнього середньовіччя. На жаль, більшість з об'єктів цього часу в значній мірі пошкоджена або повністю знищена більш пізньою забудовою. Тому комплексів, які датуються XVII-XVIII ст., зафіксовані одиниці. Треба зазначити, що представлені вони, головним чином, не рештками жител, які виявляють досить рідко, а господарчими та сміттєвими ямами.

Під час розкопок по вул. В.Житомирська, 2-а виявлено кілька об'єктів кінця XVII - початку XVIII ст. Одним з найцікавіших на дослідженій ділянці був оборонний рів Верхнього міста, що знаходився у південній частині розкопу. Цей рів був позначений на багатьох картах, зокрема, на плані Ушакова 1695 р.; його рештки також позначені на карті Києва 1802 р. Збережена частина рову мала ширину 12,5 м, та глибину 5,5 м (рис.1). З північного боку рів був перерізаний льохом будівлі кінця XIX - початку XX ст. Верхня його частина призначена під час забудови міста в більш пізні часи. Найбільш збереженою виявилася західна ділянка перетну рову (рис.1:III). Східна сторона була у значній мірі пошкоджена фундаментом будівлі. Судячи за наявними матеріалами, рів перестав існувати у середині XVIII ст. Заповнення верхньої частини рову потужністю 2,5-2,8 м складалася з мішаного ґрунту, переважно материкового лесу. Нижня, найбільш заглиблена його частина, потужністю 2,7-2,9 м, була заповнена заплилим ґрунтом

і вказує на те, що рів досить довгий час не ремонтувався і не використовувався. Загальна довжина розкритої частини рову становила 15-17 м.

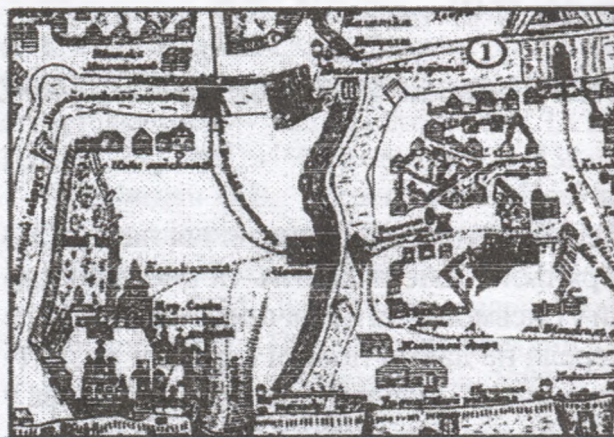
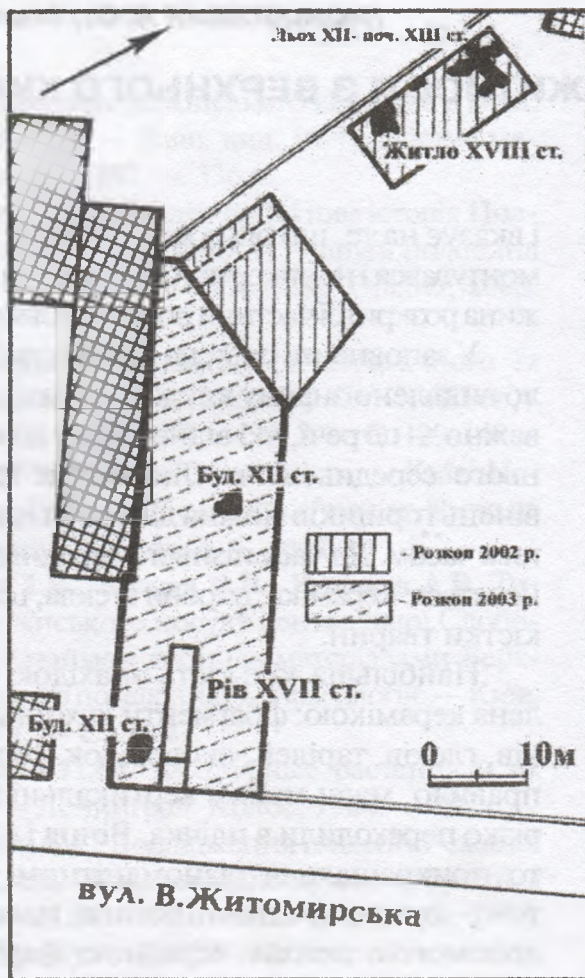
У заповненні рову, на різних глибинах, було виявлено значну кількість знахідок. Переважно — це речі, які відносяться до епохи пізнього середньовіччя. Лише три фрагменти вінець горщиків можна датувати давньоруським часом. До часу пізнього середньовіччя відносяться: кераміка, вироби зі скла, цегла, кахлі, кістки тварин.

Найбільша кількість знахідок представлена керамікою: фрагменти кухонних горщиків, глеків, тарілей, сковорідок. Горщики, як правило, мали майже вертикальні вінця, які різко переходили в плічка. Вінця і плічка часто прикрашалися різноманітним орнаментом — врізним, штампованим, нанесеним за допомогою пензля червоною фарбою. Горщики мали пласкі ручки, іноді краї вінець з обох боків вкривалися поливою. Глечиків виявлено небагато. Вони мали досить високе і широке горло, невеликі, відігнуті назовні вінця. Можливо, глечикам належали фрагменти сіроглиняних, вкритих зеленою поливою, стінок.

Тарілі представлені невеликими фрагментами вінець. Їх можна поділити на два види. Прості, виготовлені з темносірого тіста і прикрашені або врізним орнаментом, або розписом червоною фарбою. Інший тип представлено тарілками, виготовленими з світлосірого тіста і вкритими повністю або частково поливою. Інколи різнокольоровою поливою наносились візерунки або плями. Сковорідок виявлено небагато. Вони досить великі, всередині вкриті поливою. Із зовнішнього боку дна вони, як правило, мали "ніжки".

Кяхлів виявлено також небагато, як правило, вони гладкі, але на одній, карнизній, простежено рельєфний рослинний візерунок (рис.2:б). На частині кахлів прослідковувалися сліди зеленої поливи. В заповненні рову було зафіксовано брущату цеглу, характерну для XVII - XVIII ст.

II ① - Місце розташування розкопу

- культурний шар XIX-XX ст.
- світло-сірий, слабо гумусований
- світлий суглинок з вуглинками
- затоковий темний суглинок
- затоковий світлий суглинок
- неоднорідний суглинок
- сірий, середньої гумусованості
- вугілля, горіле дерево, попіл
- каміння
- гумус
- материк

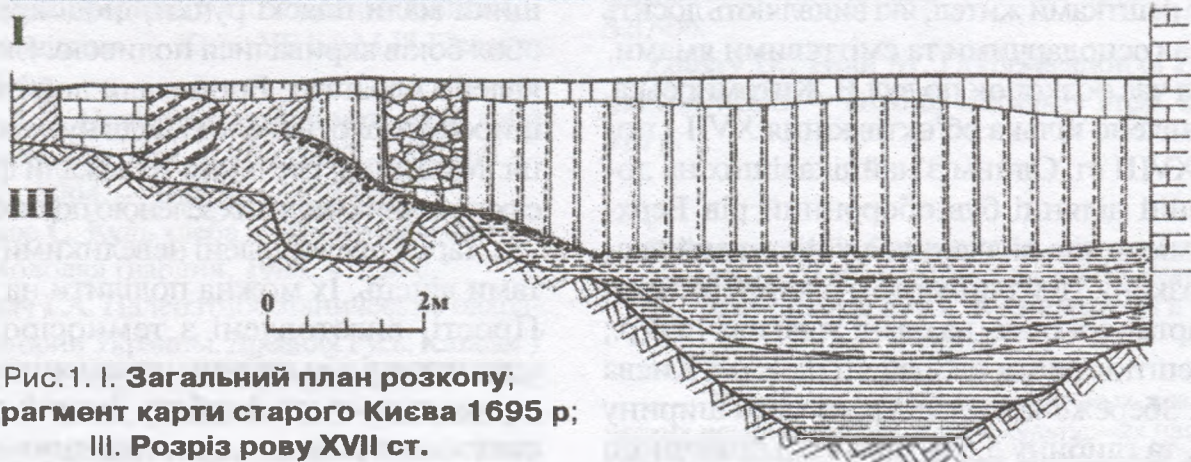

Рис. 1. I. Загальний план розкопу;
II. Фрагмент карти старого Києва 1695 р;
III. Розріз рову XVII ст.

Скляні вироби, знайдені в заповненні рову, були досить різноманітними. Виявлено стінки від пляшок, штофів, невеликих чарок, бокалів, кухлів (інколи із залишками ручок), склянок (рис.2: 1-6), а також денця від пляшок, штофів, фляг. Виділяється денце від досить великої сулії діаметром до 18 см. Всі денця увігнуті до середини. Досить цікавою виявилася нижня частина конічного кубка. Збереглася масивна ніжка, до якої в нижній частині була приварена "пелосткова" основа. Ніжка була прикрашена

наліпним валиком у вигляді стилізованої змії.

Виявлено верхню частину карафки, яка представлена горлом з частиною ручки. Край вінець відігнуті назовні. В місці, де до горла прикріплювалася "двоствольна" широка ручка, проходив наліпний валик з вертикальними насічками.

Верхні частини штофів представлені 5 одиницями, з яких добре збереглися дві. Один з них мав досить широку шийку і відхилені назовні загострені вінця, а навколо місця, де

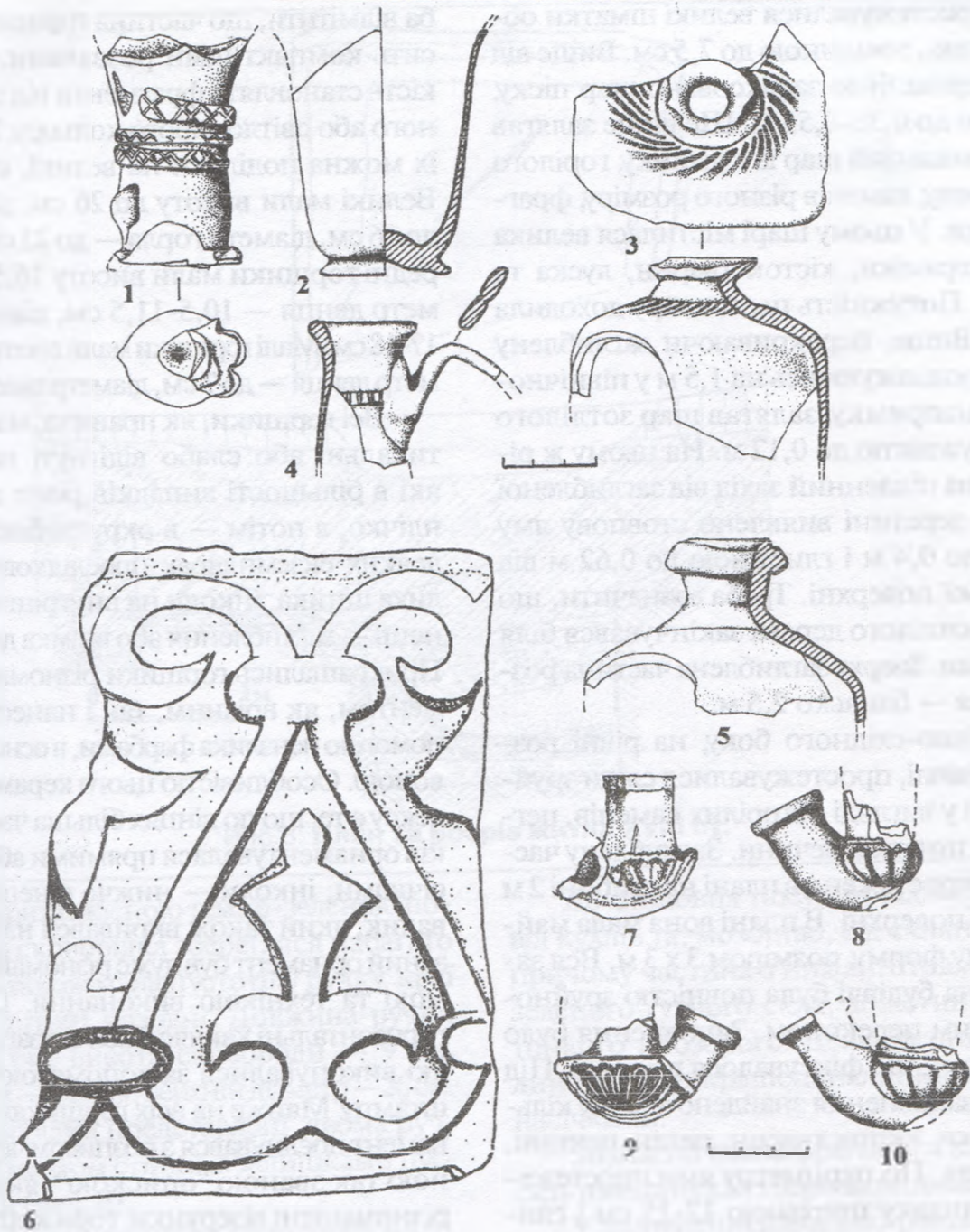

Рис.2. Знахідки із заповнення рову XVII ст.

1-5 — вироби зі скла; 6 — кахля; 7-10 — люльки.

горло з'єднувалося з корпусом штофа, проходили дугоподібні врізні лінії. У другого штофа — чітко виражена шийку, а по краю горла проходив досить грубий наліпний валик.

Житлова будівля XVIII ст. розташовувалася за 45 м на захід від рову. Від неї збереглася тільки заглиблена частина. Це житло — майже цілком зруйнована будівля, залишки від якої збереглися під забудовою Києва новітнього часу. Будівля була в значній мірі зруйнована пізнішими перекопами (рис.3). Простежені лише

залишки заглибленої частини і стовпову яму, яка, можливо, входила до конструкції наземної частини. Заглиблення зафіксовано в розрізі під час зачистки бровки (рис.3:1). У перерізі заглиблена частина мала прямокутну форму, ширину 1,6 м і глибину 1,5 м, або 3,5 м від сучасної поверхні. В заповненні чітко простежувалися різноманітні за своїм складом шари. Внизу залягав шар суглинку, перемішаний із попелом, потужністю 0,25 м. Вище лежав шар горілого дерева, потужністю 0,25 м,

причому простежувалися великі шматки обвуглених плах, товщиною до 7,5 см. Вище від горілого дерева було зафіксовано шар піску, потужністю до 0,35-0,55 м. Ще вище залягав потужний мішаний шар із суглинку, горілого дерева, попелу, каменів різного розміру, фрагментів цегли. У цьому шарі містилася велика кількість кераміки, кісток тварин, луска та кістки риби. Потужність цього шару доходила до 0,37 м. Вище, перекриваючи заглиблену частину і продовжуючись на 1,5 м у північно-західному напрямку, залягав шар зотлілого дерева, потужністю до 0,12 м. На цьому ж рівні, в 1,5 м на південний захід від заглибленої частини, у перетині виявлено стовпову яму діаметром до 0,4 м і глибиною до 0,62 м від рівня давньої поверхні. Треба зазначити, що прошарок зотлілого дерева закінчувався біля стовпової ями. Зверху заглиблена частина розширювалася — близько 2,5 м.

Із північно-східного боку, на рівні розширення будівлі, простежувалися сліди зруйнованої печі у вигляді обгорілих каменів, цегли, великих шматків печини. Заглиблену частину житла простежено в плані на глибині 2 м від сучасної поверхні. В плані вона мала майже квадратну форму, розміром 3 x 3 м. Вся західна частина будівлі була повністю зруйнована пізнішим перекопом. Заповнення було ідентичне тому, що фіксувалося в бровці. Під час вибірки заповнення знайдено значну кількість кераміки, кісток тварин, цегли, печини, багато вугілля. По периметру ями простежено вузьку канавку шириною 12-15 см і глибиною до 20 см. Можливо, ця канавка слугувала для закріплення в ній якоїсь дерев'яної конструкції. Під час зачистки північно-східної стіни будівлі виявлено кілька фрагментів кладки печі, а також сліди від цегли. Виходячи з цього, можна припустити, що піч мала круглу в плані форму, діаметром до 1,5 м. У нижній частині вона використовувалася для приготування їжі, а верхня, вкрита кахлями, слугувала грубою для обігріву верхнього поверху.

У заповненні заглибленої частини будівлі виявлено значну кількість різноманітних знахідок: виробів з кераміки, заліза, скла. Найбільшу кількість виробів з кераміки представлено горщиками різноманітних розмірів, частину з яких вдалося реконструювати. Тре-

ба відмітити, що частина горщиків лежала досить компактними розвалами. Значну кількість становлять фрагменти від горщиків чорного або світло-сірого кольору. За розмірами, їх можна поділити на великі, середні і малі. Великі мали висоту до 26 см, діаметр дна — до 16 см, діаметр горла — до 23 см (рис. 4). Середні горщики мали висоту 16,5-18,5 см, діаметр денця — 10,5-11,5 см, діаметр вінець — 17-18 см. Малі горщики мали висоту до 13 см, діаметр денця — до 7 см, діаметр вінець — до 13 см.

Всі горщики, як правило, мали прямі вертикальні або слабо відігнуті назовні вінця, які в більшості випадків різко переходили в плічко, а потім — в округлобокий корпус. У деяких екземплярах прослідковувалася невелика шийка, інколи на внутрішньому боці вінець — заглиблення або виїмка для покритишки. Прикрашалися горщики різноманітним орнаментом, як врізним, так і нанесеними за допомогою пензлика фарбами, в основному — червоною. Особливістю цього керамічного комплексу є те, що по вінцях більша частина горщиків орнаментувалася прямими або косими насічками, інколи — нижче вінець знаходився валик, який також вкривався насічками. Врізаний орнамент був дуже різноманітний за формою та технікою виконання. Це — врізані горизонтальні хвилясті або зигзагоподібні лінії, які виконувалися за допомогою гребінки чи штампу. Майже на всіх горщиках врізаний орнамент поєднувався з розписом червоною глиною так званою "опискою", яка створювала різноманітні візерунки: горизонтальні та хвилясті лінії різної ширини, крім того, зустрічаються подвійні хвилі, комбінації хвиль, косих ліній дужок та зигзагоподібних ліній.

Зрідка з внутрішнього боку вінець проходила неширока смуга поливи. В одному випадку вся внутрішня поверхня горщика була вкрита якісною коричневою поливою. Майже на всіх горщиках наявні невеликі, пласкі в перетині, ручки, які кріпилися до краю вінця до плічок.

Окрім кухонних горщиків, було виявлено верхню частину невеликої макітри з рівними, відігнутими назовні вінцями. До кухонного посуду відносяться і фрагменти п'яти сковорідок. Одна, представлена невеликим фрагментом з пустотілою ручкою, з внутріш-

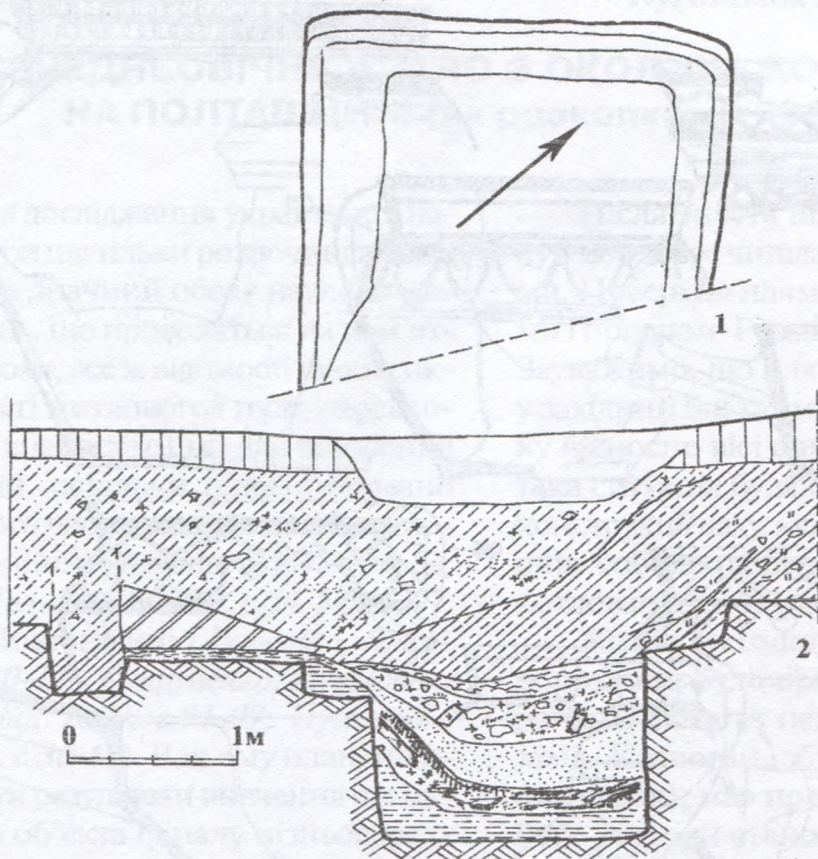

Рис. 3. План та розріз житла XVIII ст.

нього боку вкрита якісною темно-зеленою поливою. Друга сковорідка збереглася набагато краще. Вона також мала пустотілу ручку, край якої були відігнуті назовні. Довжина ручки становила 8 см, висота сковороди — 9 см, діаметр денця — 11,5 см, верхній діаметр — 26 см. Ще три сковорідки представлені двома ручками та фрагментом стінки із залишками пустотілої ручки (рис. 4).

Столової кераміки виявлено дуже мало. Незначні фрагменти мисок, простих і полив'яних, та, можливо, уламки вінець глека. До керамічних виробів можна віднести невелику кількість простих кахлів, частина з яких була прикрашена рослинним орнаментом.

Окрім кераміки, в заглибленій частині будівлі XVIII ст. та біля неї, було знайдено кілька фрагментів скляних виробів. Лише деякі з них дають уявлення про форми та призначення посудин. Їх за призначенням можна поділити на тарні (для зберігання рідини) і столові, призначені для пиття. До таких відносяться верхні частини штофів і, можливо, пляшок з непрозорого скла з відігнутими нерівними вінцями, а також овальне денце від баклаги.

До столових посудин відносяться денця від кувлів та, можливо, від склянок і бокалів, причому частина з них виготовлена з темно-зеленого гутного скла, а частина — з досить тонкого прозорого. Деякі зі столових посудин були прикрашені наліпними валиками з насічками.

Знайдено також фрагменти віконниці з досить товстого скла з бортиком, діаметром — 12 см.

У заповненні виявлено також значну кількість залізних кованих цвяхів, квадратних у перетині, фрагменти невизначених залізних виробів, а також залізний ніж та ключ. За 2,7 м на північ від будівлі відкрито яму XVIII ст. Вона кругла в плані, верхня частина зруйнована сучасним перекопом. У темному гумусованому заповненні траплялося багато невеликих фрагментів кераміки, кістки тварин, печина, цегла, фрагменти скла, кахлів.

За призначенням кераміку, відповідно до верхніх частин посудин, можна поділити на кухонну та столову. Кухонна кераміка представлена горщиками різних розмірів. Вінця прямі, відігнуті назовні. На кількох з них по краю нанесені косі насічки, заціпи. На знач-

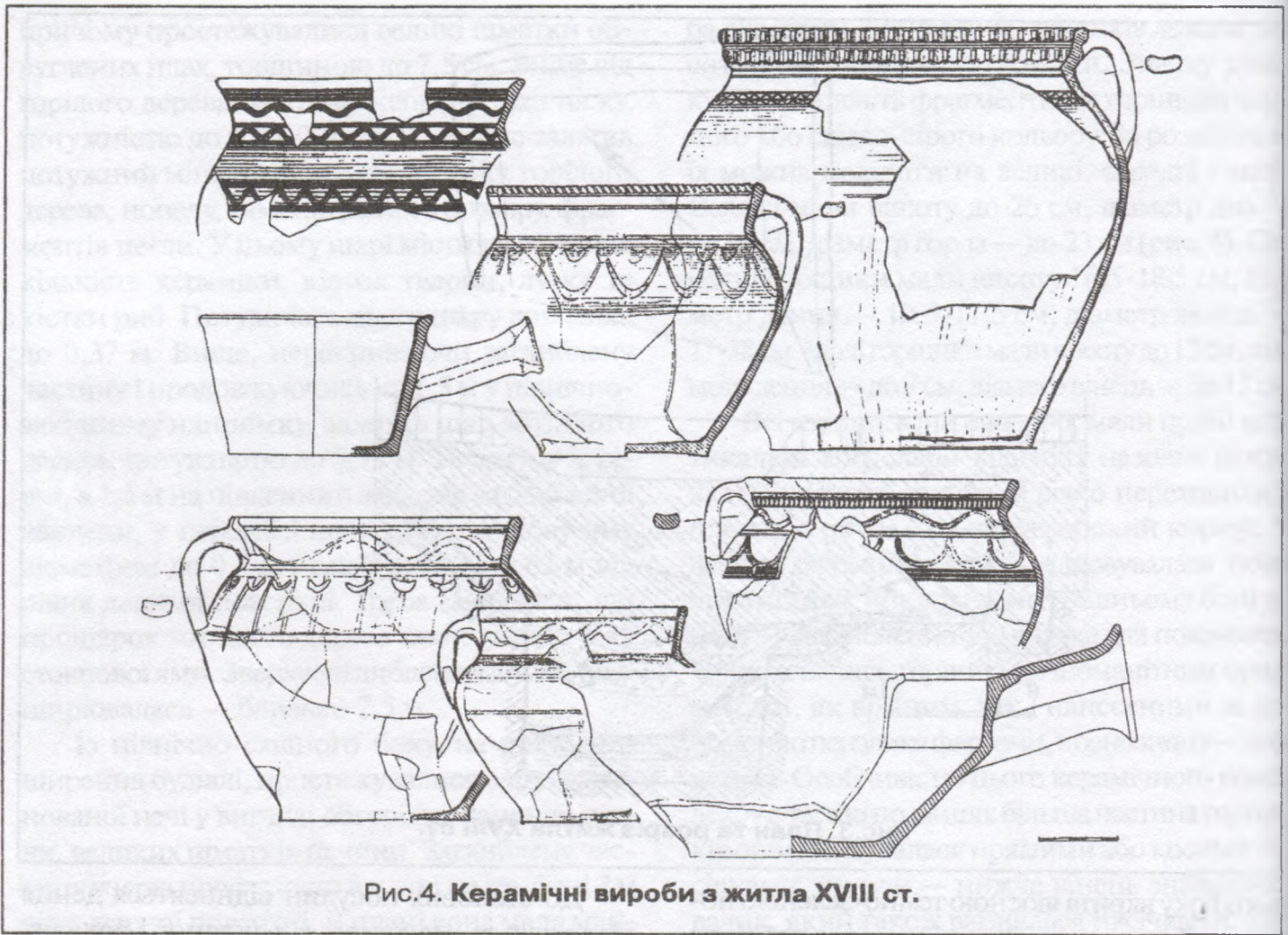

Рис.4. Керамічні вироби з житла XVIII ст.

ній частині вінець з внутрішнього боку наявна смуга поливи. В одному випадку поливою вкритий весь внутрішній бік горщика. Зовні горщики прикрашалися різними горизонтальними лініями, а також були розписані червоною фарбою (хвилі, горизонтальні лінії, дужки).

Столова кераміка представлена фрагментами глечиків і мисок. Миски поділяються на прості, діаметром 20-28 см, та полив'яні, діаметром 20-39 м.

Глечики репрезентовані двома уламками. Один, вкритий зеленою поливою, мав діаметр горла 9 см. Полива зелена, досить поганої якості. Другий — простий, з дещо потовщеним краєм вінець, з діаметром горла 12 см. Крім того, є верхня частина від невеликої посудинки, можливо, сільнички. Вінця слабко відігнуті, вкриті якісною зеленою поливою, діаметр — 9 см.

Досить цікавою виявилася фрагментована кахля з випуклим рослинним орнаментом, вкритим синьою поливою. Виходячи з форми, кахля слугувала бордюром або карнизом. За

особливостями форми, складу тіста та поливи, можна припустити, що вона є привізною.

Серед уламків скла викликає цікавість горло від досить великої посудини. Його висота — 10,5 см. Горло доверху трохи звужується, діаметр 27 см та потовщується наліпним джгутом.

Таким чином, під час археологічних робіт по вулиці Великій Житомирській 2-а, в 2003 р., досліджено 3 об'єкти XVII - початку XVIII ст. — рів, залишки житла та господарської ями. Зазначимо, що досліджений рів міг існувати ще в давньоруський час, а в XVII-XVIII ст. — поновлювався. За наявними матеріалами, рів перестав функціонувати у XVIII ст., а в середині XIX ст. був остаточно засипаний.

Козловский А.А., Иевлев М.М.

**ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВЫЕ ДРЕВНОСТИ
С ВЕРХНЕГО КИЕВА**

Резюме

Публикуются результаты археологических охранных исследований в г.Киев, по ул.Большая Житомирская, 2а, произведенных в 2003 г.

04.05.2009

ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНЕ ЖИТЛО З ОКОЛИЦЬ КОМСОМОЛЬСЬКА НА ПОЛТАВЩИНІ (за розкопками 2008 р.)

Археологічні дослідження української народної архітектури ще тільки розпочинаються. Не дивлячись на значний обсяг науково-ряпівних досліджень, що проводяться на пам'ятках козацької епохи, все ж відомості про характер та особливості житлового і господарського будівництва не є достатніми для створення цілісної картини, оскільки цілеспрямовано будівлі козацького часу вивчалися здебільшого на Слобожанщині (*Колода, 2004, с.51-54; 2006, с.31-38; Голубева, 2004, с.54-59; 2007, с.71-75*) та на Полтавщині (*Ткаченко, Яремченко, 2008, с.110-116; Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін., 2009, с.91-99; Пуголовок, Калашник, 2009, с.36-60*). В цьому плані цікавими мають стати результати вивчення ще одного житлового об'єкта фіналу пізньосередньовічного часу, нещодавно дослідженого в ході охоронних робіт у пониззі межиріччя Псла та Сухого Кобелячка, в Дніпровському Лівобережному терасовому лісостепу.

Влітку 2008 р. Полтавською археологічною експедицією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАНУ й експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації проводилися науково-ряпівні археологічні розкопки в межах землевідводу сучасного Лавриківського кар'єру ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат». У їх результаті в ур.Кормилиця, відомому за дослідженнями Ю.О.Шилова 1993 р. (*Шілов, 2007, с.26-43*), неподалік насипу кургану № 4 виявлені та археологічно досліджені рештки житлової споруди кін. XVII — поч. XVIII ст. (*Супруненко, Шерстюк, Пуголовок, Скорий, Кулатова, 2008, арк. 49,56-59*).

Розкоп був закладений за 1,2 м на захід від залишків насипу зазначеного кургану. Його поява зумовлена тим, що в результаті зняття дернового шару навколокурганного простору бульдозером виявилися рештки споруди, поіменованої як «житло 1». Воно не потрапило до меж дослідженого насипу. Розміри розкопу становили 25 кв. м. (рис.1).

Після зняття шару дерну, у зачистці схилу мису добре читалася пляма підовальної форми. Поверхня плями була насичена вуглинами і попелом. Розміри цієї плями — 3,6х4,4 м. Зауважимо, що пляма була дещо витягнутою у західний бік та зміщеною в тому ж напрямку відносно вісі симетрії житла 1. Можливо, така ситуація була спричинена руйнуванням конструкції даху, який внаслідок пожежі «накрив» собою площу, дещо більшу від розмірів котловану.

Житло 1 розміщувалося практично в центрі розкопу, було орієнтоване стінами за сторонами світу, із незначним відхиленням на захід. Котлован, збудований у материку (білий пісок), мав правильну квадратну форму, його розміри становили — 3,20х3,20 м, глибина від рівня виявлення — -0,82 м (2,42 м від пануючого за висотою над ним умовного центру кургану № 4). Площа котловану становила 10,2 кв. м. У західній стінці, ближче до північно-західного кутка, простежені рештки входу у вигляді заглибини підпрямокутної форми, яка понижувалася в бік житла — від 0,21 до 0,34 м (рис.1; 3).

Заповнення заглибленої частини виявлялося добре стратифікованим. У верхній частині гумусованого супіщаного вмісту котловану лежав прошарок, інтенсивно насичений вуглинами і попелом, потужністю від 0,04 — 0,20 м, який перекривав більшу частину споруди. В цьому шарі збереглися рештки перегорілих дерев'яних плах. Під ним залягав масив глини, потужністю 0,08-0,12 м. На глибині близько 1,95 м від умовного центру кургану простежувався глинистий прошарок, насичений попелом і вугіллям, який рівномірно залягав по всій площі і мав потужність 0,08 м. Під ним залягав шар супіску, насичений дрібними уламками гончарної кераміки, кістками, вуглинами та попелом.

У котловані житла виявлено шість стовпових ямок підпрямокутної форми. Вони розміщені в кожному із кутків житла, а також одна — посередині східної стіни, інша — по-

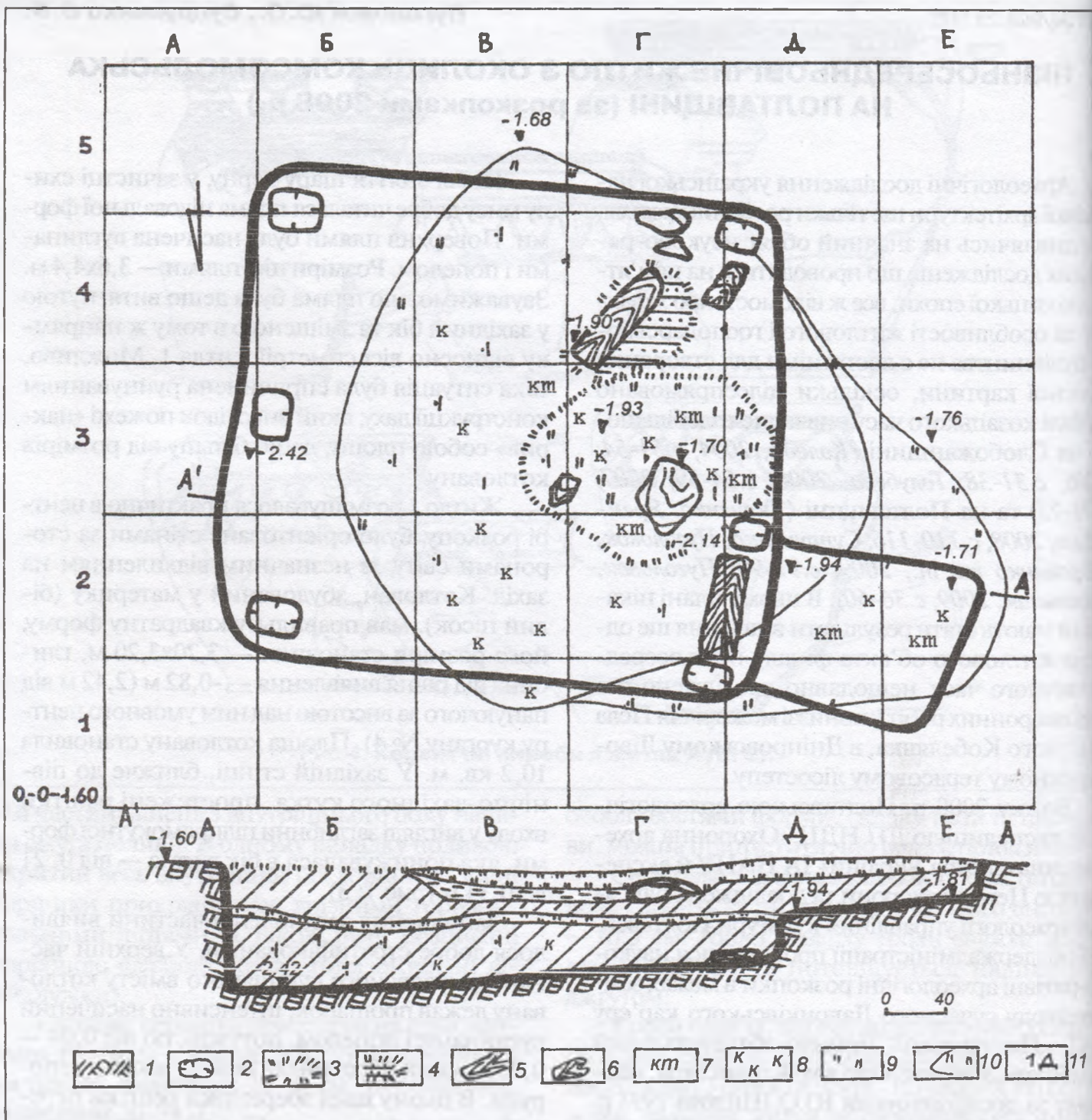

Рис. 1. Лавриківка, кол. с., Кормилиця, ур. Розкоп 1, житло 1. План і перетин.

Умовні позначення: 1 — материк; 2 — стовпові ямки; 3 — горіла пляма; 4 — сліди вогнища; 5 — дерево; 6 — шматки граніту; 7 — кістки тварин; 8 — уламки кераміки; 9 — вуглини; 10 — вуглиста пляма; 11 — літерне і цифрове позначення квадратів.

руч із західною. Стовпова ямка, що знаходилася біля західної стінки, вірогідно, мала відношення до дверної конструкції — одвірка (рис.1), як і та, що знаходилася на відстані 1,20 м на північ від неї, у північно-західному кутку (між цими ямками простежені рештки дошки порога, довжиною 0,72 м і шириною 0,20 м). Таку інтерпретацію підтверджує й те, що ці стовпові ямки розміщені чітко по кра-

ях підпрямокутного заглибленого «коридору». Стосовно вхідної конструкції, слід зауважити, що, не дивлячись на свою подібність до сіней, вона ними не була. Відсутність стовпових ямок для влаштування передвхідного накриття, які відомі у житлових спорудах Царборисівської фортеці на Слобожанщині (Голубева, 2007, с.72, рис.3,4), впевнює в цьому. Швидше за все, вузький коридор перед вхо-

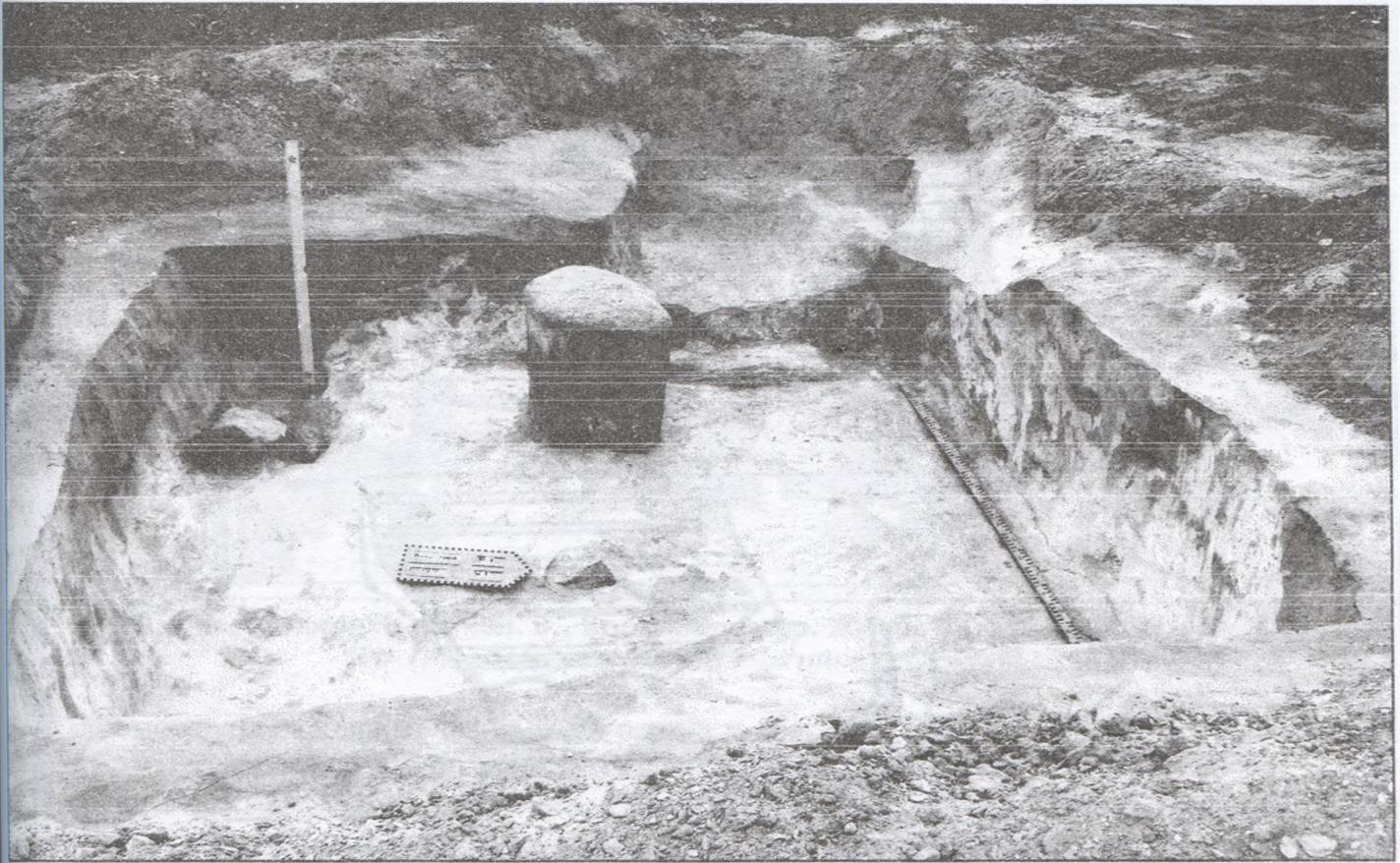

Рис. 2. Лавриківка, кол. с., Кормилиця, ур. Розкоп 1, житло 1.
Вигляд з південного сходу

дом був простим, можливо, злегка перекритим від негоди проходом до житла.

Стосовно опалювальних пристроїв, то можна припускати наявність вогнища, влаштованого на материковій підлозі котловану і обкладеного камінням. Рештки вогнища овальної форми виявлені у південно-західному кутку житла, поруч із яким знаходилося кілька каменів зі слідами перебування у вогні. Ще один, значно масивніший, камінь-валун «висів» у заповненні на глибині 1,70 м від умовного центру кургану, він знаходився на межі топелястого і глинистого прошарків (рис.1). Вірогідно, камінь походив з насипу сусіднього кургану, де використовувався у давнину в якості стели.

Зі знахідок, виявлених у процесі дослідження котловану, переважну кількість складають рештки гончарного посуду, що належали горщикам, а також кістки домашніх та дикої тварин, зокрема, бика свійського (1 молода і 1 доросла особина), коня свійського (молода особина) та кулана (доросла особина) (визначення канд. іст. наук О.П.Журавльова).

Сіроглиняному горщику належить фраг-

мент верхньої частини з невисоким, ледь розлогим вінцем без закраїни, прикрашений врізними горизонтальними лініями, з плічками, що орнаментовані відбитками геометричного штампугу (рис.3:1).

Горщики із світлим черепком представлені більшою кількістю уламків. Умовно їх можна розподілити на кілька типів, де типуючою ознакою буде наявність або відсутність закраїни.

До горщиків із відсутньою закраїною належить один фрагмент невисокого, ледь розлогого вінця світлоглиняної посудини, прикрашений лінійним орнаментом, нанесеним рудим ангобом (рис.3:4).

Горщики із наміченою закраїною представлені групою вінець, що орнаментовані широкою врізною лінією під зрізом вінця, а також прикрашені лінійним орнаментом на плічках, нанесеним коричневим ангобом. До цієї групи належить і фрагмент верхньої частини світлоглиняного горщика із розлогим вінцем, вкритий лінійним орнаментом, між яким вміщено ряд вертикальних смужок, нахилених вліво; на плічках — рядами ліній (рис.3:5).

Рис. 3. Лавриківка, кол. с., Кормилиця, ур. Розкоп 1, житло 1.
Знахідки. 1-12 — кераміка; 13 — залізо.

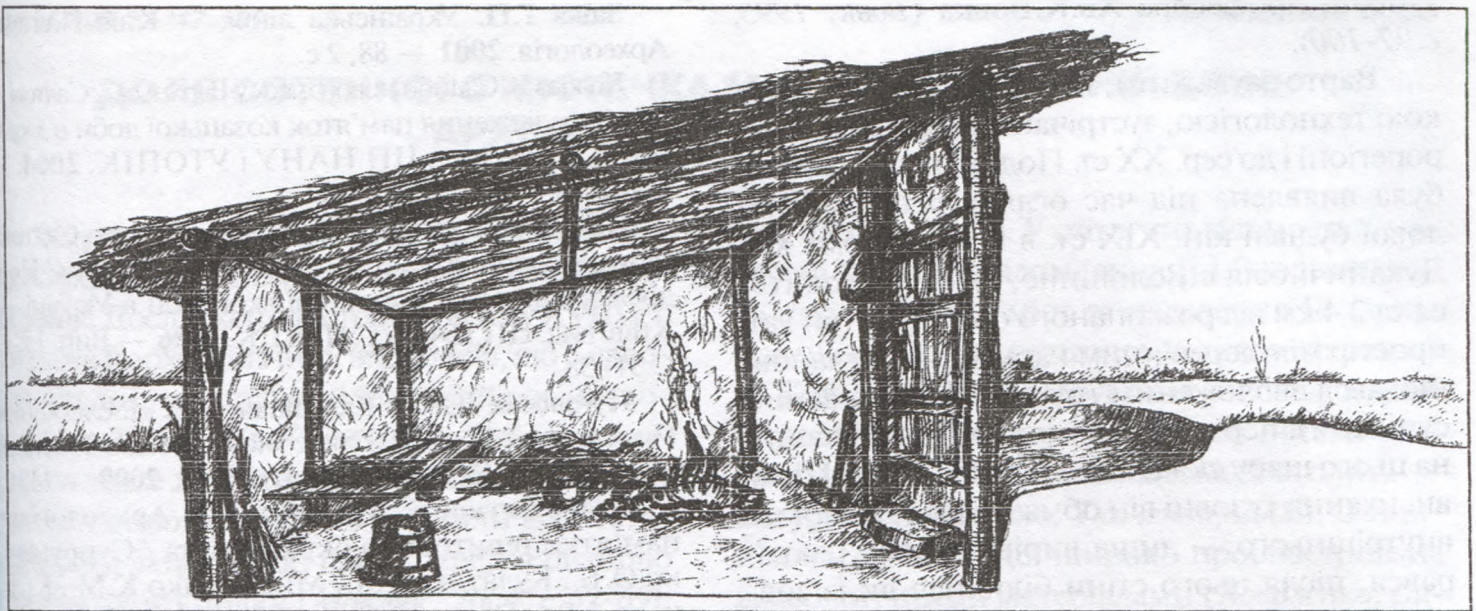

Рис.4. Лавриківка, кол. с., Кормилиця, ур. Житло 1. Варіант реконструкції.
Рис. Менчинської Т.В. і Чигрина О.С., 2009.

Третю групу складають фрагменти верхніх частин горщиків із ледь розхиленими вінцями та чітко вираженою закраїною. Орнаментовані вони лініями і ляпками коричневого ангобу. Серед цієї групи привертають увагу уламки верхніх частин посудин із ребром на місці переходу плічок у тулуб (рис.3:3,6).

Також із заповнення житла 1 походить фрагмент високого, ледь розхиленого вінця горщика, прикрашеного лінійним орнаментом, нанесеним ангобом, та уламки плічків світлоглиняних горщиків, що вкриті лініями, хвилями та ляпками рудого і коричневого ангобів (рис.3: 9-12).

На всіх горщиках наявна кіптява, а також — на деяких із них, — сліди від вторинного випалу у пожежі будівлі. Датуються всі виявлені уламки посуду рубежем XVII — XVIII ст. (*Археологія*, 1997, с.95-96, 99-101, рис.33-34, 37-39).

Вироби зі скла представлені єдиним не виразним фрагментом денця пляшки.

До індивідуальних знахідок, виявлених у заповненні котловану, належить уламок сокири, з овальним провухом в обусі. Обух є п'ятигранним, відламаним, на місці переходу в лезо, яке збереглося практично на дві третини, нахилене до низу, з уступом із внутрішнього боку (рис.3:13). Подібні, проте, не тотожні сокири виявлені на полі Берестецької битви та в Кременчуці. Вони належать до середини XVII — початку XVIII ст. (*Свєшні-*

ков, 1993, 233-234, рис.60:4; *Старожитності*, 1994, с.122, рис.84:1,3).

Отже, виявлені рештки будівлі варто інтерпретувати як залишки житлової споруди, заглибленої в материк, котра загинула внаслідок пожежі під час Північної війни чи одного з татарських набігів другої чверті XVIII ст. (*Ананович*, 1969, с.127-128; *Гуржій, Чухліб*, 1999, с.178-179; *Зайка*, 2000; *Білоусько, Мокляк*, 2003, с.220). Про житловий характер цієї споруди свідчить наявність вогнища, обкладеного камінням. Проте, влаштування найпростішого опалювального пристрою вказує на сезонне використання цього житла, можливо, в якості хижки для тимчасового перебування пастухів або промисловиків.

Стосовно конструкції дослідженого об'єкту, то можна припустити те, що маємо справу із рештками каркасно-стовпової будівлі. До такої інтерпретації схиляє кількість та розміщення стовпових ямок, яких цілком достатньо для її спорудження. Слід зауважити, що така каркасна конструкція, із мінімальним застосуванням дерева, є цілком виправданою для передстепової зони, де будівельне дерево було досить цінним матеріалом. Підтвердження цьому знаходимо і в матеріалах етнографічних досліджень (*Данилюк*, 1991, с.32-33; *Вовк*, 1995, с.99). В українському народному домобудівництві подібні хати називають турлучними або хатами на сохах. Детальний опис такої хати та спосіб її будівництва наведений

у праці професора Хв.К.Вовка (Вовк, 1995, с. 97-100).

Варто зауважити, що хати, зведені за такою технологією, зустрічаються в цьому мікрорегіоні і до сер. ХХ ст. Подібна конструкція була виявлена під час огляду решток житлової будівлі кін. ХІХ ст. в колишньому хут. Дуканичі біля с. Волошине, який знаходиться за 2,4 км від розкопаного об'єкту. В цій хаті простір між дерев'яним каркасом стін заповнювався зволеним ґрунтом (гумусованим супіском), перемішаним із соломою. Товщина цього шару складала близько 0,10 м. Після висихання із зовні він обмазувався глиною, з внутрішнього — лише вирівнювався і затирався, після цього стіни білилися як із зовнішнього, так і з внутрішнього боків.

Таким чином, досліджений та описаний житловий об'єкт доповнює джерельну базу стосовно домобудівництва українського населення часу фіналу пізнього середньовіччя цього мікрорегіону Середньої Наддніпрянини, розташованого в межах історичної Полтавщини. Пропонується варіант реконструкції дослідженої будівлі (рис.4).

Джерела та література

Апанович О.М. Збройні сили України першої половини ХVІІІ ст. — Київ: Наукова думка, 1969. — 222 с.

Археологія доби українського козацтва / Відп. ред. Телегін Д.Я. — Київ: вид. Ін-ту змісту і методів навчання, 1997. — 336 с.

Білоусько О.А., Мокляк В.О. Нова історія Полтавщини (друга половина ХVІ — друга половина ХVІІІ ст.): Підручник. — Полтава: Оріяна, 2003. — 264, ІV с.

Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. — Київ: Мистецтво, 1995. — 336 с.

Голубева І. Пізньосередньовічне слобідське житло: спроба реконструкції (за матеріалами Верхньосалтівського поселення). // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2004. — Вип. 13. — С.54-59.

Голубева І. Два типи жител козацької доби на Слобожанщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2007. — Вип. 16. — С.71-75.

Гуржій О.І., Чухліб І.В. Гетьманська Україна / Україна крізь віки. — Київ: Альтернативи, 1999. — Т.8. — 304 с.

Данилюк А.Г. Українська хата. — Київ: Наукова думка, 1991. — 112 с.

Заїка Г.П. Українська лінія. — Київ-Полтава: Археологія, 2001. — 88, 2 с.

Колода В. Садби нового часу у Верхньому Салтові // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2004. — Вип. 13. — С.51-54.

Колода В. Господарчі будівлі Верхнього Салтова (друга половина ХVІ — початок ХVІІІ ст.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2006. — Вип. 15. — С.31-38.

Пуголовок Ю.О., Калашник Є.С. Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто — Київ-Полтава: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, 2009. — 132 с.

Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста / Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В. — Полтава-Кременчук: Археологія, 2004. — 160, ІV с.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Ткаченко О.М., Шерстюк В.В., Яремченко В.А. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора. — Київ-Полтава: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, 2009. — Частина друга. — 132 с.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О., Скорий С.А., Кулатова І.М. Звіт про науково-рятвнн дослідження поблизу кол. с.Лавриківка та Єристівка на території Комсомольської міськради та Кременчуцького району Полтавської обл. у 2008 р. // НА ІА НАНУ, НА ЦОДПА — Фе. — Стр.564. — 240 арк.

Ткаченко О.М., Яремченко В.А. Вивчення археологічних об'єктів козацького часу у Полтаві (за матеріалами досліджень 2007 р. по вул. Конституції, 13) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2008. — № 1-2 (23-24). — С. 110-116.

Шилов Ю.А. Курганные древности окрестностей Комсомольска. — Киев-Комсомольск: Аратта, 2007. — 72 с.

Пуголовок Ю.А., Супруненко А.Б. ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВОЕ ЖИЛИЩЕ ИЗ ОКРЕСТНОСТЕЙ КОМСОМОЛЬСКА НА ПОЛТАВЩИНЕ (по раскопкам 2008 г.) Резюме

Публикується комплекс жилища казацкой эпохи рубежа ХVІІ-ХVІІІ вв., обнаруженного в ходе научно-спасательных археологических исследований Полтавской археологической экспедиции ГП НИЦ «Охранная археологическая служба Украины» ИА НАН Украины в ур. Кормилица у г. Комсомольск Полтавской области, на водораздельном останце междуречья рр. Псел и Сухой Кобелячек летом 2008 г., уничтоженного в ходе Северной войны или одного из татарских набегов второй четверти ХVІІІ ст. Предлагается вариант реконструкции этого жилища.

02.05.2009.

ДОЛЯ СОТЕННОГО МІСТЕЧКА МАЯЧКА У ПІВНІЧНІЙ ВІЙНІ: АРХЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Яскравою віхою фінального періоду пізнього українського середньовіччя стала Північна війна. Дослідження історії початку XVIII ст. потребує й археологічних висновків, які б ілюстрували документальний бік подій російсько-шведської військової кампанії. Адже, не зводячись лише до битви під Полтавою, викликавши ланцюг подій, що охопили всю Гетьманщину, Запоріжжя, насамперед територію Полтавського полку (Мокляк, 2004, с.62-69), Північна війна призвела до відчутного удару по козацькому стану, залишила помітний слід в долях простих людей і цілих міст. Пропонована робота — спроба висвітлення початкового відрізка історії одного з периферійних сотенних містечок Полтавського полку — Маячки, що базується на археологічних матеріалах.

У спогадах сучасників російська армія висвітлена більшою мірою негативно. З джерел, пропонованих читачеві В.Січинським, довідуємося про жорстокість вояків російської корони, про їх неуцтво, неробство (Січинсь-

кий, 1991, с.38, 39). У світлі цих відомостей, наведені нижче повідомлення Д.І.Яворницького про нищення міст та населення Гетьманщини набувають приголовшливого характеру. Кульмінацією перебування російської армії на території Гетьманщини стало знищення 2 листопада 1708 р. гетьманської столиці — Батурина (Павленко, Ткаченко, 2008). Останнім часом ця подія широко проілюстрована археологічними матеріалами (Коваленко, Ситий, 2008, Шиманський, 2008, с.240 та ін.). Долю столиці розділило чимало периферійних міст. Для Полтавського регіону наразі відомі короткі замітки Д.І.Яворницького про руйнування Келеберди та Переволочної під орудою полковника Петра Яковлева (Яворницький, 1990, с.325), Нових Санжар, за наказом фельдмаршала графа Шеремет'єва (Яворницький, 1990, с.325), Маячки і Нехворощі полковником Кампелем, за наказом генерал-лейтенанта Ренне (Яворницький, 1990, с.321). Приводом для нападу зазвичай слугувала дійсна чи

Рис. 1. Околиці с.Маячка. За топографічною картою 2-ї пол. XIX ст.

Рис.2. Околиці с.Маячка на сучасній карті.
Масштаб 1:100 000 см. Стан місцевості на 1989 р. — К., 1990
1 — ур.Войнівка.

вдавана підтримка козацтвом гетьмана І.С.Мазепи (Мокляк, 2004, с.67).

Про напад російських військ на сотенне містечко Маячка, яке є предметом дослідження, у Д.І.Яворницького знаходимо: “В то время между реками Ворсклой и Орелью действовал по распоряжению фельдмаршала с несколькими полками русский генерал-лейтенант Рене, немец по происхождению, лютеранин по вере. Полковник Кампель из команды генерала Рене сжег города Маячку и Нехворощу у левого берега Орели; жителей этих городов, державших сторону шведов, перебил без различия пола и возраста и после того написал письмо к кошевому Гордиенку и запорожцам, в котором упрекал их за то, что они соединились с “вором и изменником” Мазепой” (Яворницький, 1990, с.321). З цього короткого повідомлення можна припускати, що облога оріль-

ських містечок не була тривалою. На доказ цього у Д.І.Яворницького знаходимо опис штурму росіянами Переволочанської фортеці. Майже чотири тисячі захисників новітнього, бастионного укріплення, під ударами трьох російських полків не протрималися й більше двох годин (*там само*, с.325). Маячка, укріплення якої на час описуваних подій мали представляти собою характерну для XVII ст. прямокутну у плані невелику фортецю — прикордонний острог (Осадчий, 2008, с.12), навряд чи могла втриматися довше.

Викликає зацікавлення частина повідомлення Д.І.Яворницького: “...сжег города Маячку и Нехворощу у левого берега Орели...”. Відомо, що рештки Маячанської фортеці, квадратної у плані, чотирибастионної, знаходяться на підвищенні правого корінного берега р.Оріль (Заїка, 1992, с.525; Мокляк, 2007; Мокляк, 2008, с.82-83). Цей новітній форт було збудовано у 1730-ті рр., за наказом Російського уряду, під час спорудження Української лінії. Рештки укріплень знаходяться в центрі сучасного с.Маячка Новосанжарського району. Фортеця збереглася у вигляді залишків валів, висотою 1,5-1,8 м та замитих ровів, що на початок XXI ст. утворюють три бастиони, один з початково збудованих — північний, на сьогодні розплановано під будову лікарні. У внутрішньому просторі укріплень розташоване кладовище новітньої доби, більшість з надмогильних насипів якого не мають надгробків, а деякі увінчані дерев'яними пофарбованими хрестами. Такий стан пам'ятки зафіксований і у нарисах про Полтавський полк (Мокляк, 2008, с.83). З території укріплень походять окремі знахідки старожитностей козацької епохи (Соколова, Супруненко, 1997, с.75).

Отже, описана фортеця є прикладом передової на свій час бастионної системи фортифікації, що впроваджувалася російськими військовими інженерами. Г.П.Заїка стверджує про перепланування укріплень старої Маячанської фортеці на новий манер (Заїка А.Г., Заїка Г.П., 1991, с.100) зі зростанням ролі містечка, як прикордонного форпосту. Відоме внутрішнє впорядкування фортеці, дослідники наводять і сучасні археологічні еквівален-

ти спорудам, а саме — сліди обваловки ма-газеї (порохового складу) в кількох десятках метрів на схід від маячківської школи. Серед забудови сотенного містечка згадуються “сім башт (?), дерев’яна Миколаївська церква, шко-ла, шпиталь, будинок сотенної канцелярії, ри-нок та інші громадські та приватні будови” (Зайка, 1992, с.525). Таким чином, за історич-ними джерелами, у другій третині XVIII ст. Маячка репрезентує сучасні елементи того-часної фортифікації та є потужною прикор-донною фортецею у складі Української лінії (Зайка, 2001, с.17).

Однак коротка згадка Д.І.Яворницького про розташування Маячки на лівобіччі Орелі про-тирчить усталеній в історіографії топографії фортеці. Це дозволяє припустити перенесен-ня військово-адміністративного осередку на підвищення правого корінного берега Орелі з її лівобережжя, пов’язане з потребами ук-ріплення Лінії. Тим більше, що заплавні, лі-вобережні фортеці добре відомі за козацької доби, наприклад, фортеця міста Миргород (*Мир-городська фортеця, 1992, с.542*).

Поорільський регіон масово залюднюєть-ся переселенцями-колонізаторами з Правобе-режжя у другій половині XVII ст. (*Лазаревс-кий, 1893, с. 357, 358; Величко, 1991, с.179*). “Го-родок”, що з’явився серед уходів черкаського замку (*Падалка, 1914, рис. на с.51*), як бачимо з назви, вже був укріплений, що характерно для пізньосередньовічних містечок (*Ханко, 1994, с.18*). Укріплений форт, цілком можливо, од-разу ж став адміністративним центром перед-степового порубіжжя. Сюди стікалися “ухожаи” та інші люди з округи. За В.О.Мокляком, ста-тус сотенного містечка Маячка отримує 1674 р. (*Мокляк, 2002, с.171; 2008, с.82*), а вже у 1709 р. її руйнують російські війська, про що згаду-валося раніше. Отже, перше поселення зазнає удару, проіснувавши трохи більше чверті сторіччя. Про подальшу відбудову та модер-нізацію оборонної системи Маячанської фор-теці пише Г.П.Зайка (*Зайка А.Г., Зайка Г.П., 1991, с.100*). Як осередок сотенної адміністрації, міс-течко проіснувало до 1764 р. (*Мокляк, 2008, с.82*).

До розгляду припущення про існування укріплень на лівому березі р.Оріль, крім по-

відомлення Д.І.Яворницького, спонукала на-явність на місцевості топоніму Войнівка (не-існуючий нині хутір), і колекція переважно пізньосередньовічних старожитностей, зібра-на місцевим краєзнавцем І.В.Бовкуном в цьо-му урочищі та передана ним 2007 р. до Цент-ру охорони та досліджень пам’яток археоло-гії в Полтаві.

Матеріали походять з південно-східної око-лиці с.Маячка, а саме — з природного підви-щення, що увінчується задернованим майдан-чиком, розмірами близько 300 x 400 м, що має широтну орієнтацію, розташованого у заглаві лівого берега Орелі (рис. 1, 2). Кілька з цих зна-хідок вже введені до наукового обігу (*Бовкун, Калашник, 2008; Калашник, 2008*).

Щодо топографії місцевості, звідки похо-дять предмети вжитку, датовані XVII - XVIII ст., слід відмітити антропогенні впливи на її фор-мування. Північні та східні схили підвищення ескарповані під кутом близько 60°. Приблиз-но посередині майданчика є невеликий кур-ганоподібний насип — цілком можливо, решт-ки маяка. Навколо майданчика, окресленого, як відмічалось, ескарпами, утворено додат-ковий рубіж із сітки рукотворних (?) каналів, сполучених зі старим руслом р.Оріль. У пів-нічно-східній частині майданчика, де не було водної перепони, простежується зруйнований насип, висотою до 1,0 м (рештки валу-?). За картографічними матеріалами другої по-ловини XIX ст., неподалік урочища, у північно-західному напрямку, в бік сучасного с.Маяч-ка, відомо хутір Войнівка (рис.1). Вірогідно, саме до періоду його існування можна віднести два паломницькі медальйони другої полови-ни XIX ст., представлені серед отриманих у колекції старожитностей і пов’язані один — із Києво-Печерською лаврою, а інший — з місцем перебування мощей Димитрія Ростов-ського (*визначення В.І.Векленка*). Старожили Маячки вказують і місце розташування ста-рої церкви, приблизно на межі гіпотетичного містечка та хутора.

Ранній період існування селища репре-зентований знахідками, датування яких охоп-лює другу половину XVII ст. У колі керамічних форм виділяється група димленого (морено-

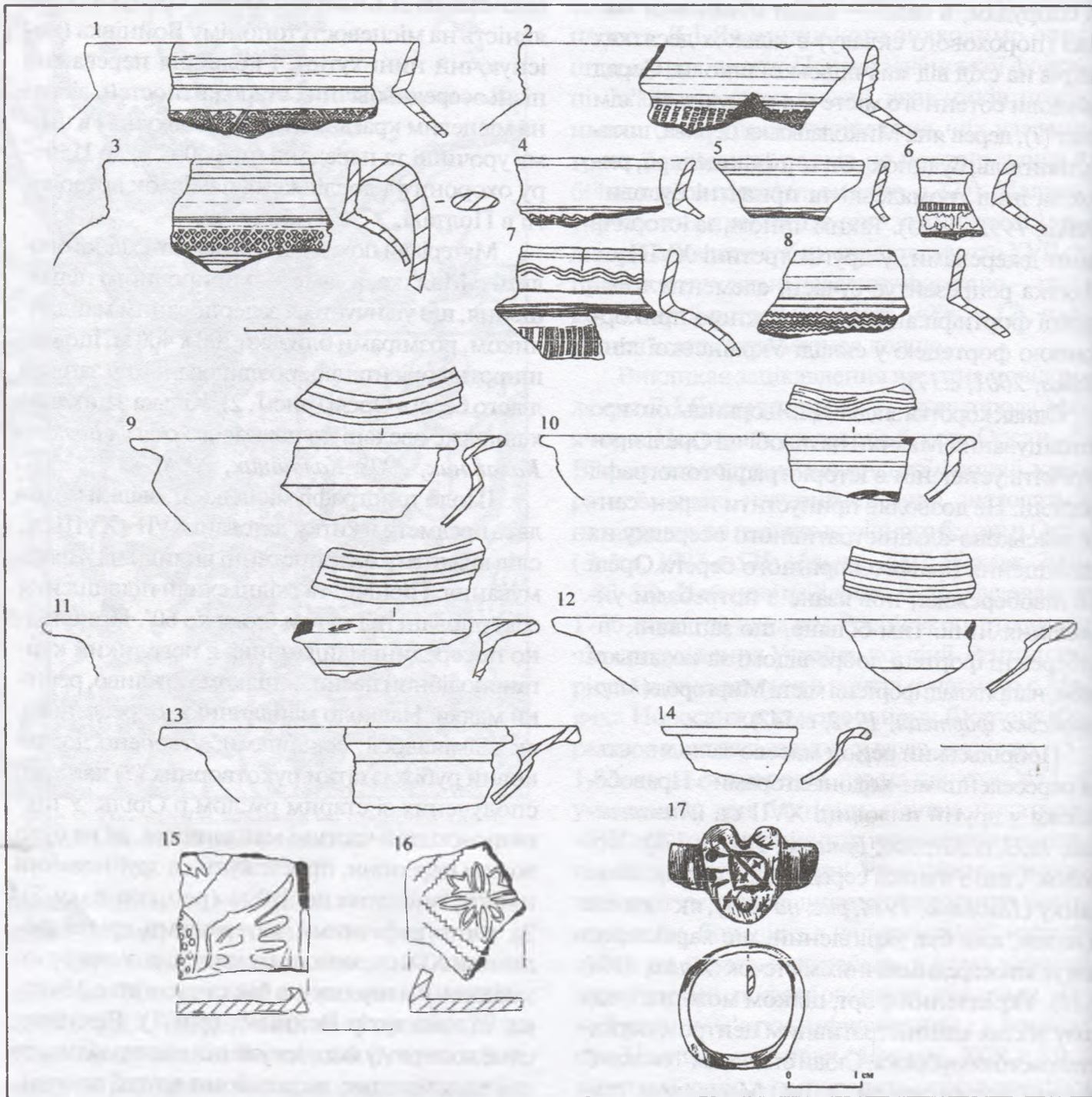

Рис. 3. Маячка с., ур. Войнівка. Знахідки. 1-16 – глина; 17 – бронзовий сплав. 2008 р.

го) посуду. Це фрагменти верхніх частин горщиків з високими, розлогими вінцями, із плавним переходом їх у плічка (рис.3:1-8). Плічка прямі та опуклі, прикрашені відтиснутим орнаментом з ліній і ромбів, нанесених коліщатком (рис.3:1-3) або прокресленими хвилями (рис.3:4,7,8). Тісто горщиків світлокоричневе, з невеликою домішкою жорстви. Морені полумиски, з аналогічної гончарної маси, із вузькими крисами, прикрашені концентричними колами з різних ліній або хвиль, переважно з

чітко вираженим бічним ребром (рис.3:9-14); одиничний фрагмент орнаментовано на стінці проліскованими лініями.

До рубежу XVII - XVIII ст. відносяться два уламки лицьових коробчастих кахлів. Один — з деталями геральдичного орнаменту — лівим боком двоголового орла (рис. 3:15).

Введений раніше до наукового обігу перстень-печатка з геральдичним зображенням (Калашник, 2008) (рис. 3:17), датований кінцем XVII ст., також потрапляє до хронологічних ра-

мок існування першого укріплення Маячки. Цей предмет, можливо, належав представникові місцевої старшини або містечкової влади.

Група матеріалів кінця XVII ст. незначна у відсотковому відношенні, проте, досить виразна. Тому вважаємо можливим пов'язати її наявність з існуванням першого містечка, що й підтверджує повідомлення Д.І.Яворницького. Отримані знахідки, як і місцевість, звідки вони походять, безперечно, потребують більш детального археологічного вивчення, як й інші старожитності козацької доби в регіоні.

Література

- Бовкун І.В., Калашник Є.С. Дукач з околиць с.Маячка // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2008. — № 1-2 (23 — 24). — С. 150.
- Величко С.В. Літопис: Т. 2. / Пер. з книжн. укр. мови, комент. В.О.Шевчука. — Київ: Дніпро, 1991. — 642 с.
- Заїка Г.П., Заїка А.Г. Коли та з якою метою споруджувалася Українська лінія // Наш рідний край (Сторінки з історії козацтва на Полтавщині). — Полтава: Вид-во "Полтава", 1991. — Вип. 9. — С.33-43.
- Заїка А.Г., Заїка Г.П. До питання про Українську лінію // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С. 94-103.
- Заїка Г.П. Маячківська фортеця // Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В.Кудрицького. — Київ: УЕ ім. М.П.Бажана, 1992. — С.525.
- Заїка Г.П. Українська лінія. — Київ — Полтава: Археологія, 2001. — 88 с.: іл.
- Заїка Г.П. Українська оборонна лінія — 30-ті рр. XVIII ст. // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Новосанжарський район. — Полтава: Дивосвіт, 2007. — С.104.
- Калашник Є.С. Перстень-печатка XVII ст з Поорілля // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2008. — № 1-2 (23 — 24). — С. 136.
- Коваленко В., Ситий Ю. Батурин, відкритий археологами // Батуринська старовина: Зб. наук. праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. — Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. — С.97-145.
- Лазаревский Ал. Полтавщина в XVII в. // Киевская старина. — Киев, 1891. — Т. 34. — Сентябрь. — С.357-374.
- Миргородська фортеця // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — Київ: УЕ ім. М.П.Бажана, 1992. — С.542-543.
- Мокляк В.О. До питання про склад Полтавсь-

кого козацького полку // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: Шлях, 2002. — Вип.11. — С.168-173.

Мокляк В.О. Полтавський полк в 1709 році // Українське козацтво: історія, сучасність, майбутнє / М-ли між нар. наук-практ. конф. — Полтава: вид. ПДПУ, 2004. — С. 62-69.

Мокляк В.О. Фортеця сотенного містечка — кін XVII - XVIII ст. // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Новосанжарський район. — Полтава: Дивосвіт, 2007. — С.104-105.

Мокляк В.О. Полтавський полк: Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVIII ст. — Полтава: Дивосвіт, 2008. — 112 с.

Осадчий Є. Городища козацької доби Слобожанщини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ, 2007. — Вип. 16. — С.12-16.

Павленко С., Ткаченко О. 2 листопада 1708 р. — трагічна сторінка історії Батурина // Батуринська старовина: Зб. наук. праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. — Київ: Вид-во ім.Олени Теліги, 2008. — С.146-167.

Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и м-лы — Изд. ПУАК — Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1914 — 239 с.

Соколова Л., Супруненко О. Археологічні знахідки козацької доби з території Полтавщини: 3 нових надходжень до фондів Полтавського центру археології // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ, 1997. — Вип. 6. — С. 74-78.

Шиманський О. Історія фортифікації Батурина XVII - XVIII ст. (на основі досліджень 1995 - 2005 рр.) // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. М-ли VI міжнар. студ. наук. археол. конф. — Чернігів: Сіверянська думка, 2008. — С.239-240.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х томах / Редкол. П.С.Сохань та ін. — Київ: Наукова думка, 1990. — Т.3. — 560 с.

Калашник Е.С.

Судьба сотенного городка Маячка в Северной войне: археологический аспект

Резюме

В публикации, базируясь на археологических материалах, обосновывается гипотеза об основании местечка Маячка впервые на левобережье р. Орель, в ур.Войновка, и существования сотенного центра именно здесь в XVII ст. Предполагается перенесение его из начального местонахождения на правый берег Орели после событий Северной войны, в ходе сооружения Украинской линии.

15.08.2009.

ХУТІР ПІДУСТИ ПОБЛИЗУ КОМСОМОЛЬСЬКА: РИСИ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ПОЧАТКУ XVIII СТ.

У результаті охоронних досліджень групи курганів в ур. Мала Кормилиця неподалік с. Єристівка Пришибської сільської ради Кременчуцького району на Полтавщині, що проводилися у 2008-2009 рр. експедиціями ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України та ЦОДПА, виявлено чимало комплексів козацької епохи, які належали до числа об'єктів у колі «першовитоків» майбутнього села Підусті (Новоселівка, Новоселівка-Шевченкове) (Супруненко, Шерстюк, 2009). Характеристичні матеріальних комплексів XVIII ст., отриманих у процесі досліджень, і присвячена ця публікація.

Група з 12-ти курганів та, відповідно, досліджені об'єкти козацької епохи, знаходяться на доволі високому останцевому піщаному пагорбі правого берега долини р. Сухий Кобелячок, на ділянці майбутнього розміщення Східних відвалів ВАТ «Полтавський гірничозбагачувальний комбінат», за 1,5 км на південний захід від с. Єристівка. Останець витягнутий з півночі на південь, з максимальним розширенням та підняттям до півночі, де і знаходилися кургани та курганоподібні насипи №№ 4-8, в яких і поблизу яких були досліджені об'єкти XVIII ст. Майже весь матеріальний комплекс цього часу походив із численних господарських ям різного призначення (характеристика й описи їх не наводяться, через значну кількість), лише окремі індивідуальні знахідки, переважно, нумізматичні, були зібрані на насипах курганів та в міжкурганному просторі, що свого часу займало старе село.

Курганоподібний насип № 4/2008 р. — рештки знесеного кургану. В ньому виявлені знахідки скіфського часу (можливо, від зруйнованого поховання) та 4 об'єкти фіналу козацької доби. На насипу та поряд із ним трапилося кілька монет — срібна копійка Петра I 1705 р. карбування (АΨє), мідні «полушка» 1722 р. цього ж імператора, а також «денга» Анни Іоаннівни 1738 р. (відповідно, типи за: Дьячков, Уздеников, 1978, №№ 2390, 2446). Остання, до речі, була знайдена нижче вздовж схилу останця Малої Кормилиці. У понижній частині долини, на території кол. с. Підус-

ти (Новоселівка-Шевченкове), за збіркою Комсомольського історико-краєзнавчого музею та повідомленнями колекціонерів, нумізматичні пам'ятки кінця XVIII-XX ст. досить численні, тоді ж як монет першої половини — середини XVIII ст. зовсім не траплялося.

Отриманий набір діагностованих нумізматичних матеріалів доповнювався кількома іншими знахідками з поверхні насипу та навколокурганного простору, зокрема: свинцевою блешнею з вигнутою, трикутною в перетині, спинкою, і збереженою основою впаяного до середини бронзового жала гачка (рис. 1:5); бронзовим трикутним наконечником ремня, пустотілим зсередини, з двома заклепками та ажурно оформленою основою (рис. 1:6); частиною латунної сережки на шарнірному кріпленні, у вигляді дужки із зооморфно завершеним кінцем: стилізованою голівкою коня з розкритою пащею і вкритою зубцями спинкою у вигляді гриви (рис. 1:4). Крім того, як до козацького часу, так і до сарматської епохи, може належати двоскладова бронзова деталь поясної гарнітури. В кругле кільце її продіті дві накладки на реміні з припаяними кільцевими петельками: менша пелюсткова листоподібна, у вигляді китиці, вкрита п'ятьма рельєфними смужками на кшталт канелюрів, з частиною збереженої основи штифта зсередини; друга — кругла пелюстково-розеткова, розподілена канелюрами на 12 секцій, також з частиною, і значно більшою, збереженої основи штифта-заклепки зсередини. Загальна висота цієї прикраси ремінця — 6,2 см, розміри накладок: 3,60x2,40 і 2,40x1,35 см (рис. 1:3).

У насипу № 4 досліджені 4 господарські ями (в т.ч. льох) з речовим інвентарем XVIII ст.

Яма 1, що була рештками льоху, дала масові матеріали, найбільша частина яких — уламки світлоглиняних гончарних горщиків. Два з них мають цілі форми. Перший — з майже вертикальними високими вінцями, ручкою, широким опуклим тулубом, на пласкому дні з невеликим утором. Орнамент широкозонний, нанесений червоним ангобом, у поєднанні

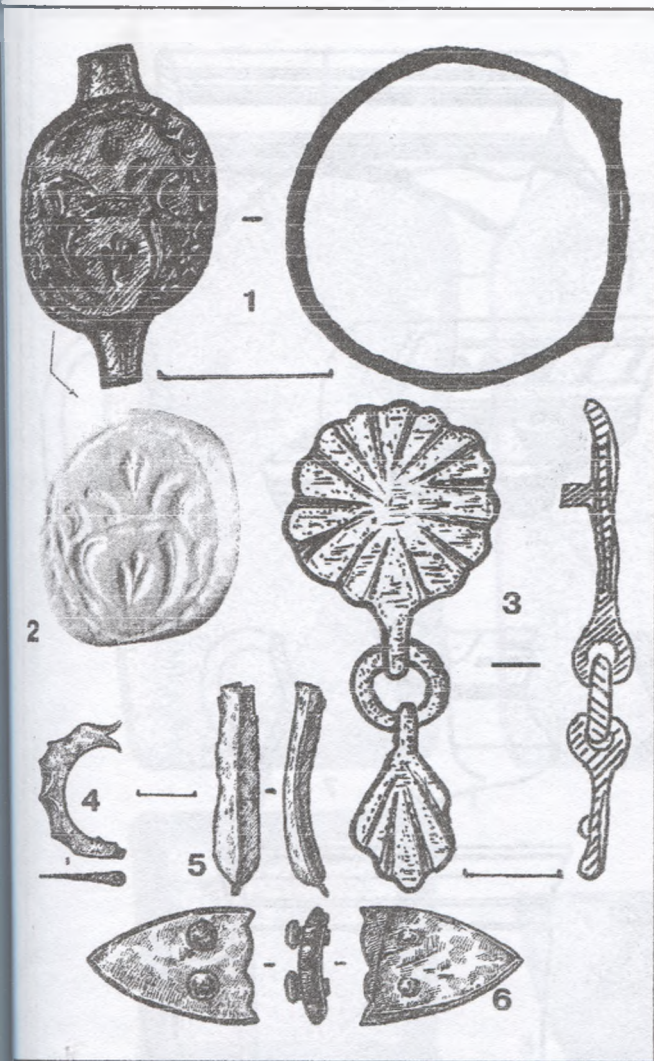

Рис. 1. Підусти, ур. Мала Кормилиця.
Насипи №№ 4-5. Знахідки.
1, 2, 3, 6 – бронза; 4 – латунь; 5 – свинець, бронза.

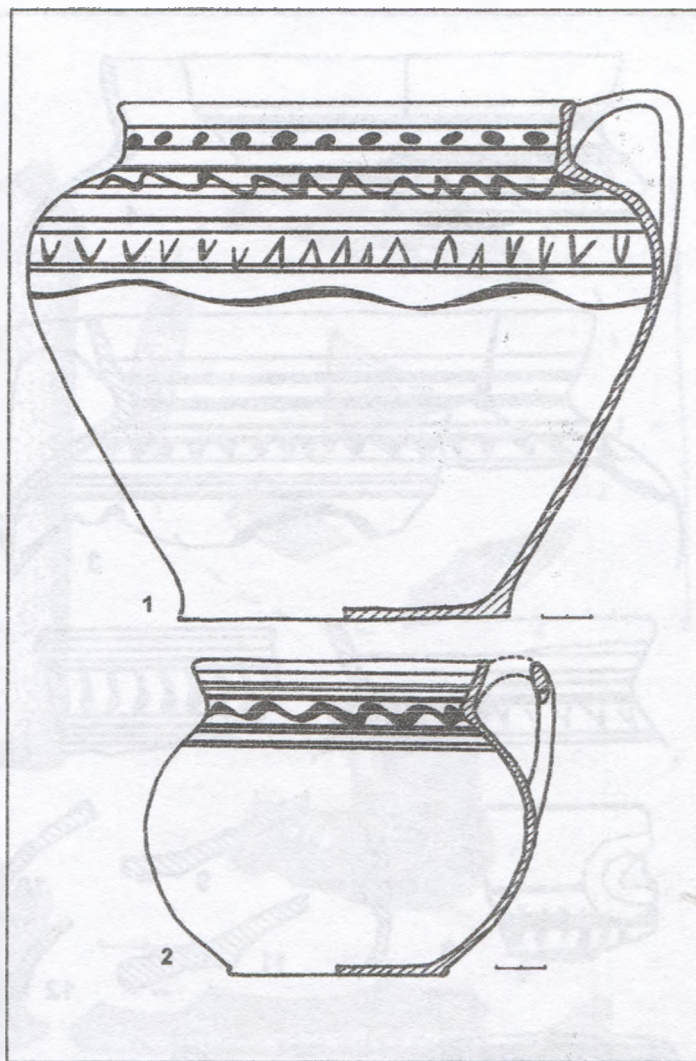

Рис. 2. Підусти, ур. Мала Кормилиця.
Насип № 4. Яма 1.
Горщики.

ній, цятки, хвиля і зигзаги (рис. 2:1). Другий — великий горщик з високими відігнутими назовні вінцями, ручкою, нешироким плавнотупким тулубом, на плоскому дні з невеликим утором. Орнамент середньоширокий, нанесений брунатним ангобом, у вигляді поєднання ліній та однієї хвилі (рис. 2:2).

Вінця аналогічних горщиків (8 од.) з ями мають такі ж високі відігнуті назовні вінця, аналогічну закраїну зсередини на рівні перетину шийки, деякі — збережену ручку. На трьох ростежується незначне ребро-перегин при переході плічка у тулуб. Орнамент середньоширокий, нанесений брунатним або коричневим ангобами, у формах поєднання ліній з хвилями-зигзагами, комами-галками, скошеними або вертикальними лініями (рис. 3:1-6).

Два уламки вінця належать глекам, ознакою яких є плавний профіль шийки, без закраїни. Обидва — зі збереженими основа-

ми ручок (рис. 3:7-8). Покришки із невеликими та широкими, різко відігнутими краями представлені 4-ма фрагментами (рис. 3:9-12).

Цікавою знахідкою є археологічно цілий кухоль, з плавно відігнутим назовні краєм та ручкою, на плоскому дні з невеликим утором. Прикрашений він ззовні по краю заглаженими врізними лініями, поверхня ззовні та у вигляді крайкування зсередини вкрита білим ангобом (рис. 3:14), що, взагалі, не надто типово для цього мікрорегіону й аналогічних форм посуду Полтавського полку взагалі. Ще один фрагмент — вінцева частина червоноглиняної гончарної миски з комірцем-потовщенням краю. Орнамент: розпис по білому тлу фляндруванням червоним, зеленим та коричневим ангобами (рис. 3:13).

Неординарним для пониззя Сухого Кобелячка є розвал (без горловини) скляної пляшки — напівштофа-?, чотиригранної, прямо-

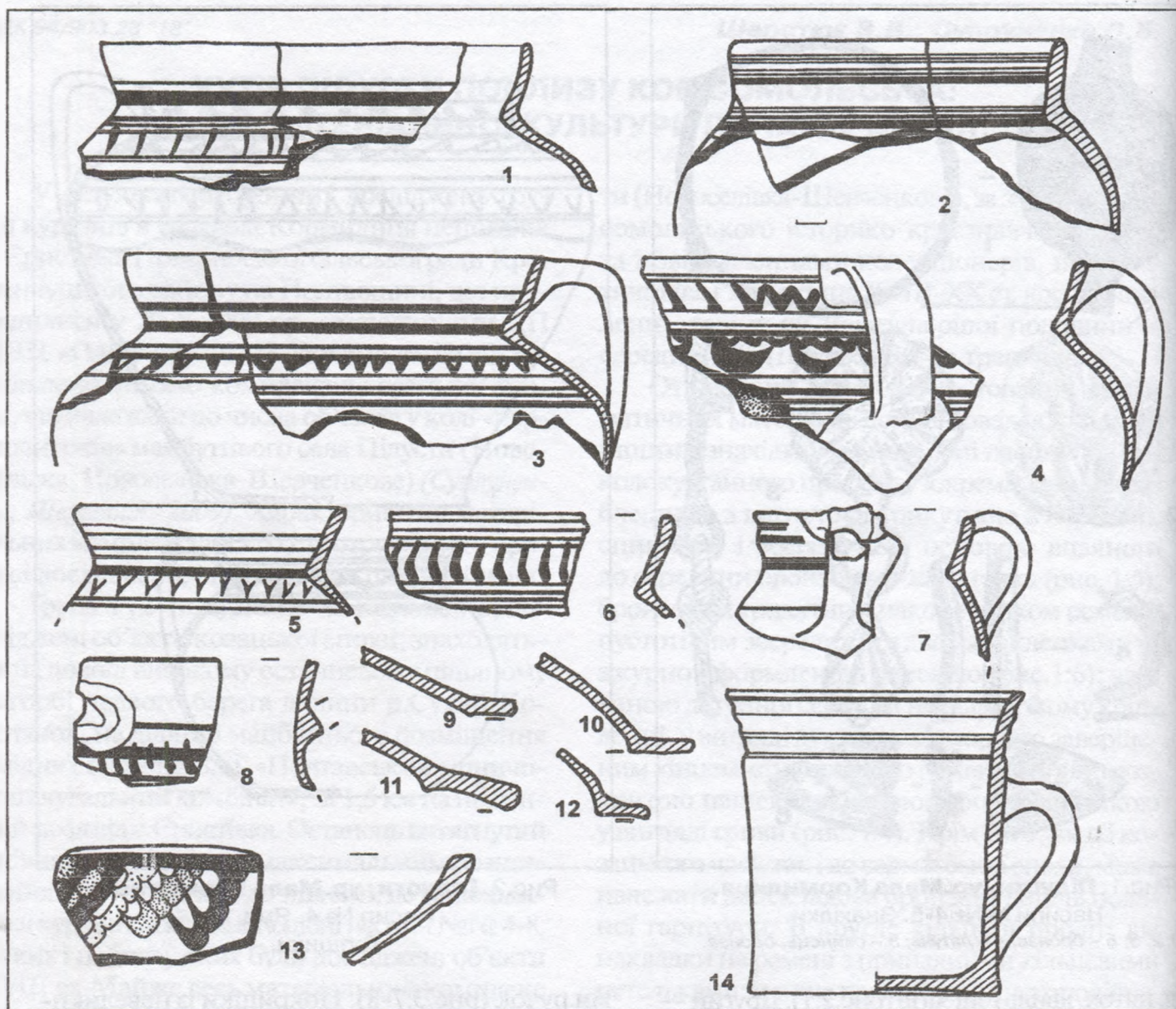

Рис.3. Підусти, ур.Мала Кормилиця.

Насип № 4. Яма 1. Кераміка.

кутної в перетині форми, з дещо ввігнутими боками і незначно ввігнутим дном. На одній з граней посудини продряпане зображення прямого хреста (рис.4:1). Скло — зеленого кольору, з дрібними бульбашками повітря. Здається, зображення хреста на поверхні пляшки може свідчити про використання тарної посудини для зберігання в ній свяченої води.

З ями походить і уламок скляної чарки зі збереженою нижньою основою ручки, округлим переходом до придення й ввігнутим дном. Скло такого ж кольору, що і пляшка. Розміри археологічно цілого виробу: діаметр вінець — 5,4 см, діаметр дна — 2,7 см, висота — 4,0 см (рис.4:3). З темнозеленого, майже непрозорого скла, була виготовлена ще одна пляшка,

приденна частина якої також знайдена у заповненні ями (рис.4:5).

За уламками вдалося здійснити графічну реконструкцію віконниці. Остання мала звичні загнуті краї, реконструйований зовнішній діаметр — 18 см, та була виготовлена з напівпрозорого світло-зеленого скла з дрібними бульбашками повітря (рис.4:2).

Серед індивідуальних знахідок — глиняна люлька з розширеними вінцями чашечки, рифленою розширеною основою, рельєфним оконтурюючим штампованим орнаментом, потовщеною на краю тулійкою. Її поверхня вкрита фіолетовою «металево»-блискучою свинцевою поливою (рис.4:4). Остання, на думку О.В.Коваленко та А.А.Чекановського (2009 р.), є

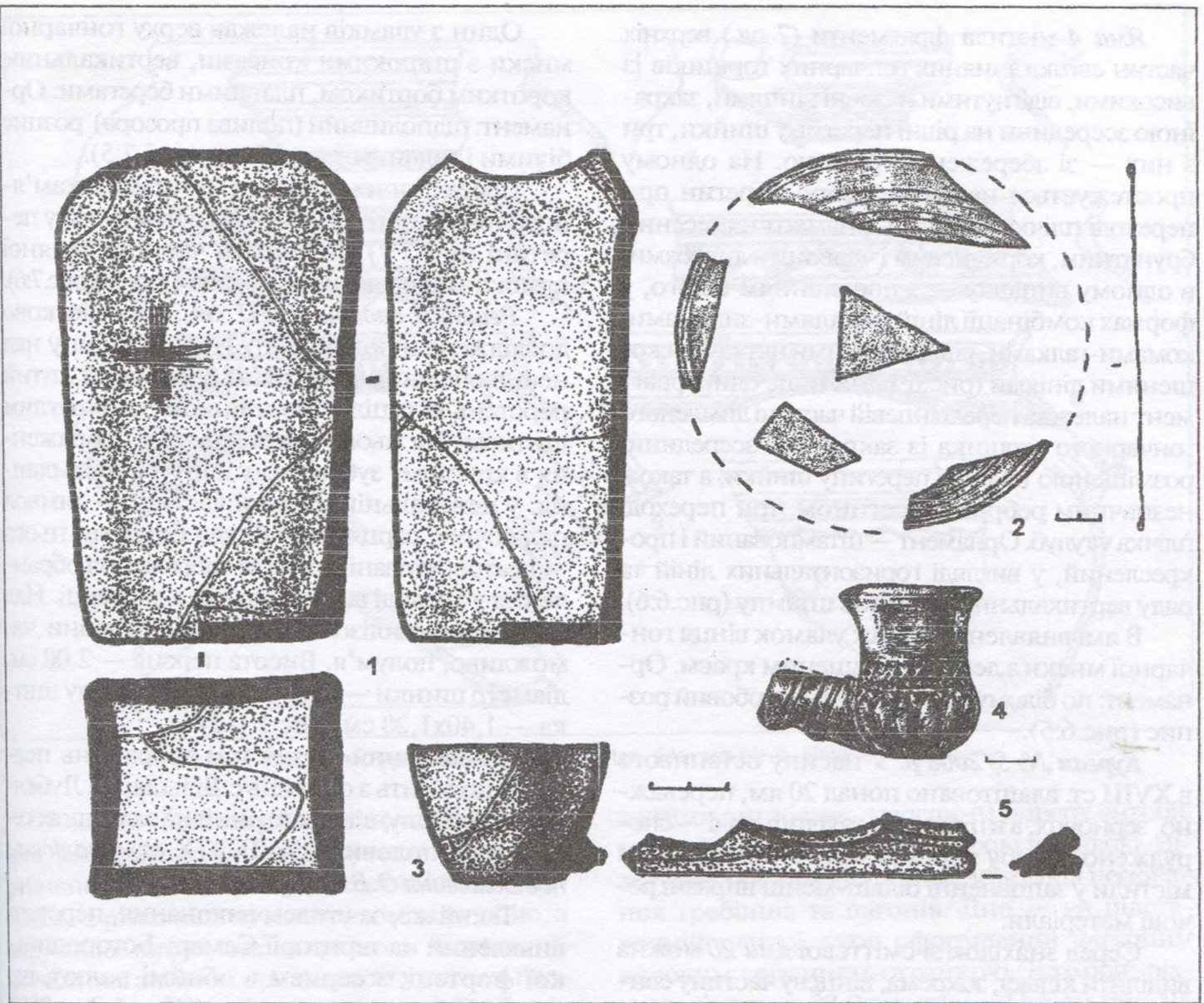

Рис. 4. Підустя, ур. Мала Кормилиця. Насип № 4. Яма 1. Знахідки.
1-3, 5 – скло; 4 – кераміка.

продукцією київських майстрів початку XVIII ст. До речі, подібна за формою й орнаментациєю люлька, вкрита зеленою поливою, знайдена на Замковій горі в Києві. Датується цей виріб кінцем XVII – першою половиною XVIII ст. (Чекановський, 1996, с. 99-100, рис. 1:9).

Майже аналогічні білоглиняні люльки походять з приміщення шинку XVIII ст. на Кам'янській Січі (Козловський, Ільїнський, 1991, с. 53, рис. 7:1).

Смітєва яма 2 містила у заповненні фрагменти (7 од.) верхніх частин світлоглиняних гончарних горщиків з високими, відігнутими назовні вінцями або майже вертикальними, із закраїною зсередини на рівні перегину шийки, один — зі збереженою ручкою. На двох простежується незначне ребро-перегин на

переході плічка у тулуб. Орнамент — середньоширокий, нанесений брунатним або коричневим ангобами, рідше — червоним, в одному випадку — разом із білим, у формах поєднання ліній з хвилями-зигзагами, комами-галками, скошеними лініями (рис. 5:1-7).

Звідси ж походить фрагмент світлоглиняної гончарної макітри з різко відігнутими краями та опуклим тулубом, прикрашеної назовні рядом ліній та зигзагом, на вінці зсередини — лініями із цятками (рис. 5:10).

Виявлений також уламок покришки (рис. 5: 8) і вінцева частина миски з різко вираженими берегами, придення якої оформлене підрізанням. Орнамент на крисах та дзеркалі останньої — лінії червоного ангобу (рис. 5:9).

Яма 4 містила фрагменти (7 од.) верхніх частин світлоглиняних гончарних горщиків із високими, відігнутими назовні вінцями, закраїною зсередини на рівні перегину шийки, три з них — зі збереженою ручкою. На одному простежується незначне ребро-перегин при переході плічка в тулуб. Орнамент нанесений брунатним, коричневим і червоним ангобами, в одному випадку — з поєднанням білого, у формах комбінації ліній з хвилями-зигзагами, комами-галками, рівновеликими цятками, скошеними лініями (рис.6:1-5). Лише один фрагмент належав передвінцевій частині димленого гончарного горщика із закраїною зсередини, розміщеною на рівні перегину шийки, а також незначним ребром-перегином при переході плічка у тулуб. Орнамент — штампований і прокреслений, у вигляді горизонтальних ліній та ряду вертикальних відбитків штапу (рис.6:6).

В ямі виявлений також уламок вінця гончарної миски з легко потовщеним краєм. Орнамент по білому тлу — зелено-ангобовий розпис (рис.6:5).

Курган № 5/2008 р. У насипу останнього в XVIII ст. влаштовано понад 20 ям, переважно, зернових, а в південно-західній полі — споруджено садибу цього ж часу. Лише дві з ям містили у заповненні більш-менш виразні речові матеріали.

Серед знахідок зі сміттевої ями 20 можна виділити кілька, зокрема, вінцеву частину світлоглиняного гончарного горщика з високими відігнутими назовні вінцями, округлим перегином зсередини на шийці, зі збереженою петельчастою ручкою, та орнаментом у вигляді поєднання горизонтальних ліній з комами (рис.7:1), а також уламок леза залізного ножа (рис.7:2).

Яма 21, котра слугувала погребом та мала вигляд своєрідного підбою, містила рештки дерев'яного навісу, що свого часу знаходився зверху. Серед знахідок із заповнення — дві вінцеві частини світлоглиняних гончарних горщиків з високими, відігнутими назовні вінцями, перегином зсередини на шийці (рис.7:3-4). Один з них мав орнаментальну оздобу у вигляді поєднання нанесених ангобом горизонтальних ліній з великими цятками, інший — рельєфне заглиблення ззовні під потоншеним зрізом у комплексі зі слабко помітним фризом розпису ангобами.

Один з уламків належав верху гончарної миски з широкими крисами, вертикальним коротким бортиком, плавними берегами. Орнамент: підполивний (полива прозора) розпис білими і зеленими ангобами (рис.7:5).

Серед інших знахідок — уламок кам'яного точильного бруска, підквадратного у перетині (рис.7:7), та вінцева частина скляної пляшки з потовщенням-комірцем ззовні (рис.7:6).

Рештки садиби XVIII ст., що частково досліджена в полі насипу № 5. У насипу над нею виявлений щитковий бронзовий литий перстень із суцільною шинкою та округлим щитком. На ньому вигравіроване зображення в круглому зубчастому контурі обрамлення: у центральній нижній частині — символ палаючого серця, по обидва боки від нього — неатрибутовані однакові зображення обрамлення у вигляді волют, схожих на палаші. Над серцем — стилізований символ корони чи, можливо, полум'я. Висота персня — 2,00 см, діаметр шинки — 2,10 см, діаметр овалу щитка — 1,40x1,20 см (рис.1:1-2).

Аналогічний за змістом зображень перстень походить з околиць с. Вільшанка Лубенського району, він знайдений на залишках села другої половини XVII-XIX ст. (знахідка і повідомлення О.В.Сидоренка).

Такий же, за стилем виконання, перстень виявлений на території Самарі-Богородицької фортеці, з серцем в обіймі волют, що увінчане короною-полум'ям (Шалобудов, 2003, рис.1:4; Ковальова, Шалобудов, Векленко, 2007, с.18, рис.6:6). Там же знайдений схожий за змістом зображення перстень, але з вираженою короною вгорі (Ковальова, Шалобудов, Векленко, 2007, с.6, рис.6:7).

Використання корони на гербах характерне для українського барокко (друга половина XVII-XVIII ст.) (Панченко, 1998, с.29). Зображення геральдичного серця відоме на старій печатці Кременчуцького городского уряду 1681 р., тоді, як в той же час містечка Потоки і Келеберда мали інші геральдичні знаки: зірки з півмісяцем та лук зі стрілою (Панченко, 2003, с.110-112).

Ще дві ями цього ж часу, які містили речовий інвентар, досліджені в *кургані № 8*, серед превалюючих поховальних комплексів доби бронзового віку — розвинутого середньовіччя.

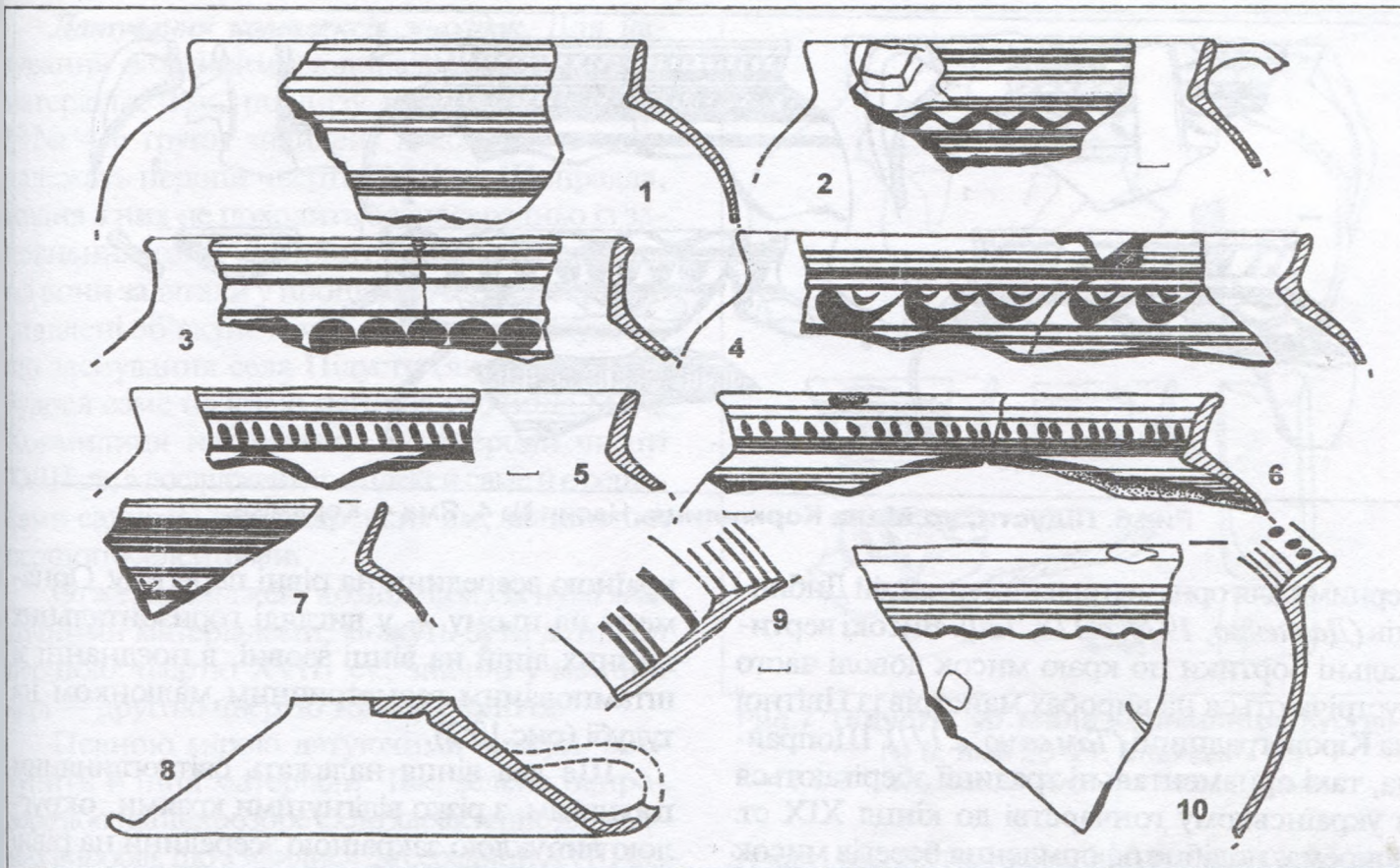

Рис.5. Підусти, ур.Мала Кормилиця. Насип № 4. Яма 2. Кераміка.

Яма 2 — прямокутний зі входом погрібник, із заглибленнями по кутах. Серед її заповнення знайдене вінце світлоглиняного горщика, із різко відігнутих верхом та ручкою, з округлою випуклою закраїною зсередини, нанесеним ангобом орнаментом у вигляді пасків в поєднанні з рядом ком (рис.8:2). До сіроглиняних (димлених) типів посуду належать вінце горщика з коротким, злегка відігнутих та дещо потовщеним краєм, зі штампованим візерунком у вигляді трикутників, звернених по черзі вгору і вниз, помережаних ромбовими вдавленнями (рис.8:1), а також розвал нижньої частини аналогічного горщика з утором на плоскому дні і вертикальним незначним лискуванням зовнішньої поверхні. На тулубі збереглося кілька рядів горизонтальних врізних ліній (рис.8:3).

Здається, мало характерним для цього часу є присутність у комплексі першої половини — середини XVIII ст. (див. далі) розвалу червоноглиняної гончарної миски зі слабо відігнутих краями, берегами середнього перегину, потовщеним зрізом, валиковим потовщенням нижче зрізу із зовнішнього боку. Орнамент — підполив'яний розпис біло-зе-

леними ангобами: зсередини поверх ангобів миска всуціль вкрита прозорою поливою. Візерунок рослиноподібний, у вигляді половинок гребінців та пагонів. Дно — на підставочній плитці, утор оформлений фігурним високим зрізанням-огранкою. Розміри: діаметр вінця — 28,0 см, дна — 11,5 см (рис.9). Подібна знахідка виступає черговим свідченням більш раннього часу поширення таких виробів у Середньому Подніпров'ї.

Ще два фрагменти також належать червоноглиняним мискам. Перший, — вінцева частина, має високий відігнутий вертикально бортик. Орнамент — підполивний розпис біло-зеленими ангобами, зсередини, поверх ангобів, миска була всуціль вкрита безколірною поливою. Візерунок нанесений ангобами жовтувато-білого та зеленого кольорів, бортик ззовні крайкований (рис.8:7). Другий уламок прикрашений підполивним розписом біло-зеленими ангобами, зсередини поверх ангобів — вкритий безколірною поливою. Візерунок — із зображенням стилізованих квітів (рис.8:9).

Розглядаючи стилістичні особливості розпису виявлених уламків мисок, варто наголосити, що гребінці та напівгребінці були харак-

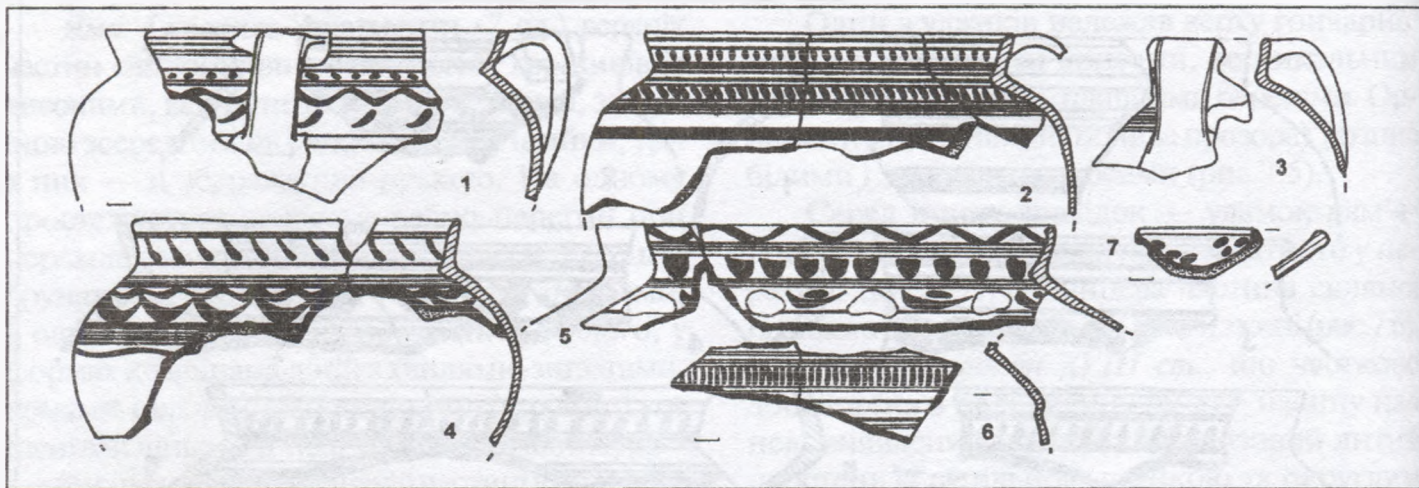

Рис.6. Підусті, ур.Мала Кормилиця. Насип № 4. Яма 4. Кераміка.

терними для орнаментальних традицій Дибинців (Данченко, 1974, с. 118, 120). Високі вертикальні бортики по краю мисок доволі часто зустрічаються на виробах майстрів із Цвітної на Кіровоградщині (Там само, с. 171). Щоправда, такі орнаментальні традиції зберігаються в українському гончарстві до кінця ХІХ ст. Зокрема, подібне оформлення берегів мисок зустрічаємо й у альбомі А.Є.Зайкевича (Зайкевич, 1999, табл. ІІІ:9; ХІV:53). Залишаючи атрибуційні висновки керамологам, все ж зазначимо досить важливий факт знахідки подібних мисок у закритих комплексах, датованих до середини ХVІІІ ст.

До числа світлоглиняних кухонних мисок належить і фрагмент вінця з різко відігнутими краями та вираженими берегами, що прикрашений зсередини на крисах пасками і комами червоного ангобу (рис.8:8).

Покришки представлені трьома знахідками, двома світлоглиняними й однією димленою. На поверхні однієї з них помітні краплі розтопленої поливи (рис.8:4-6).

До виробів зі скла належать уламок приденної частини чарки з білого напівпрозорого скла (рис.8:12) та фрагмент скляної дутої віконниці круглої форми (її реконструйований діаметр — 17,0 см) (рис.8:11). Звідси походить і залізний кований цвях, з широкою пласкою шляпкою, прямокутним у перетині стрижнем (рис.8:10).

Яма 3, господарського призначення, дала найбільш необхідні матеріали, що представлені лише трьома вінцевими частинами горщиків. Один з них — від сіроглиняного димленого, із різко відігнутим вінцем, округлою випуклою за-

країною зсередини на рівні перегину. Орнамент на ньому — у вигляді горизонтальних врізних ліній на вінці ззовні, в поєднанні зі штампованим геометричним малюнком на тулубі (рис.10:2).

Ще два вінця належать світлоглиняним горщикам, з різко відігнутими краями, округлою випуклою закраїною зсередини на рівні перегину. На одному — візерунок з горизонтальних червоних ліній ангобу та ком і мазків, на іншому — врізні ряди ліній на плічках (рис.10:1, 3).

Комплекси з *курганоподібного насипу №6/2009 р.* цієї ж групи (рештки двох будівель — житлової та господарської) також належать винятково козацькій епосі, їх публікація з'явиться дещо пізніше. Проте, доречно буде назвати нумізматичні матеріали, знайдені поряд із насипом, що уточнюють датування залишків хутора.

Так, біля курганоподібного насипу № 6 знайдені 4 монети. Найдавнішою серед них є мідний «литовський» солід-«боратинка» Речі Посполитої, у поганому стані збереження (рік випуску не читається, карбування таких монет відбувалося в 1659-1666 рр.), що свідчить про тривалий вжиток монети в обігу. Як відомо, використання в торгівлі таких монет припиняється на території Гетьманщини й півдня Московії-Росії лише на початку ХVІІІ ст.

Серед інших номіналів — срібна копійка-«чешуйка» Петра І (дата не читається, випуск між 1700-1717 рр.), мідні «полушки» того ж правителя: перша 1708 р. карбування (ДΨн), друга — 1722 або 1723 рр. (Дьячков, Уздеников, 1978, №№ 2269, 2393).

Датування комплексів знахідок. Для датування важливими є виразні нумізматичні матеріали. Так, поблизу курганів і насипів №№ 4-6 групи знайдені 7 монет, 6 з яких належать першій чверті XVIII ст. Щоправда, жодна з них не походить безпосередньо із заповнення того чи іншого комплексу, проте, всі вони залягали у прошарку, що перекриває виявлені об'єкти. Тому можна стверджувати, що заснування села Підусті (як хутора) відбулося саме на краю пагорба урочища Мала Кормилиця на початку – у першій чверті XVIII ст., а досліджені комплекси саме й є рештками садиб та господарських ям, залишених першопоселенцями.

Отже, досліджені комплекси, за нумізматичними матеріалами, можуть бути датовані першою чвертю XVIII ст., значно у меншій мірі – другою чвертю того ж століття.

Певною мірою датуючими можуть виступити й інші матеріали. Так, зелене непрозоре або напівпрозоре скло характерне для гутних виробів, що з'явилися до середини XVIII ст., біло-прозоре (подібне до чарки з ями 2 кург. 8) – орієнтовно вже після середини XVIII ст. (Виноградська, 1997, с. 139-140). Про порівняно пізнішу позицію комплексів ям 2-3 кургану 8 (ближче до середини XVIII ст.) може свідчити і більш різноманітніший та багатший набір червоноглиняних мисок з підполивним розписом, які, зазвичай, масового поширення набувають лише з другої половини – кінця XVIII ст. Та все ж, нумізматичні матеріали, а також наявність у комплексі круглих зеленоскляних віконниць, побутування яких характерне для часу до середини XVIII ст. (Там само, с. 140), не дають змогу віднести цей комплекс до більш пізнього часу.

Таким чином, описані комплекси козацької епохи з кол. с. Підусті можуть належати лише до першої – другої чвертей XVIII ст.

З історії заселення мікрорегіону. Заселення цієї передстепової частини Полтавщини розпочалося тільки в останній чверті XVII ст. та відбувалося дуже повільно (Падалка, 1914, с. 90-91; Полтавщина, 1992, с. 335). Причиною цього було, зокрема, й те, що містечко Келеберда, до якого тяжіли навколишні землі, часто ставало у кінці XVII – на початку XVIII ст. ареною військово-політичних баталій, що знайшло відображення в численних народних

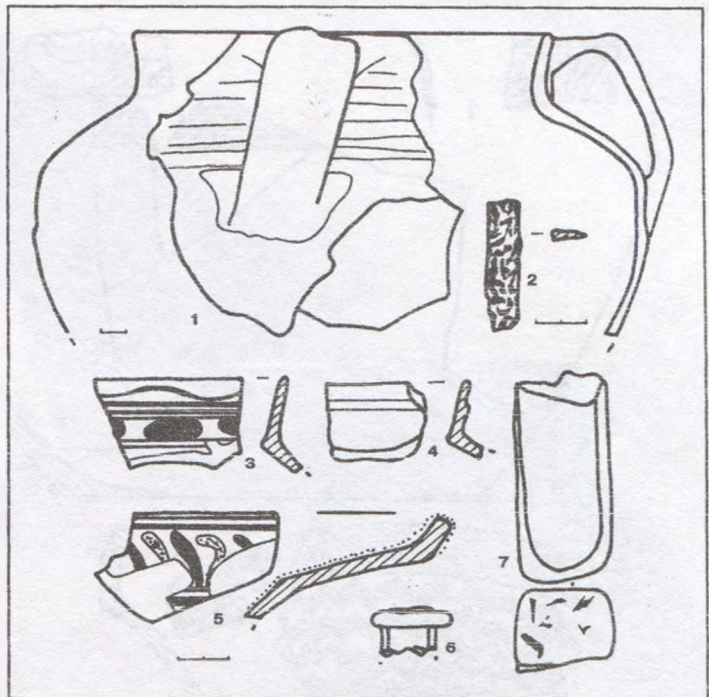

Рис. 7. Підусті, ур. Мала Кормилиця. Курган № 5. Ями 20-21. Знахідки.

1, 3-5 – кераміка; 2 – залізо; 6 – скло; 7 – камінь.

думах і піснях про козаків Авраменка, Морозенка та бої під Келебердою (Кащенко, 1992, с. 122; Келеберда, 1995, с. 11). Ріст заподненості цих просторів спостерігається після виникнення інтересу до цього містечка та його земель з боку зхазпорожців, і, зокрема, кошового отамана Івана Сірка (Акты, 1882, с. 270; Келеберда, 1995, с. 10). А розширення самого сотенного центру призвело до виникнення вже у другій половині XVII ст. численних хуторів на місці майбутніх сіл Павлівка, Шведівка, Драпецьківка (Лямкін, 2008; Супруненко, Шерстюк, 2009а, с. 83). Розселення далі у степ на той час було ще небезпечним. За деякими неперевіреними даними, в XVII ст. розміщене поряд с. Пришиб було подароване царем Михайлом Федоровичем отаманові запорізькому І. Сірку (Полтавщина, 1992, с. 809).

Відомо, що на початку лютого 1675 р. сердюки П. Дорошенка, разом із загонами черемис і кримчаків, приходили з Крилова під Келеберду, де «многих християн в полон поимали и немало убытков починили» (Акты, 1882, с. 34, 51-52). Також під час походу І. Петрика з татарами на Лівобережну Україну в 1696 р. околиці Келеберди (разом із Китайгородом та Кишенькою) були спалені. Населення заховалося лише в укріпленнях зазначених містечок (Величко, 1991, т. II, с. 515). Пе-

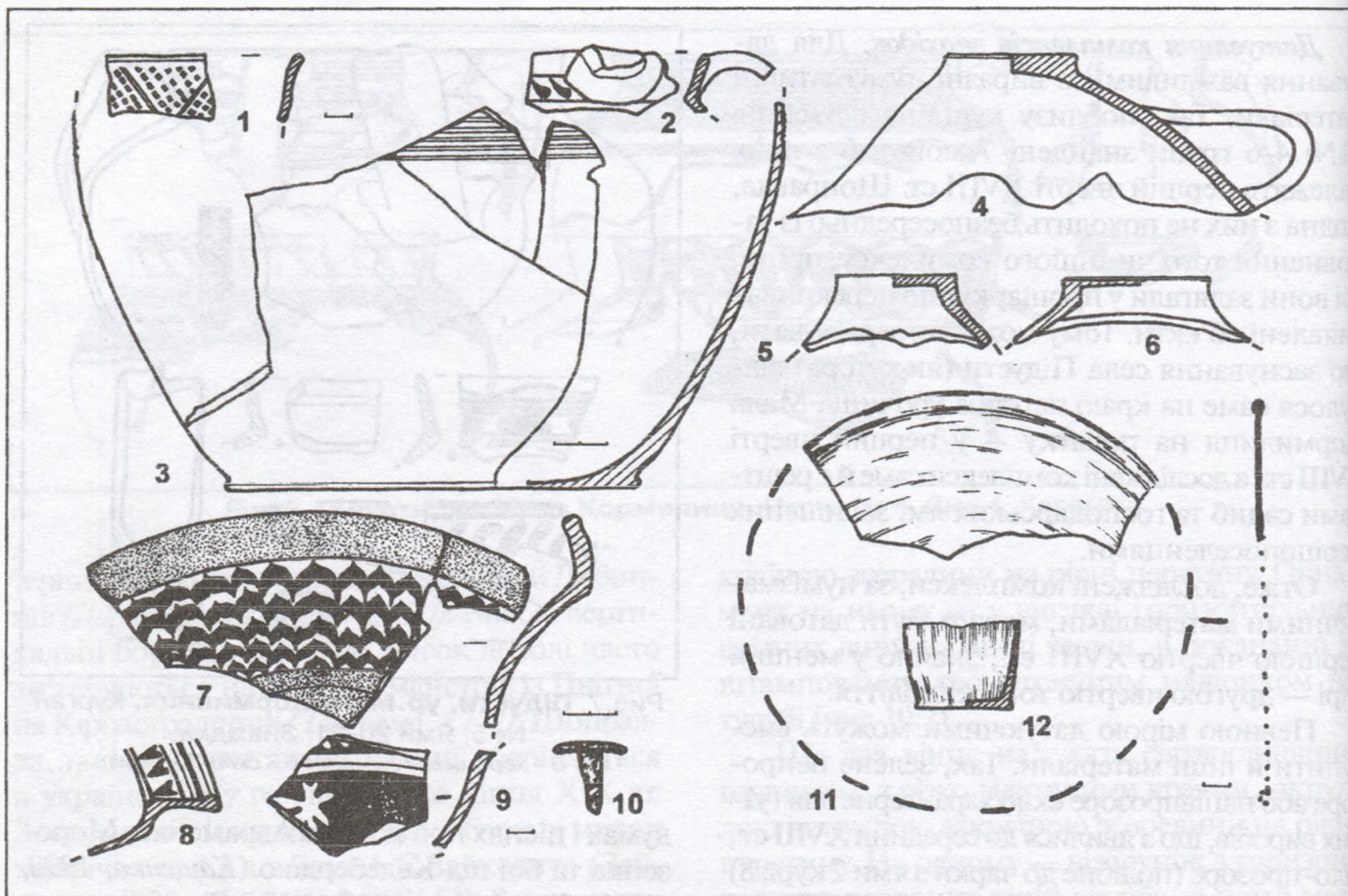

Рис. 8. Підусти, ур. Мала Кормилиця. Курган № 8. Яма 2. Знахідки.
1-9 – кераміка; 10 – залізо; 11-12 – скло.

ред цим, у травні 1693 р. ним же була здійснена невдала спроба захоплення містечка (*Яворницький, 1991, с. 137*). А 16 квітня 1709 р., у фінальний, Полтавський період російсько-шведської Північної війни, Петро Яковлев з московським військом взагалі спалив Келеберду. Безперечно, під час цього нападу передмістя та прилеглі фільварки і хутори також зазнали значних руйнувань (*Шутой, 1951, с. 181; Білоусько, Мокляк, 2003, с. 194*).

З останньої чверті XVII ст. та до початку XVIII ст. вектор переселенського руху змістився у придніпровські правобережні землі, що на той час формально належали Польщі і Туреччині та були малозаселеними. Серед осаджених келебердянськими мешканцями можна назвати Чикалівку (Бутівку), Успенку (Плахтївку), Деревку та ін., а також хутори в урочищах навколо (*Пивовар, 2002; с. 20-26, 135-137*). Московська влада не лише не зупиняла цю міграцію на чужу територію, а й подекуди навіть спонукала до неї, сподіваючись здобути таким чином козир в руках у справі боротьби за Придніпровське Правобережжя.

Відновлення швидких темпів заселення Лівобережного Придніпров'я відбувається після 1711 р., коли за Прутським миром Росія втрачає правобережні землі понад Дніпром, та після 1735 р., безпосередньо перед початком російсько-турецької війни, коли населення правобережної смуги знову було переселене до меж майбутньої Полтавської губернії (*Кабузан, 1976, с. 51*).

Власник хутора. Під час опрацювання матеріалів з розкопок і знайомства з джерелами, само-собою виникло питання про можливість співвіднесення герба на знайденому в насипу № 5 персні зі власником маєтностей хутора. Для цього необхідно було спочатку встановити цього власника.

На перший погляд, доля дала відповідь на це питання: відштовхуючись від фігуруючої назви урочища — Мала Кормилиця, на протигагу ур. Кормилиці, що розміщена за 2 км на північ (*Шилов, 1995*), — здійснений пошук історичних осіб, які могли носити прізвище Кормилець. Дійсно, під 1688 р. відомий лист полковому осавулу І. Максимовичу келебер-

Рис. Підусти, ур. Мала Кормилиця. Горщики, миска полив'яна та люлька першої-другої чвертей XVIII ст.
Комсомольський історико-краєзнавчий музей.

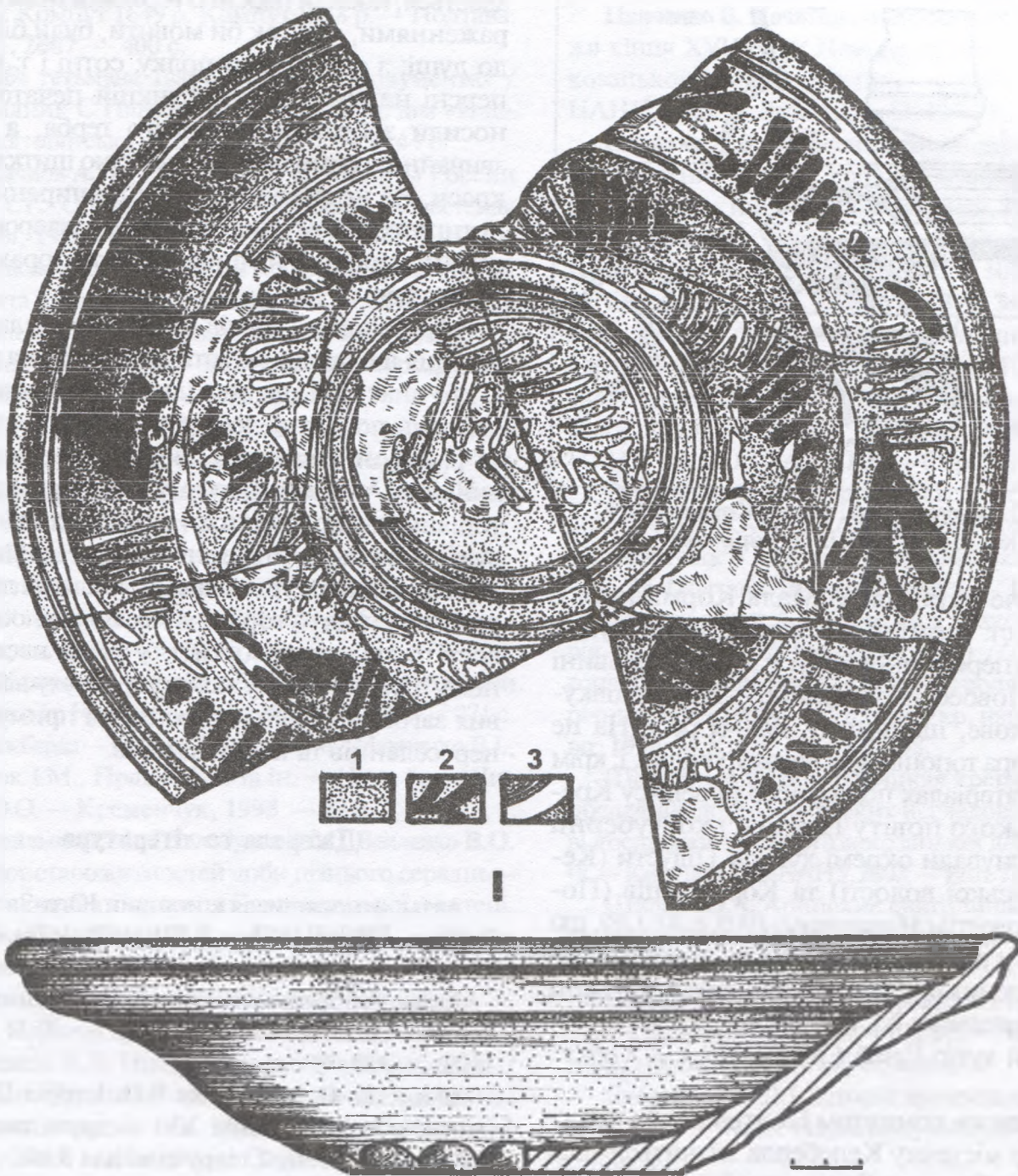

Рис.9. Підусти, ур.Мала Кормилиця. Курган № 8. Яма 2. Миска полив'яна.

1 – червоно-коричневе тло; 2 – зелена полива; 3 – жовта полива.

дянського сотника Я.Донця та городового отамана В.Кормильця (*Акты, 1853, с.217; Доба, 2007, с. 288, № 312*). За компутом Полтавського полку 1718 р. в містечку Келеберда однойменної сотні значиться кінний козак Грицько Кормильченко (*Джерела, 2007, с.238, 239*).

Безсумнівно, городовий отаман сотенного містечка міг мати власний герб, і, звичайно, маєтності на землях сотні. Але, як виявилося, назва урочища Мала Кормилиця — виникла нещодавно, за аналогією з ур.Корми-

лиця, розміщеним неподалік. І саме поблизу останнього на топографічних картах середини ХХ ст. значиться топонім «болото Кормилиця (Кормильців)».

На останці Кормилиці нещодавно досліджені кілька комплексів козацького часу (див. статтю *Ю.О.Пуголовка та О.Б.Супруненко в цьому випуску журналу*). Тому справжнім і поки що єдиним локалізованим маєтком Кормильців можна вважати саме останній зазначений пункт.

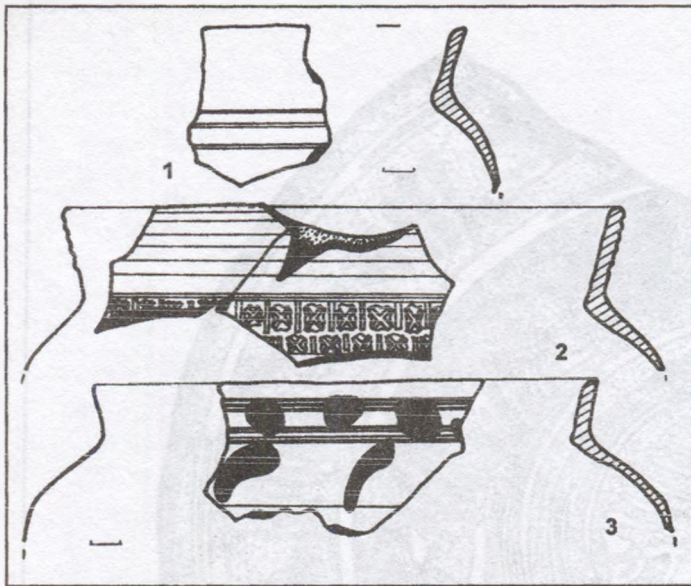

Рис. 10. Підусті, ур. Мала Кормилиця.
Курган № 8. Яма 3. Кераміка

Нижче останця ур. Мала Кормилиця в XIX–XX ст. розміщувався населений пункт Підусті (перейменований у другій половині XX ст. у Новоселівку, пізніше — Новоселівку-Шевченкове, що зник у 1980-х рр.). На це вказує стара топонімічна назва урочища, і, крім того, в матеріалах подвірного перепису Кременчуцького повіту Полтавської губернії 1900 р. існували окремі хутори Підусті (Келебердянської волості) та Кормильців (Потоцької волості) (*Матеріали, 1905, с. 20, 128*), що впевнює у територіальній віддаленості названих населених пунктів. На топографічній карті другої половини XIX ст. на цьому місці позначений хутір Гузей (*Звід, 2008, с. 2-3 обкл.: форзац*).

За тим же компутом Полтавського полку 1718 р., у містечку Келеберда значиться Іван Подуст та Грицько Гузеєнко (*Джерела, 2007, с. 238, 239*). Взагалі, прізвища Гузеєнко, рідше — Гузей, зустрічаються у межах Полтавського полку ще дев'ять разів та в інших сотнях (*Джерела, 2007, с. 36, 95, 99, 144, 145, 210, 214, 231, 233*).

Певно, на території сучасного ур. Мала Кормилиця і кол. с. Підусті (Новоселівка-Шевченкове), у порівняній близькості один від одного, розміщувалися, принаймні, два хутори, назви яких походили від прізвищ їх власників — Підусті та Гузей.

Таким чином, власниками і засновниками цього населеного пункту були вихідці з козацького стану. Його представники не мали права на власний нобілітований герб, а тому,

здається, носили персні із геральдичними зображеннями, які, так би мовити, були ближче до душі: з символами полку, сотні і т. ін. Ці персні не виконували функцій печаток, не носили зображень родового герба, а були звичайною символічною оздобою щитка прикраси. На це вказує й значне поширення однотипних, часом однакових за характером зображень, прикрас на широких просторах Гетьманщини.

Археологічні дослідження в ур. Мала Кормилиця ще продовжуватимуться кілька років, і, хто знає, які ще знахідки, разом із комплексами поховань доби енеоліту, бронзового та раннього залізного віків, вони дозволять виявити. Але, в будь-якому разі, отримані матеріали козацької епохи вкотре дають можливість скласти уявлення про специфіку матеріальної культури наддніпрянських лівобережних сіл та хуторів, час їх появи, особливості господарського життя у цьому неспокойному лісостеповому «коридорі» руху військових загонів, «хвиль» стихійних і примусових переселенців та колонізаторів.

Джерела та література

Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. — Киев, 1882. — Т. XII: (1675-1676). — 20 с., 874 стб., 15 с.

Акты, относящиеся к истории Западной России. — Санкт-Петербург, 1853. — Т. V: (1633-1699). — 288, 29 с.

Білоусько О.А., Мокляк В.О. Історія Полтавщини (друга половина XVI — друга половина XVIII ст.): Пробний підручник для 8 кл. — Полтава: Оріяна, 2003. — 264 с.

Величко Самійло. Літопис / Переклав В. Шевчук. — У 2-х т. — Київ: Дніпро, 1991. — Том II. — 644 с.

Виноградська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV–XVIII ст. // Археологія. — Київ: Наукова думка, 1997. — № 2. — С. 129–140.

Вирський Д.С. Українне місто: Кременчук від заснування до 1764 р. — Київ, 2004 // <http://myslensredvo.com.ua/studies/vyrskyi/22.html>

Данченко Л. Народна кераміка Середнього Подніпров'я. — Київ: Мистецтво, 1974. — 192 с.

Джерела з історії Полтавського полку: Середина XVII–XVIII ст. / Упорядкування В.О. Мокляка. — Том I: Компуті та ревізії Полтавського

полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. — Полтава: АСМІ, 2007. — 400 с.

Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник С.Павленко. — Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007. — 1144 с.

Дьячков А.Н., Уздеников В.В. Монеты России и СССР: Определитель. — Москва: Советская Россия, 1978. — 651 с.

Зайкевич А.Е. Мотивы малороссийского орнамента гончарного производства. — СПб., 1883 // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник — Опішня: Укр. народознавство, 1999. — Кн. 4. — С. 513-534.

Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Комсомольська міська рада / Упорядн., наук. ред. Супруненко О.Б. — Київ-Полтава: Полтав. літератор, 2008. — 148, 4 с.

Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII-первой половине XIX века (1719-1858). — Москва: Наука, 1976. — 268, 35 с.

Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. — Київ: Веселка, 1992. — 271 с.

Келеберда — село на Полтавщині / Марченко В.І., Власюк І.М., Прядко В.Г. та ін. — Наук. ред. Шилов Ю.О. — Кременчук, 1995. — 42 с.

Ковальова І.М., Шалобудов В.М., Векленко В.О. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. — Дніпропетровськ: Вид-во Дн.НУ, 2007. — 108, 8 с.

Козловський А.О., Гльїнський В.Є. Козацькі старожитності пониззя Дніпра // Археологія. — Київ: Наукова думка, 1991. — № 4. — С. 42-58.

Лямкін В.В. Нові знахідки з-під Келеберди // Свічадо Придніпров'я: Краєзнавчий альманах. — Комсомольськ: вид. Музею ВАТ «Полтавський ГЗК», 2008. — Кн. IV. — С. 80-81. — Кол. вкл.: рис. 12-16.

Материалы подворной переписи Полтавской губернии в 1900 г.: Кременчугский уезд. — Полтава, 1905. — 286 с.

Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы. — Издание ПУАК. — Полтава: тип. Тов-ва Печатного Дела, 1914. — 237 с.

Панченко В. Відображення світогляду українського козацтва в міській геральдиці Гетьманщини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ, 1998. — Вип. 7. — С. 25-29.

Панченко В. Печатки сотенних міст Лівобережжя кінця XVII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ, 2003. — Вип. 12. — С. 109-112.

Пивовар А.В. Заселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII ст. — Київ: Академперіодика, 2003. — 336 с.

Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — Київ: УЕ ім. М.П.Бажана, 1992. — 1024 с.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Звіт про науково-рятивні дослідження в зоні спорудження Східних відвалів ВАТ «Полтавський ГЗК» поблизу с.Єристівка Кременчуцького району Полтавської обл. у 2008 р. — Полтава, 2009 // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 569. — 285 арк.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Пам'ятки археології пониззя Сухого Кобелячка на Полтавщині / Старожитності околиць Комсомольська: ч. VII. — Київ-Полтава: Дивосвіт, 2009а. — 104 с.

Чекановський А.А. Люльки з розкопок Гончарів-Кожум'як (на Києво-Подолі) // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник за рік 1995. — Опішня: Укр. народознавство, 1996. — Кн. 3. — С. 99-108.

Шалобудов В. Богородицька крепость в свете последних археологических исследований // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ, 2003. — Вип. 12. — С. 34-38.

Шилов Ю.А. Арийские святилища и курганы из устья Псла // ПАЗ. — Полтава: Полтав. літератор, 1995. — Вип. 3. — С. 37-41.

Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708-1709 рр. — Київ: Держполітвидав, 1951. — 236 с., карта

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — У 3-х т. — Київ: Наукова думка, 1991. — Т. III. — 560 с.

Шерстюк В.В., Супруненко А.Б.

**ХУТОР ПОДУСТЫ У КОМСОМОЛЬСКА:
ЧЕРТЫ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ
НАЧАЛА XVIII в.**

Резюме

В публикации произведен анализ вещественных материалов исследованных комплексов первой половины XVIII в., выявленных на территории бывшего хутора Подусты, в низовьях р.Сухой Кобелячек на Полтавщине. Осуществлена попытка локализации хутора начала XVIII в. и установления личностей его основателей на основе исторических документов и данных топонимики.

08.06.2009.

ПОХОВАННЯ СКИФСЬКОГО ЧАСУ В КУРГАНІ У ПОНИЗЗИ СУХОГО КОБЕЛЯЧКА

Восени 2008 р. Полтавська археологічна експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України та ЦОДПА провела дослідження 9 курганів у складі групи поблизу кол. с. Єривівка, на місці кол. с. Підустя, на території Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської обл., в майбутній зоні спорудження Східних відвалів ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат» (Супруненко, Шерстюк, 2008; див. статтю цих же авторів в журналі).

Група, у складі 12-ти задернованих курганів та курганоподібних насипів, висотою 0,3-3,2 м і діаметром 15-32 м, розташована в центрі і по краях плато найзначнішого останця другої тераси правого берега р. Лизька, висотою 3,2-3,6 м над рівнем заплави, що знаходиться в ур. Мала Кормилиця. Група розташована на західній околиці кол. села, на разі — безпосередньо під східним бортом існуючих Східних відвалів. Насипи вишикувані вздовж країв останця, а два найбільші — у центрі його плато, на пануючих підвищеннях.

Кургани оглядалися Г.М. Некрасовою 1986 р. (Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986, арк. 54), О.Б. Супруненком 2003 р. (Супруненко, Шерстюк, 2006, с. 111). Найменші у складі групи виявлені в ході розвідок 2008 р. (Супруненко, Шерстюк, 2008а).

Серед курганів вирізнявся задернований насип № 11, що займав помітний південно-східний край мисоподібного виступу останця, над його схилом та невеликим вибалком, і виявився найбільшим із досліджених у 2008 р. Він мав правильну круглу форму, в перетині набув розповзлого сегментоподібного профілю, із заглибиною в центрі, зберігав сліди ерозії, розгортання бульдозером у 1970-х рр. і руйнувань насипу дорогою через центр у першій половині ХХ ст., що перетинала курган з півночі на південь. Його висота складала 0,50 м, діаметр — 16,2 x 17,1 м. Курган був позначений на топографічній карті 1952 р. з висотою близько 1,0 м.

Насип виявився порівняно добре стратифікованим та містив 13 поховань (рис. 1). Початок його спорудження поклато зведення найдавнішого невеликого енеолітичного кургану над постмаріупольським похованням, здійсненим з рівня давнього горизонту. В цей дерново-супіщаний насип I, висотою не більше 0,2 м і діаметром близько 7,4 м, невдовзі було впущене нижньомихайлівське широчансько-баратівське поховання, яке за скіфської епохи виявилось пошкодженим спорудженням великої ями поховання 4.

З часом, зі впуском у схил мису, край південно-східної поли первісного кургану, кількох катакомбних донецьких та інгульських поховань, курган підсипали, сформувавши черговий супіщаний насип II, що мав діаметр 11,0 x 11,5 м. Висота цього насипу становила не більше 0,3 м. Північна та південна його частини за пізнього бронзового віку були обрані носіями зрубної культури для влаштування невеликого некрополя, розміщеного в прямокутних ямах та підбоях (6 поховань).

За скіфської епохи в центр насипу II, ближче до східної поли, була впущена прямокутна яма поховання 4, над якою споруджений наступний насип III. Супіщаний ґрунт для його зведення брався з навколишньої поверхні, разом із дерном. Прослідкований діаметр насипу — 13 м. Останній насип у центрі, з південного боку, перекопувався грабіжниками кінця XVII — початку XVIII ст., які заглибилися в материк близько 1 м в пошуках очікуваних скарбів. До насипу III, на початку золотоординського часу, також було впущене ще одне поховання (рис. 1).

У XIX — на початку ХХ ст. насип руйнували шляхом вибирання ґрунту, прокладання дороги, спорудження хати у північно-східній полі, насамкінець, майже знівельовали бульдозером, прокладаючи лінію електропередач.

Публікація присвячена єдиному з вивчених у кургані комплексів скіфського часу —

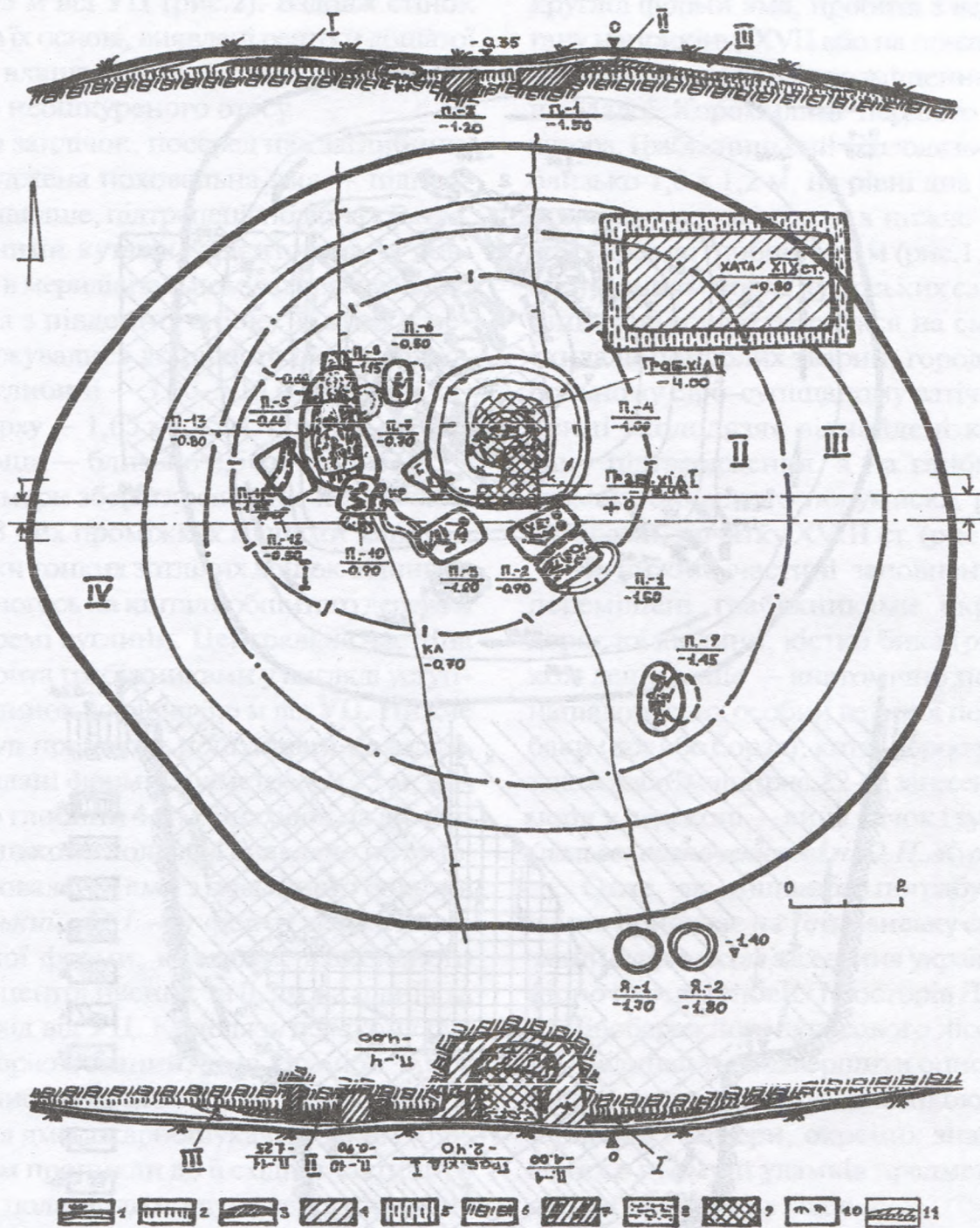

Рис. 1. Мала Кормилиця, курган № 11. План і профілі центральної бровки.
 Умовні позначення: 1 — дерен; 2 — похований ґрунт; 3 — ґрунт викидів; 4 — заповнення поховань;
 5 — глина; 6 — материк; 7 — провали, просіви, затьоки; 8 — суглинистий пісок; 9 — перекопи;
 10 — дернини; 11 — насипи I та II.

похованню 4, яке було пограбоване вщент за козацької доби.

Поховання 4 досліджене у центральній частині кургана, за 0,15 м на північ і 0,70 м на захід від умовного центру (далі — УЦ) (рис. 1:п.4). Вивчалоя з рівня верхнього прошарку похованого ґрунту, з глибини 0,65 м, за плямою чорно-супіщаного дернистого просілого і зритого грабінниками, замитого дощовими

водами заповнення ями, що було помітне, фактично, вже під дерном насипу.

Яма, в плані, мала підквадратну, зі скругленими кутами, форму, була орієнтована стінками за сторонами світу. Верхня її частина слугувала за своєрідні заплічки, мала дещо звужені донизу стінки. Розміри заплічок на рівні виявлення — 3,05 x 3,06 м, по дну — 2,65 x 2,70 м, глибина влаштування їх уступа

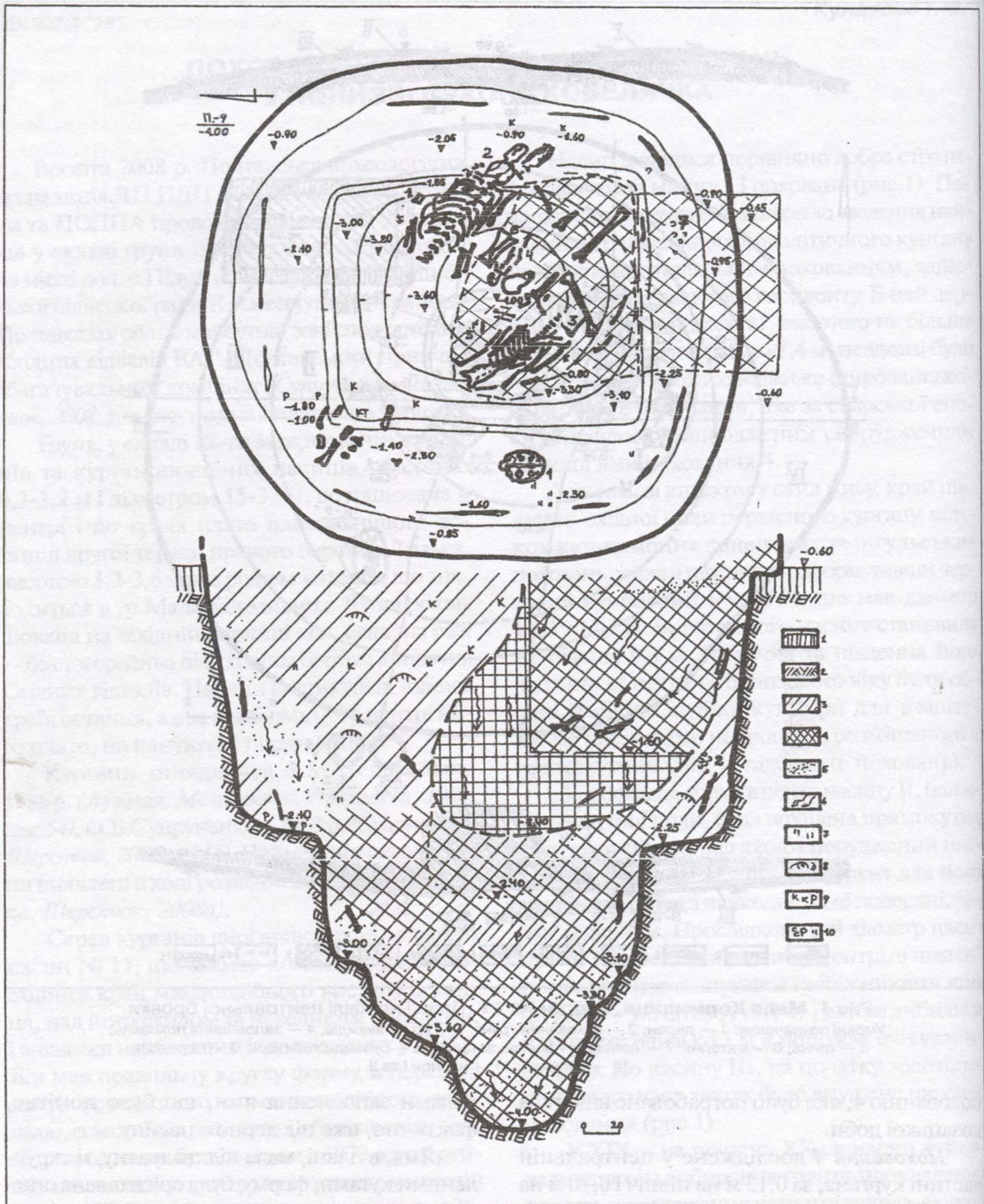

Рис.2. Мала Кормилиця, курган № 11. Поховання 4. План і перетин.

Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — материк; 3 — супіщане заповнення; 4 — перекоп; 5 — пісок; 6 — затьоки, просів; 7 — вуглини; 8 — дернини; 9 — уламки кераміки та черепашок каури; 10 — шкаралупа яєць, мушлі молюсків і вуглини.

— 2,10-2,25 м від УЦ (рис.2). Вздовж стінок заплічків, в їх основі, виявлені рештки дощатої обшивки, влаштованої, вірогідно, з тонких дошок або неошкуреного отесу.

З рівня заплічок, посеред цієї заглибини, була споруджена поховальна яма — підпрямокутна, швидше, підтрапецієподібна камера, зі скругленими кутами, орієнтована за довшою віссю в меридіональному напрямку, дещо розширена з південного боку. Її стінки незначно звужувалися до рівного дна, влаштованого на глибині — 3,00-3,10 м. Розміри камери по верху — 1,65 x 1,85 м, по дну — 1,50 x 1,70 м, площа — близько 2,5 кв. м (рис.2).

Дно камери збереглося лише по краях на 10-20 см. В цих проміжках місцями залишилися рештки тонких зотлілих дошок обшивки стінок або чогось на кшталт обшитого деревом склепу, окремі вуглини. Центральна частина ями була зрита грабіжниками у вигляді уступчастих сходинок до рівня 3,6 м від УЦ. Нижче в центрі був пробитий пошуковий колодязь круглої в плані форми, діаметром 0,75 м, доведений до глибини 4,0 м. Знахідок на дні або в грабіжницькому колодязі виявлено не було.

До поховальної ями з південного боку вів *грабіжницький хід I* — у формі акуратного, прямокутної форми, колодязя, відкопаного лопатою в центрі насипу, за 0,3 м на північ та 1,8 м на захід від УЦ. Колодязь перекопу був широтно орієнтований, мав розміри 0,6 x 1,05 м і заглиблювався до 0,65 м. З виявленням заповнення ями, скарбощукачі вузьким (0,6-0,7 м) ходом проникли до її східної частини, а невдовзі — полишили пошуки через отримання підтвердження пограбування поховання у давнину (рис.2). До колодязя та проритого ходу були винесені переміщені попередніми грабіжниками кістки людини зрілого віку та дорослої особини бика свійського. Заповнення ходу відрізнялося меншою щільністю і наявністю обваленого чорно-сіро-супіщаного ґрунту та дернин з поверхні.

Щодо датування цього грабіжницького ходу існує цілком обґрунтоване припущення про час його здійснення у 1920-х рр.

Сліди *грабіжницького ходу II* простежувалися у заповненні з рівня 0,6-0,7 м. Це була

круглої форми яма, пробита з вершини кургану наприкінці XVII або на початку XVIII ст., вірогідно, у зв'язку із розміщенням на останці Малої Коромилиці першого козацького хутора. Грабіжницький «колодязь» мав діаметр близько 1,0 x 1,2 м, на рівні дна камери розширювався у всі боки, а нижче — уступами спускався до глибини 4,0 м (рис.1; 2). У зв'язку з існуванням поряд хутірських садиб, грабіжницька яма перетворилася на сміттєву: туди скидали померлих тварин, городне сміття. У щільному сіро-супіщаному затічному заповненні «колодязя» віднайдені красномовні тому підтвердження, а на глибині 1,6 м — уламок гончарного полумиска, розписаного ангобами, початку XVIII ст. (рис.4).

В нижній частині заповнення виявлені переміщені грабіжниками окремі кістки дорослої людини, кістки бика (рис.2:6), а також дещо вище — анатомічно повні скелети напівдорослих особин великої породистої собаки (дог або борза), kota, дорослого гусака, а також жаби і миші (рис.2:2-4), занесені лисицею до нори у перекопі — яйця качок і гусей (рис.2:7) (*польові визначення к.і.н. О.П.Журавльова*).

Отже, час нищівного пограбування поховання припадає на Гетьманську епоху і пов'язаний із процесом заселення українською людиною передстепових просторів Дніпровського Лівобережного терасового лісостепу.

Залишається завершити опис пошкодженого комплексу характеристикою заповнення заплічків і камери, окремих знахідок, виявлених в ньому, й уламків предметів з перекопу грабіжницьких ходів.

Не знищене перекопами заповнення заплічок відзначалося щільним сіро-чорним супіщаним ґрунтом із дернинами, зі слідами обвалів піску з материкових стінок, наявністю решток дощатої обшивки. В його верхній частині траплялися перевідкладені уламки ліпної кераміки епохи енеоліту-бронзового віку, окремі — скіфського часу, що вказували на засипання обсягу заплічок ґрунтом викиду із залишками тризни (рис.2). Заповнення камери і перекопи нижче дна були повністю забиті перемішаною супіщаною затічною сумішшю, в якій виявлені окремі великі труб-

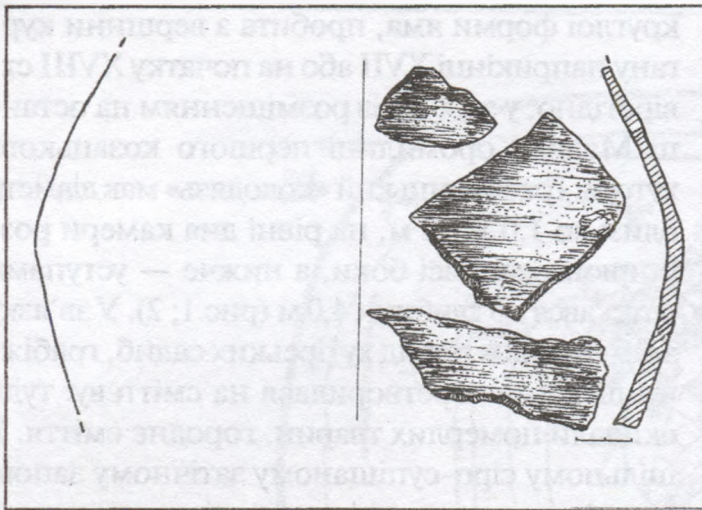

Рис.3. Мала Кормилиця, курган № 11.
Поховання 4.
Уламки ліпної лискованої корчаги.

часті кістки рук дорослої людини, вірогідно, жінки, розкришені уламки мушлі каурі (рис.2: р), вуглини.

У північно-західному кутку заплічок знаходилося скупчення фрагментів кісток бика свійського, над ними — кілька дрібних уламків каурі і кілька фрагментів ліпної кераміки (рис.2:с,к). Близьче до південно-західного кутка заплічок лежав верхній панцир черепахи болотяної (рис.2:1) та скупчення вуглин.

Знахідки.

1. Дрібні *фрагменти* стінок ліпних *горщиків* (4 од.) доби фінального енеоліту, зі значними домішками органіки в тісті, розміром від 0,5x0,4 до 1,3x1,2 см. Походили з верхньої частини заповнення ями, вірогідно, з перекопу одного з найдавніших у кургані — поховання 7.

2. *Фрагмент* стінки ліпного *горщика*, з різноспрямованими слідами гребінчастого загладжування зсередини доби пізнього енеоліту — ранньої бронзи. Виявлений у заповненні, вірогідно, також зі складу інвентаря поховання 7. Розміри — 7,9x7,0 см.

3. *Фрагменти* стінок сіро-чорнолискованої ліпної *корчаги* (9 од.). Скіфський час. Розміри — від 1,4x1,0 до 8,95x2,9 см. Виявлені у заповненні заплічків. Винесені із поховання грабіжниками (рис.2:2; 3).

4. *Уламок* стінки ліпного *горщика* (1 од.). Скіфський час. Розміри — 2,3x2,2 см. Похо-

дить з верхньої частини заповнення ями, з решток тризни.

5. *Уламки* мушлі *каурі* (3 од.). Розміри — 0,85x0,80; 1,0x0,65 і 0,95x0,70 см.

7. *Фрагмент* крисової частини гончарного *полумиска* з широкими комірцевими потовщеними на краях, різкими берегами, вкритого всуціль зсередини та крайковано ззовні білим ангобом (рис.4). Прикрашений розписом коричневим та бурим ангобом поверх ангобового покриття-тла. *Поч.. XVIII ст.* (1 од.).

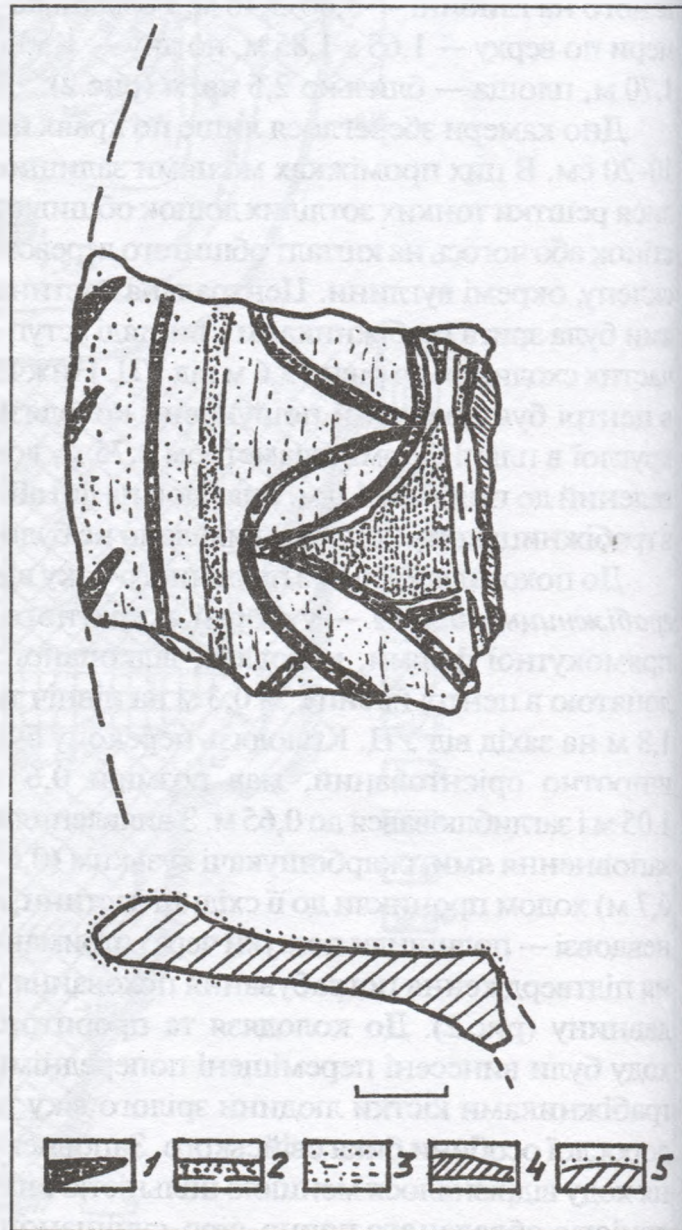

Рис.4. Мала Кормилиця, курган № 11.
Поховання 4. Грабіжницький хід II. Заповнення.
Уламок гончарної миски XVIII ст.

Умовні позначення: 1 — коричневі ангоби;
2 — червоно-руді ангоби; 3 — біле ангобування;
4 — перетини; 5 — межі покриття білим ангобом у перетині.

Розміри — 5,0x4,8 см. Походить із заповнення грабіжницького ходу II.

Яма, що має паралелі з дослідженим не-подалік у 2003 р. скіфським похованням кургану № 5 групи III поблизу с. Волошине (Кулатова, Супруненко, за участю Маєвської, 2004, с.103, рис.58), напевне, є перекопаною грабіжниками камерою впускного поховання скіфського часу кінця VI — початку V ст. до н.е. Таке датування спирається на наявність у комплексі уламків ліпної лискованої корчаги. Вірогідно, поховання належало жінці скіфської епохи (згадаємо панцир черепахи та уламки каури), у пошуках дрібних дорогоцінних прикрас зі складу супутнього інвентаря якої грабіжники козацької доби повністю зрили вміст поховальної ями, заглибившись більше 1 м в її дно. Підтвердженням датування першого пограбування є уламок гончарного полумиска у заповненні та вкинуті до ями грабіжницького ходу рештки свійських тварин.

Єдине скіфське впускне поховання, здійснене в кургані № 11 поблизу Підустів, через неодноразове пограбування, вже вкотре засвідчило факт влаштування поховань кочівників в більш давніх курганах нижньої течії Сухого Кобелячка та на узбережжі лівобіччя Дніпра, тобто, входження цієї території до зони кочівок степових скіфів кінця VI, а, вочевидь, початку V ст. до н.е., хоча й не дало науково вагомих результатів (Кулатова, Супруненко, 2004, с.147). Досліджений комплекс також яскраво проілюстрував існування проявів грабіжництва поховальних пам'яток попередніх епох як за козацької епохи, так і на початку XX ст. в мікрорегіоні (Супруненко, 2008, с.36), чим доповнив уявлення про освоєння нових територій українським населенням наприкінці XVII — на початку XVIII ст.

Джерела та література

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Старожитності доби раннього залізного віку Кременчуцького Подніпров'я // Старожитності Степового Подні-

пров'я і Криму. — Запоріжжя: вид. Запорізьк. ДУ, 2004. — Т. XI. — С.143-149.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б., за участю Маєвської С.В. Кургани поблизу Волошиного у низзі Псла: Група курганів III // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2004. — № 1-2 (15-16). — С.47-135.

Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.М. Отчёт об археологических исследованиях разведотряда Полтавского краеведческого музея в составе ЛСРЭ ИА АН УССР на территории Полтавской области в 1986 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1986/306. — № 24801; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.15. — 73 арк.

Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки на території Комсомольської міської ради // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Комсомольська міська рада. — Київ-Полтава: Полтав. літератор, 2008. — С. 16-40.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Нові археологічні дослідження на Кременчуччині. — Київ-Полтава: Техсервіс, Археологія, 2006. — 146 с.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Звіт про науково-рятивні дослідження в зоні спорудження Східних відвалів ВАТ «Полтавський ГЗК» поблизу с.Єристівка Кременчуцького району Полтавської обл. у 2008 р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 569. — 285 арк.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Звіт про археологічні обстеження ділянки під розміщення Східних відвалів ВАТ «Полтавський ГЗК» на території Кременчуцького району та Комсомольської міської ради Полтавської області у 2008а р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 532. — 113 арк.

Кулатова І.Н.

ПОГРЕБЕНИЕ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ В КУРГАНЕ В НИЖНЕМ ТЕЧЕНИИ р.СУХОЙ КОБЕЛЯЧЕК

Резюме

Публикуется комплекс погребения скифского времени (конец VI – начало V вв. до н.э.) из кургана №11 группы в урочище Малая Кормилица, на месте бывшего с.Подусты Кременчугского района Полтавской области, исследованного осенью 2008 г. Погребение оказалось ограбленным в казацкую эпоху и повторно — в 1920-х гг. Получены материальные подтверждения факта ограбления начала XVIII в. и использования ямы грабительского хода населением хутора XVIII ст.

21.04.2009.

СЕЛІТРОВАРНИЦЬКИЙ КОМПЛЕКС В ур. ПОЛЕ 2-ї БРИГАДИ НА БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

У листопаді-грудні 2008 р. Полтавська археологічна експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України, за участі співробітників Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації та Історико-культурного заповідника «Більськ», провела науково-рятивні наглядові дослідження ділянки поселення скіфського часу під час спорудження майданчика пошукової свердловини № 404 Більського нафтогазоконденсатного родовища в ур. Поле 2-ї бригади, на території широко відомого Великого укріплення Більського городища скіфського часу, в адміністративних межах Більської сільської ради Котелевського району Полтавської області, на загальній площі 160x70 м (рис. 1). Внаслідок цих робіт виявлені та досліджені 61 об'єкт скіфського часу, а також 5 — козацької епохи (рис. 2).

Поселення в ур. Поле 2-ї бригади відоме з кінця 1960-х рр. Воно відкрите розвідками вихованців професора Б.А.Шрамка. Перше повідомлення про місцезнаходження цієї пам'ятки вміщене Б.А.Шрамком у публікації реєстру пам'яток Більського городища (Шрамко, 1994, с. 195, № 17). Відтоді селище кілька разів оглядалося археологами, було включене до переліку об'єктів Більського археологічного комплексу (Наукова концепція, 1996, с. 36, №№ 13-14; Мурзін, Ролле, Супруненко, 1999, с. 26-27, № 13; Охоронювана археологічна територія, 2001, с. 3, № 13-14). Значиться це селище й у офіційному переліку об'єктів Більського городища серед скупчення пам'яток в урочищах Кут і Лісовий Кут (Рішення, 2001, с. 4, №№ 13-14). Невеликі роботи розвідкового характеру виконані на поселенні І.М.Кулатовою 1995 р. та В.В.Приймаком 2007 р.

Встановлено, що культурні нашарування поселення тяжіють до частини надсхилля плато і вузької смуги площини другої тераси правого берега Більського струмка (ін. назва — струмок Тарапунька), фактично, — уступу над

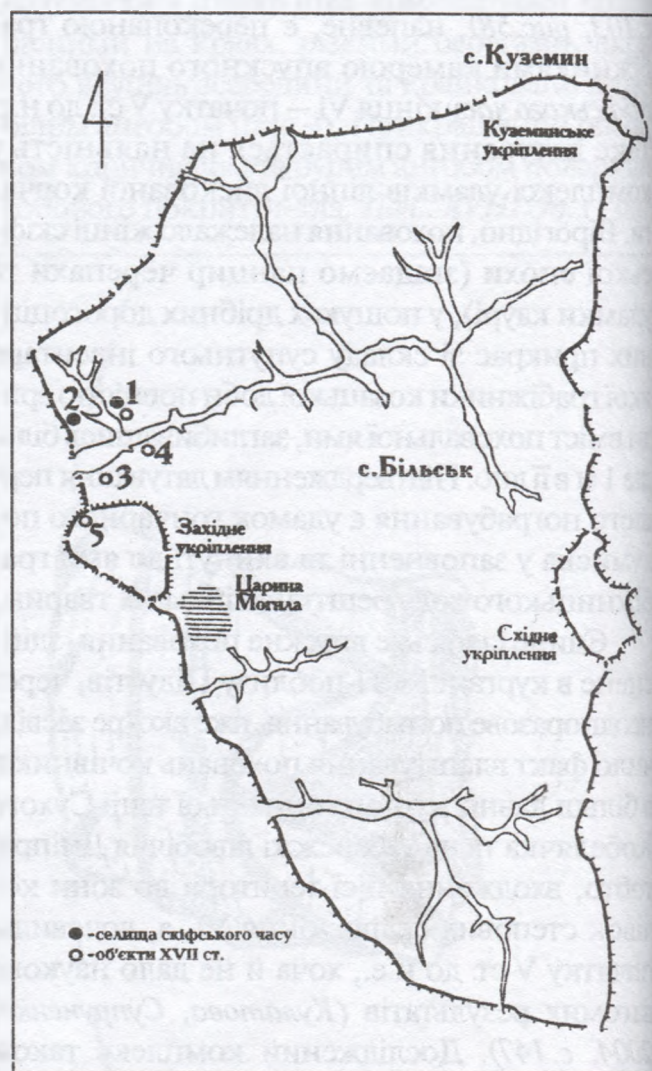

Рис. 1. Більське городище. Схема розташування ділянки досліджень.

1 — поселення в ур. Поле 2-ї бригади; 2 — поселення в ур. Лісовий Кут; 3 — поселення в ур. Озеро (Перемірки); 4 — селітроварницький стан (розкопки В.В.Приймака, 2007 р.); 5 — комплекс селітроварницьких печей (дослідження С.А.Скорого, Д.В.Каравайка, 2005-2006 рр.).

його стрімким спуском до долини і Більського озера. Вище цього засадженого лісового уступу на ріллі спорадично траплялася ліпна кераміка скіфської доби, кількість якої збільшувалася на мису над кар'єром, навпроти поселення скіфського часу в ур. Лісовий Кут (Мурзін, Ролле, Херц і др., 1997, с. 13-14, 24; Мурзін, Ролле, Херц, Скорый і др., 2000, с. 11-41; 2001, с. 13-30; Скорый, 2008, с. 146-179), а в оголенні урвища помітний котлован за-

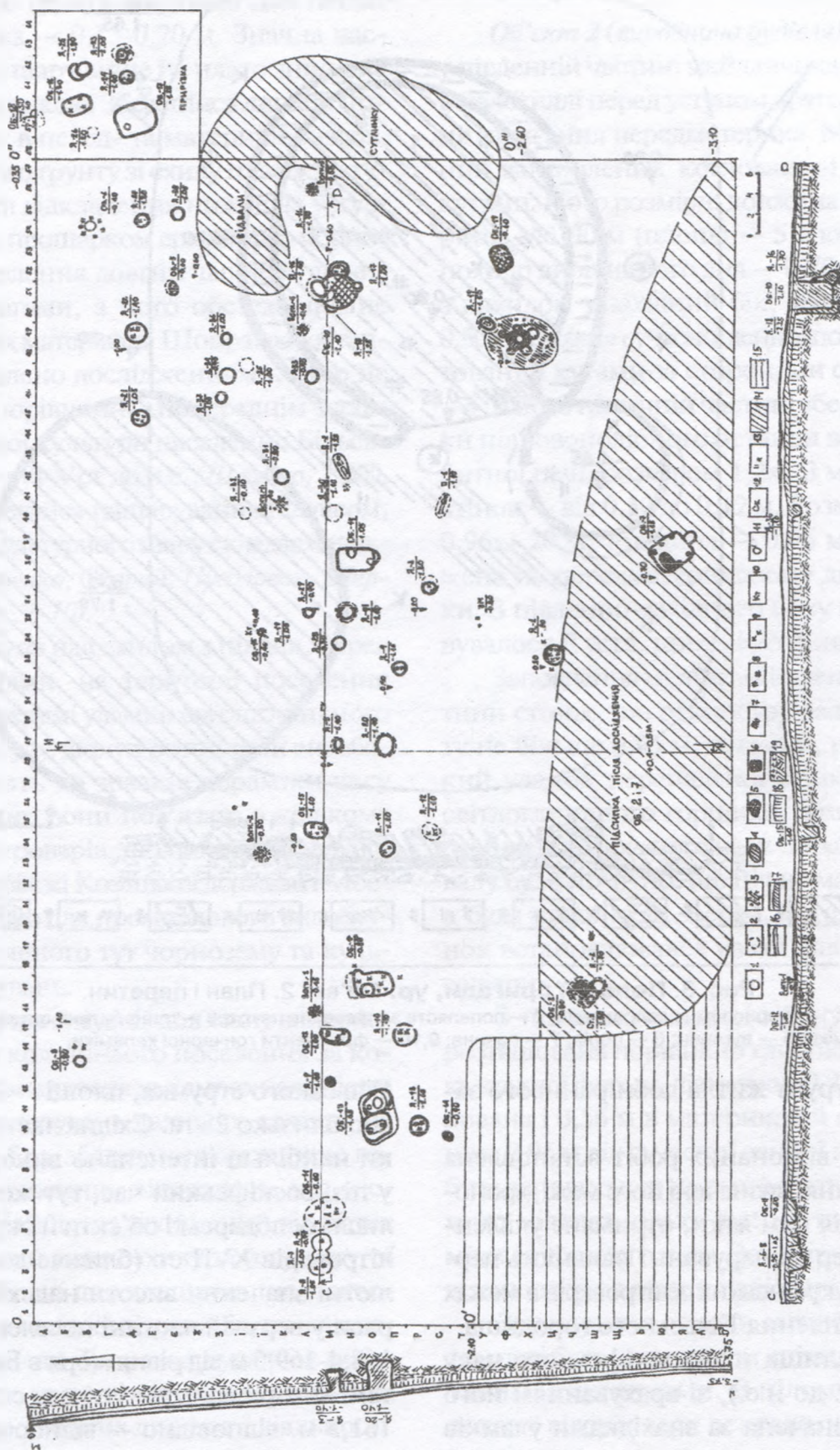

Рис. 2. Поле 2-ї бригади, ур. План і перетин дослідженої ділянки.

Умовні позначення: 1 — ями; 2 — невизначні контури ям; 3 — вогнища; 4 — підсіпки; 5 — печі; 6 — перекопи; 7 — попіл; 8 — уламки обмазки і печини; 9 — фрагменти кераміки; 10 — кістки тварин; 11 — стовпові ямки; 12 — скло; 13 — вуглини; 14 — відвали суглинку і чорнозему; 15 — чорноземні підсіпки; 16 — орний шар; 17 — культурний шар; 18 — похований ґрунт; 19 — передматериковий суглинок і материк.

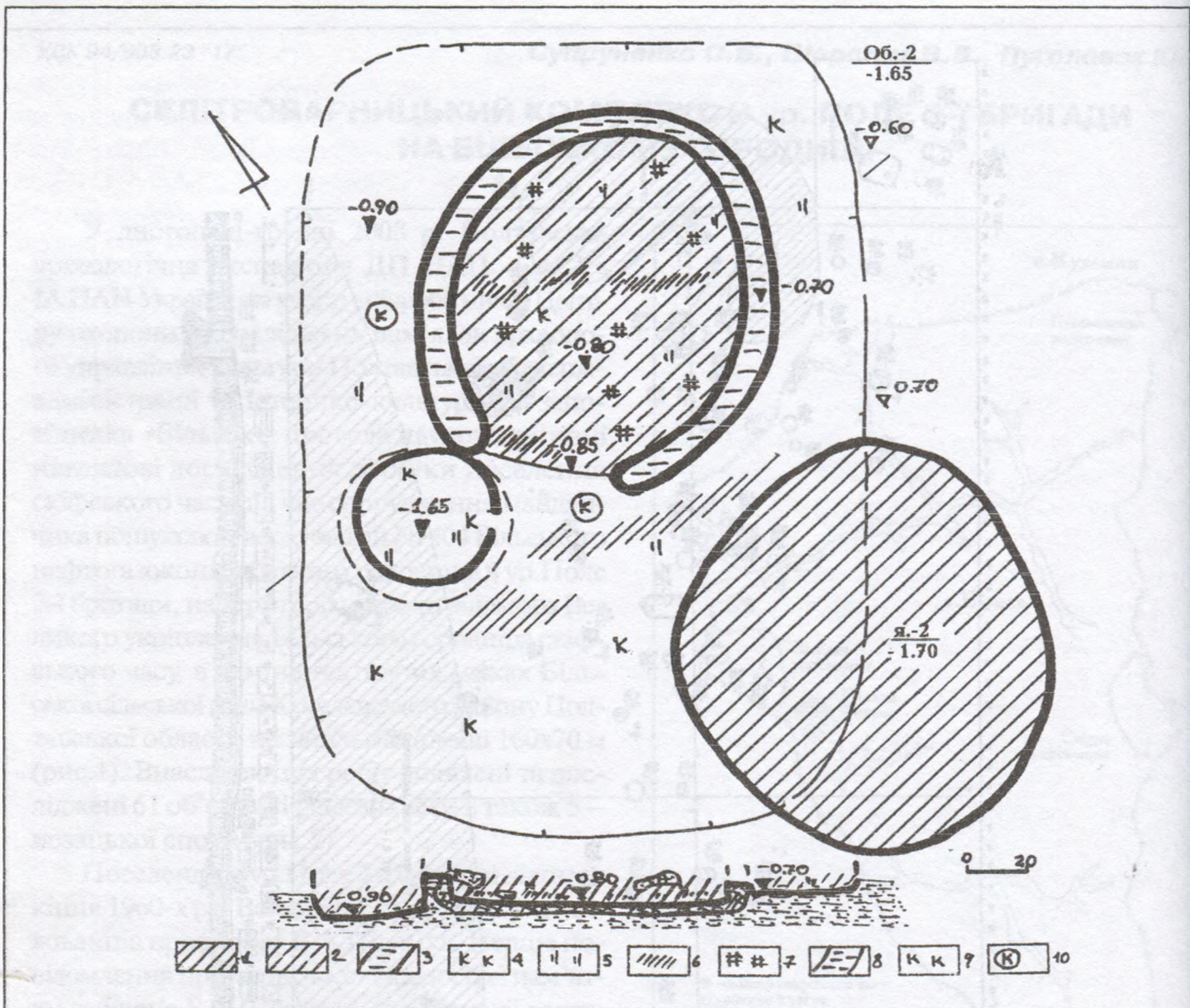

Рис. 3. Поле 2-ї бригади, ур. Об'єкт 2. План і перетин.

Умовні позначення: 1 — чорноземне заповнення; 2 — попелясте заповнення печі; 3, 8 — глинобитний останець печі, 4 — фрагменти ліпної кераміки; 5 — вуглини; 6 — попіл; 7 — печина; 9, 10 — фрагменти гончарної кераміки.

глибленого в ґрунт житла доби раннього залізного віку.

Внаслідок виконаних робіт встановлена площа поселення, визначені його межі, хронологічна позиція пам'ятки, отримане уявлення про характер нашарувань і наявність перших пам'яток українських селітроварів в межах Великого укріплення Більського городища.

Площа селища пізньоскіфського часу (кін. V - IV ст. до н.е.), зі врахуванням його периферії, визначена за знахідками уламків ліпної кераміки, амфорної тари, печини, кісток тварин тощо. Вона займає вказану ділянку плато і надсхилля мису на нерівномірно видовженій у широтному напрямку, вздовж

Більського струмка, площі — 120-400x900 м, або близько 28 га. Східна частина цієї ділянки найбільш інтенсивно використовувалася у пізньоскіфський час, тут же розташовувалися господарські об'єкти й окремі будівлі селітроварів XVII ст. (ближче до схилу). Абсолютні значення висоти надсхилля плато тераси у верхній частині поселення складають 168,4-169,5 м від рівня моря в Балтійській системі вимірювань, уступу над схилом — 159,7-161,3 м, відповідно — відносна висота ділянок з поселенням над рівнем заплави струмка — 42,0-43,5 м та 33,0-35,3 м.

Культурні нашарування селища скіфського часу залягають у надсхиллі на глибині в

0,40-0,45 м, вони пов'язані з верхнім прошарком похованого ґрунту. Товщина цих нашарувань невелика — 0,15-0,20 м. Значна частина верхнього шару вище на плато знищена багаторічною оранкою. Збереглися лише рештки заглиблених в перед- та материк об'єктів. Масиви зораного ґрунту зі схилу плато поступово перекрили відкладення нижче на уступі нерівномірним прошарком ерозійного чорнозему. Тому поселення довгий час не було виявлене археологами, а його обстеження не давали виразних матеріалів. Щоправда, останніх, як встановлено дослідженнями, було не дуже багато, у порівнянні з попереднім часом розквіту місцевої культури населення Більського городища у VI-V ст. до н.е. (*Шрамко, 1987*). Найкраще збереглися нашарування під лісом, де потужність культурного шару складає близько 0,6 м (*Супруненко, Скорий, Пуголовок, Шерстюк, 2008, арк. 7-10*).

Вздовж уступа над схилом з півдня, перед лісонасадженнями, на території поселення зустрічаються окремі уламки світлоглиняного гончарного посуду, вкриті розписами ангобами, що належать до зразків кераміки часу Руїни. Вірогідно, вони пов'язані з кількома будівлями селітроварів, що використовували цей схил у порубіжжі Козацької держави і Московського царства для промислового видобутку селітри з наявного тут чорнозему та культурних нашарувань.

Планіграфічна ситуація для етапу використання ділянки колишнього поселення за козацької епохи визначалася самою наявністю культурних нашарувань давнього селища на схилі плато, тобто, збагачених органікою гомогенних чорноземних відкладень, що містили селітру. Найбільш захищений від вітрів вибалкоподібний вигин схилу та уступ другої тераси були обрані для влаштування польового сезонного стану селітроварів, призначеного для промислу. Тут розміщувалося невелике тимчасове житло і кілька промислових печей та ям, необхідних для такої діяльності. Розробка чорноземних нашарувань надсхилля велася впродовж кількох років, а після їх переробки чи за якихось інших причин, була припинена.

Господарські і тимчасові житлові об'єкти

Об'єкт 2 (виробнича будівля) досліджений у південній частині майданчика свердловини, в надсхиллі перед уступом другої тераси, з рівня залягання передматерика. Мав прямокутний заглиблений котлован, зі скругленими кутами. Його розміри: довжина — 2,80 м, ширина — 1,90 м (площа — 5,2 кв. м). Глибина похило вирівняного дна — 0,70-0,90 м від «0», з нахилом у західний бік, або близько 0,30-0,50 м від рівня сучасної денної поверхні. Зорієнтований кутами за сторонами світу (рис.3).

В його північній частині збереглися рештки підковоподібного останця великої глинобитної печі, розміром 1,2x1,3 м, з товщиною стінок — від 0,10 до 0,12 м. Розміри череня — 0,96x1,20 м, товщина — 0,06 м. Піч споруджена на передматериковому дні без підсіпки. З південно-західного боку печі розташовувалося її устя, шириною понад 0,50 м.

Заповнення містило обвалені оранкою частини стінок, що реконструювалися на висоту не більше 0,35 м, вуглини, попіл, невеликий уламок перепаленої стінки гончарного світлоглиняного горщика, ліпні черепки від горщиків скіфського часу. За залишками розвалу було помітно, що піч не мала склепіння, а була відкритою зверху. На площину її стінок встановлювався казан для виварювання селітри.

З південно-західного боку від устя була розташована порівняно глибока стовпова ямка круглої форми, діаметром 0,45 м по дну котлована і 0,56 м в материковій основі, глибиною 0,95 м від сучасної денної поверхні. Ямка була заповненою щільним затічним чорноземом, містила кілька вуглин та уламків кераміки скіфського часу. Вона призначалася для встановлення опори навісу над топкою.

Заповнення основи заглибини перед устям печі було попелястим, щільним, дуже втоптанним, з вуглинами. В цілому ж вміст котловану відзначався яскраво-чорним, намитим дощами чорноземом, де також містилися вуглини, по краях останця печі — окремі шматки печини та фрагменти ліпної кераміки скіфської епохи.

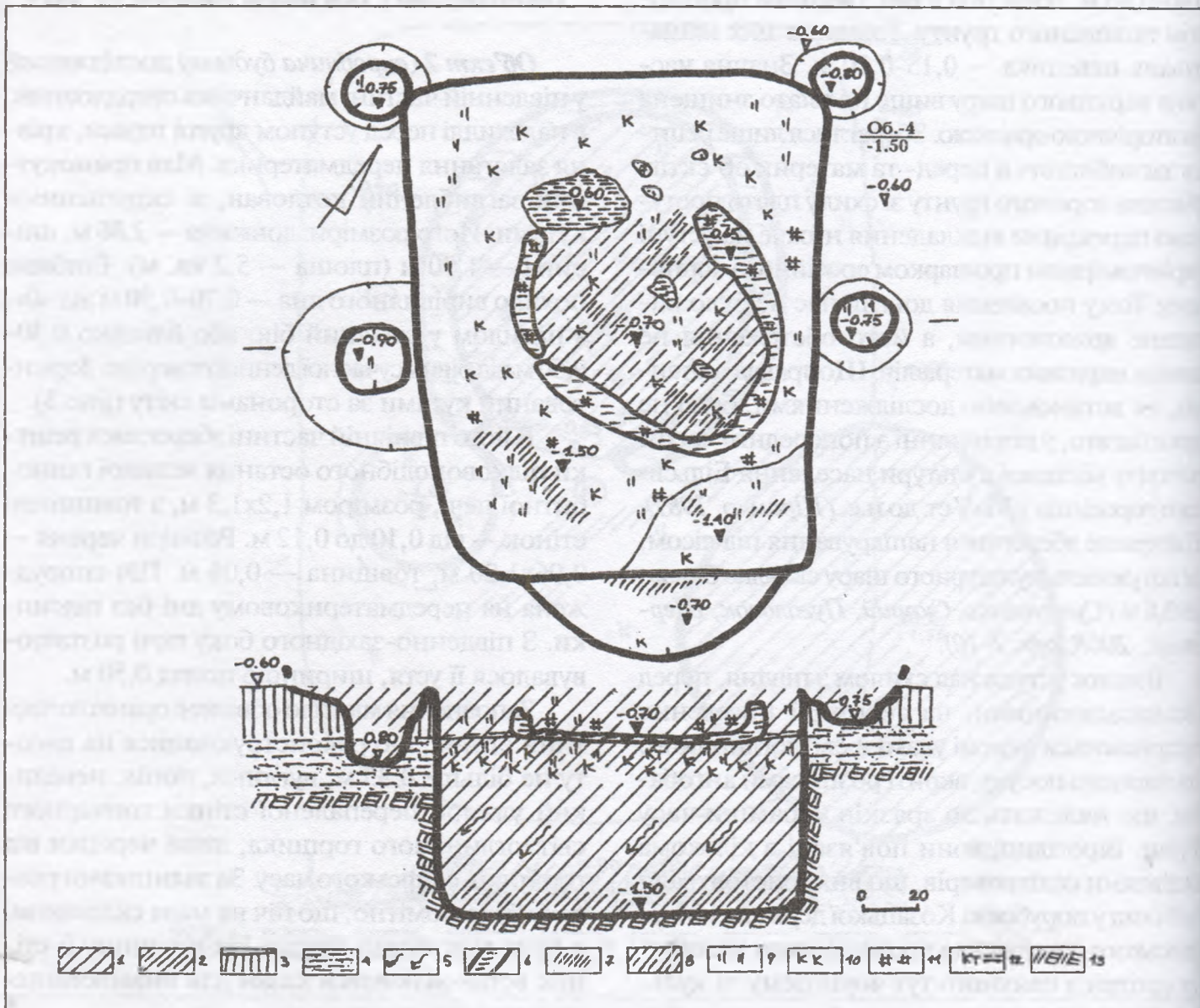

Рис. 4. Поле 2-ї бригади, ур. Об'єкт 4. План і перетин.

Умовні позначення: 1,2 — чорноземне заповнення; 3 — похований ґрунт; 4 — суглинок; 5 — затьоки; 6 — останець глинобитної печі; 7 — попіл; 8 — попелясте заповнення печі; 9 — вуглини; 10 — фрагменти кераміки; 11 — печина; 12 — кістки тварин; 13 — материк.

Під південно-східним кутом котловану знаходилася господарська яма 2 пізньоскіфського часу, чий вміст, з-за розміщення над нею виробничої споруди, просів на 10-12 см і був забитий сумішшю чорнозему із суглинком, добре втоптанним і втрамбованим промисловиками.

Крім невиразного уламка стінки гончарного світлоглиняного горщика другої половини XVII ст. з печі, біля її устя знайдена ще одна новітня знахідка — частина стінки, вірогідно, від цієї посудини. Із заповнення котловану походили уламки стінок та денця ліпних горщиків скіфського часу.

Таким чином, об'єкт виявився рештками виробничої відкритої будівлі селітроварниць-

кого стану козацької епохи. Вірогідно, що досліджена піч мала незначний навіс, встановлений на стовпі.

Об'єкт 4 (виробнича будівля) досліджений у південно-східній частині майданчика, в надсхиллі перед уступом другої тераси, з рівня залягання похованого ґрунту, тобто, глибини 0,60 м від «0». Мав прямокутну, ближче до трапецієподібної, форму заглибленого котловану, з трохи скругленими кутами.

Розміри: довжина — 2,38 м, ширина — 1,50 м (площа — 3,5 кв. м). Глибина вирівняного дна — 1,50 м від «0», або близько 0,9 м від рівня стародавньої денної поверхні. Зорієнтований кутами майже за сторонами світу (рис. 4).

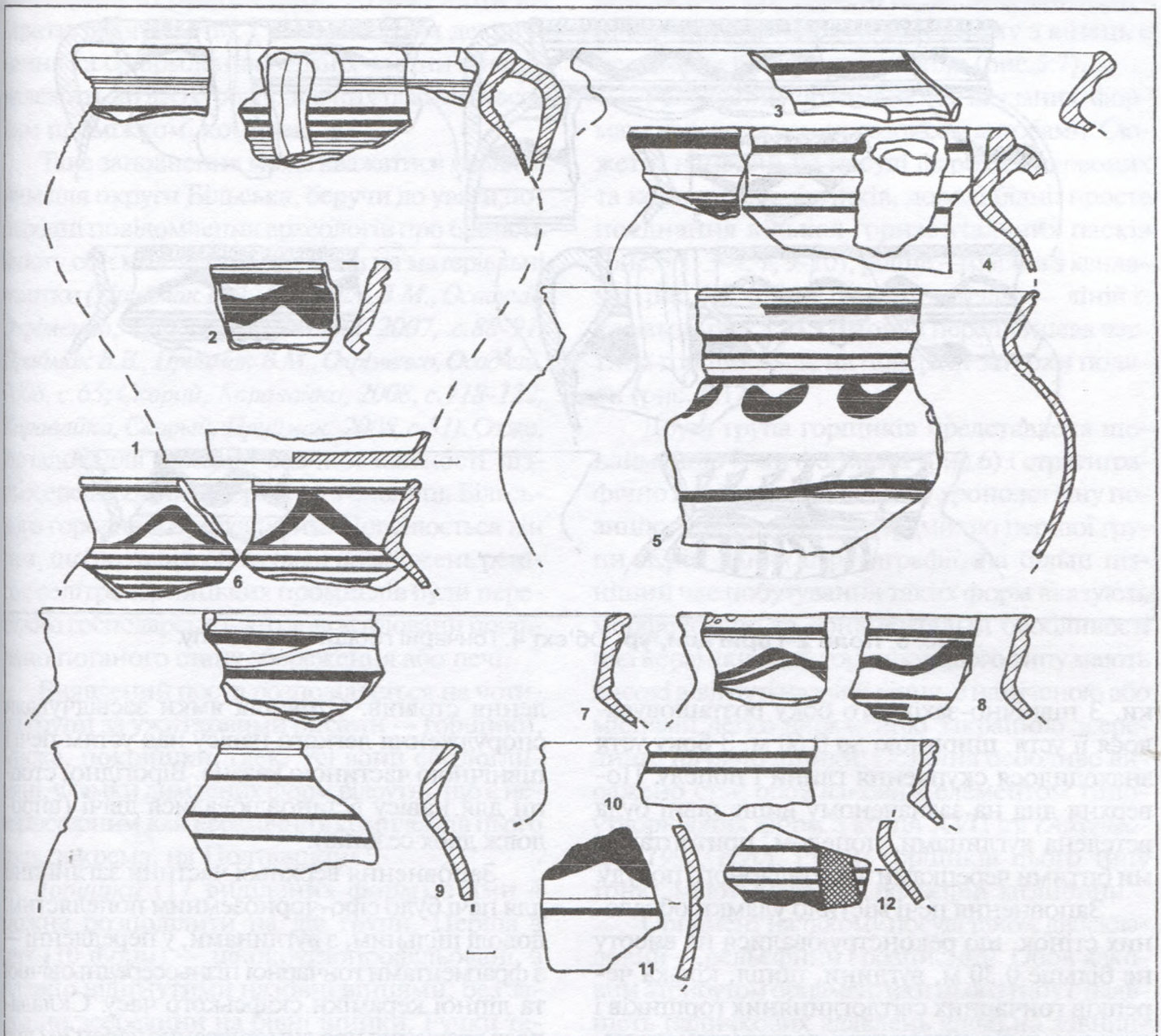

Рис. 5. Поле 2-ї бригади, ур. Об'єкт 4. Гончарні горщики I-го типу.

З південно-східного зовнішнього боку, вздовж коротшої стінки котловану, збереглися залишки уступа напівовальної в плані сходинок, впущеної до передматерика на глибину 0,70 м. Її розміри — 0,35x1,00 м. У котловані, в південно-східному кутку виявлений уступ другої, також материкової сходинок (підтрикутної в плані), — на глибині 1,4 м від «0».

У результаті стратиграфічних спостережень вдалося встановити два етапи у використанні цієї будівлі. Вся нижня частина заповнення котловану, з рівня 0,95 м, складалася з щільного, маслянистого чорного чорнозему, збагаченого включеннями селітри, містила прошарки вологого ґрунту, залитого водою.

Вище це заповнення перекривав шар дуже щільного чорнозему, перемішаний з вугликами, битим гончарним посудом, окремими кістками тварин, товщиною 0,2 м. Злежаний і втрамбований прошарок кухонного сміття на рівні 0,8 м від «0» став основою зведення печі — дном виробничої споруди.

У його центрі збереглися рештки розвалу овального підковоподібного останця від основи глинобитної печі, розміром 0,95x1,20 м. Товщина її стінок простежена на висоту не більше 0,15 м. Розміри череню — 0,80x1,00 м, рівень його поверхні — 0,70 м, товщина череня — 0,04-0,05 м. Піч споруджена на чорноземному дні, з глибини 0,80 м без підсип-

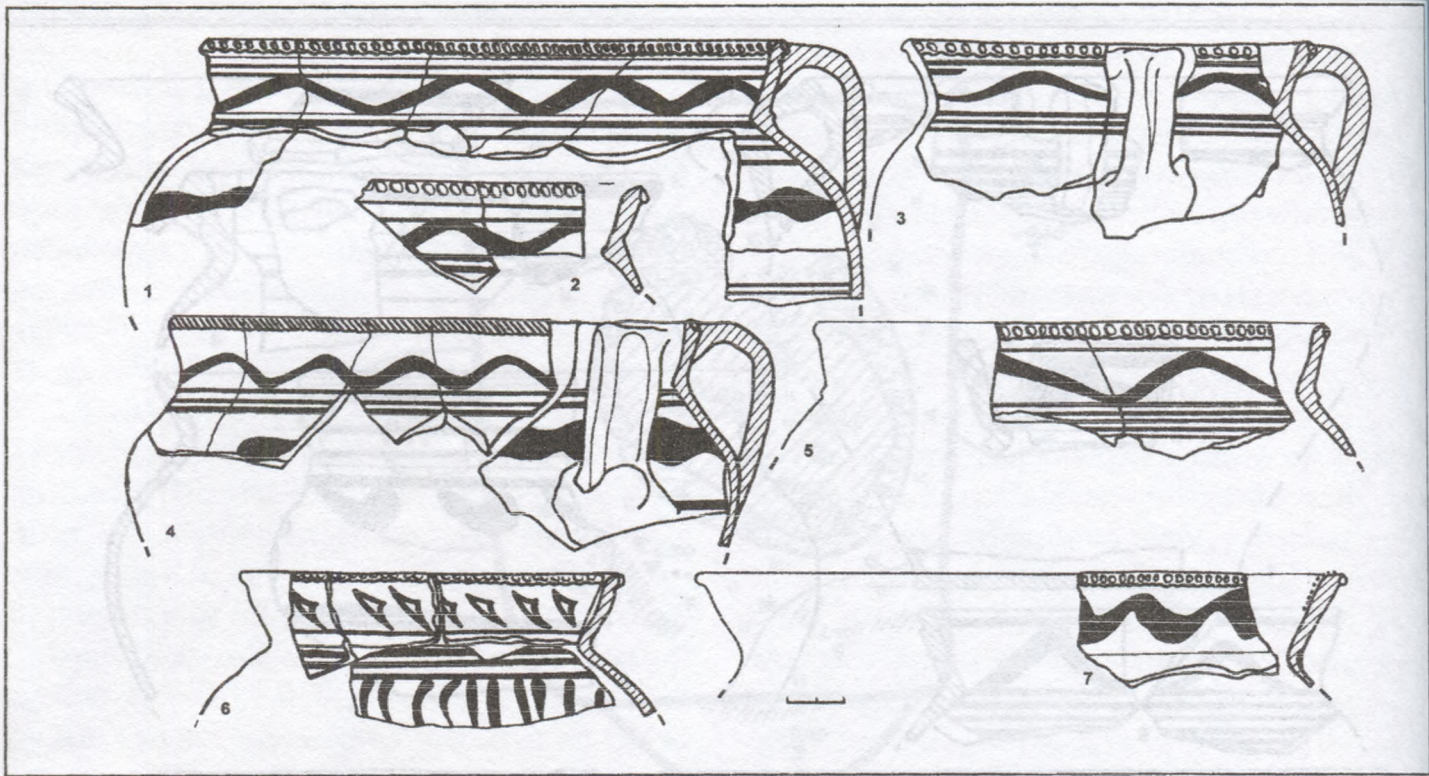

Рис. 6. Поле 2-ї бригади, ур. Об'єкт 4. Гончарні горщики II-го типу.

ки. З північно-західного боку розташовувалося її устя, шириною до 0,60 м. З боку устя знаходилося скупчення глини і попелу. Поверхня дна на зазначеному вище рівні була встелена вуглинями, попелом, притоптаними битими черепками від гончарного посуду.

Заповнення печі містило уламки обвалених стінок, що реконструювалися на висоту не більше 0,30 м, вуглини, попіл, кілька черепків гончарних світлоглиняних горщиків і покришок. До заповнення, розташованого вище рівня «підлоги» останнього етапу використання, потрапили й кілька уламків ліпних горщиків пізньоскіфської епохи. За залишками розвалу встановлено, що піч також не мала склепіння, а була відкритою зверху. На площину її стінок встановлювався казан для виварювання селітри.

З північно-західного та північно-східного боків від краю утвореного таким чином котловану розташовувалися дві невеликі стовпові ямки, діаметром 0,18-0,22 м і глибиною від рівня виявлення 0,05-0,20 м. Вздовж довгих стінок посередині містилися ще дві аналогічні ямки такого ж діаметру і глибини. Їх верхні частини виявилися на третину, а то й вдвічі ширшими, заглибленими з метою встанов-

лення стовпів. Стовпові ямки засвідчували спорудження легкого навісу над устям печі і північною частиною казана. Вірогідно, стовпи для навісу встановлювалися двічі (впродовж двох сезонів).

Заповнення верхньої частини заглибини для печі було сіро-чорноземним попелястим, доволі щільним, з вуглинями, у передденні — з фрагментами гончарної пізньосередньовічної та ліпної кераміки скіфського часу. Складалося враження про вимощування череп'ям дна заглибини, залитого дощем. Поряд із останцем печі виявлені окремі шматки печини, що знаходилися ближче до країв котловану.

Оточуюча ділянка навколо заглибини об'єкту 4 виявилася позначеною скупченням попелу, вуглин, рештками розкришеної печини та випаленого ґрунту, що мали в плані вигляд овалу, розмірами 3,90х4,60 м, зорієнтованого за довгою віссю у меридіональному напрямку. Товщина цього прошарку над похованим ґрунтом становила 2-3 см. Ця «пляма» позначала межі робочого майданчика поряд із піччю (рис.2: об.4).

Із заповнення котловану другого етапу використання печі та прошарку під її основою походить досить виразний набір української

гончарної кераміки доби Руїни, який як стратиграфічно, так і за характером декорування та оформлення верхніх частин вінець, належить до двох, розподілених певним часовим проміжком, комплексів.

Таке заповнення може вважатися незвичним для округи Більська, беручи до уваги попередні повідомлення археологів про бідність вмісту об'єктів селітроварників на матеріальні рештки (*Приймак В.В., Приймак В.М., Осадчий, Охріменко, Сидоренко, Федюн, 2007, с.88-91; Приймак В.В., Приймак В.М., Охріменко, Осадчий, 2008, с.65; Скорий, Каравайко, 2008, с.118-122; Каравайко, Скорий, Приймак, 2008, с.51*). Отже, випадок для фіксації значної кількості пізньосередньовічної кераміки з околиць Більського городища є унікальним. Пояснюється він тим, що до цього об'єктами досліджень решток селітроварницьких промислів були переважно господарсько-житлові котловани порівняно поганого стану збереження або печі.

Виявлений посуд розподіляється на чотири групи за ужитковими рисами — горщики, миска, покритишки, глек. Усі вони світлоглиняні, уламки димлених форм відсутні, що є нехарактерним для керамічних комплексів цього часу, зокрема, на Полтавщині.

Горщики (17 виділених форм) з ями 4 можна розподілити на дві групи. Перша з них (10 форм) — це округлопрофільовані, з плавно відігнутими назовні вінцями, без закраїни зсередини на рівні шийки. Ручки таких горщиків нетовсті, та, зазвичай, мають по верху невелике рельєфне прогладжене заглиблення (рис.5). Переважна частина уламків кераміки цієї групи тяжіла до нижнього стратиграфічного горизонту заповнення ями, що свідчить про їх відносно більш ранню хронологічну позицію.

Орнамент на всіх горщиках іззовні двотипний — рельєфний та розписний.

Усі форми мають різні за глибиною та місцем розташування рельєфні врізні горизонтальні пояски: поодинокі чи парні під зрізом, на шийці або дещо нижче неї (рис.5:2, 6-10, 11). Один із фрагментів прикрашений цілими рядами таких поясків на вінці і тулубі (рис. 5:1). Два з уламків вінець горщиків мають під зрі-

зом ззовні прогладжені горизонтальні округлі валики (рис.5:3-4). На одному з вінець є неглибока прокреслена хвиля (рис.5:7).

Рельєфний орнамент на вказаних формах супроводжується розписом ангобами. Сюжети, нанесені на посуді фарбами червоних та коричневих відтінків, доволі бідні: просте поєднання кількох горизонтальних пасків (рис.5:1, 3-4, 7, 9-10), рідше — пасків з хвилями (рис.5:2, 6, 8), в одному випадку — ліній із комами (рис.5:5). Ще одна передвінцева частина горщика має на поверхні затьоки поливи (рис. 5:12).

Друга група горщиків представлена щонайменше 7-ми формами (рис.6) і стратиграфічно посідає дещо пізнішу хронологічну позицію, у порівнянні з керамікою першої групи. Крім даних стратиграфії, на більш пізніший час побутування таких форм вказують морфологічні та орнаментальні особливості цієї кераміки. Так, горщики цього типу мають високі відігнуті назовні вінця, з наміченою або місцями легко вираженою закраїною зсередини, на рівні шийки. Остання особливо виражено стає обов'язковим елементом типотворюючих форм з кінця XVII ст. (*Археологія, 1997, с.70*). Ручки горщиків цього типу тонкі, мають невеликі рельєфні заглибини.

Орнамент на такому посуді також двоскладовий — рельєфний і розписний. Обов'язковим атрибутом орнаментики цього типу є наявність паличкових вдавлень вліво на зовнішньому боці легко потовщеного зрізу. На одному з горщиків подібний фриз нанесений штампом-коліщатком (рис.6:4). Крім того, на деяких уламках ще зберігаються ремінісценції валикового орнаменту, у вигляді маленької виступаючої борозенки на шийці ззовні (рис.6:1, 5), а також рельєфні врізні горизонтальні пояски під зрізом (рис.6: 1,6), більш характерні для першої з виділених груп кераміки.

Орнаментальні розписні композиції на цих різновидах посуду вже багатші та різноманітніші, вони займають більшу площу поверхні. Нанесені вони ангобами брунатного, червоного і коричневого відтінків. Найхарактернішим різновидом орнаменту є багатокомпо-

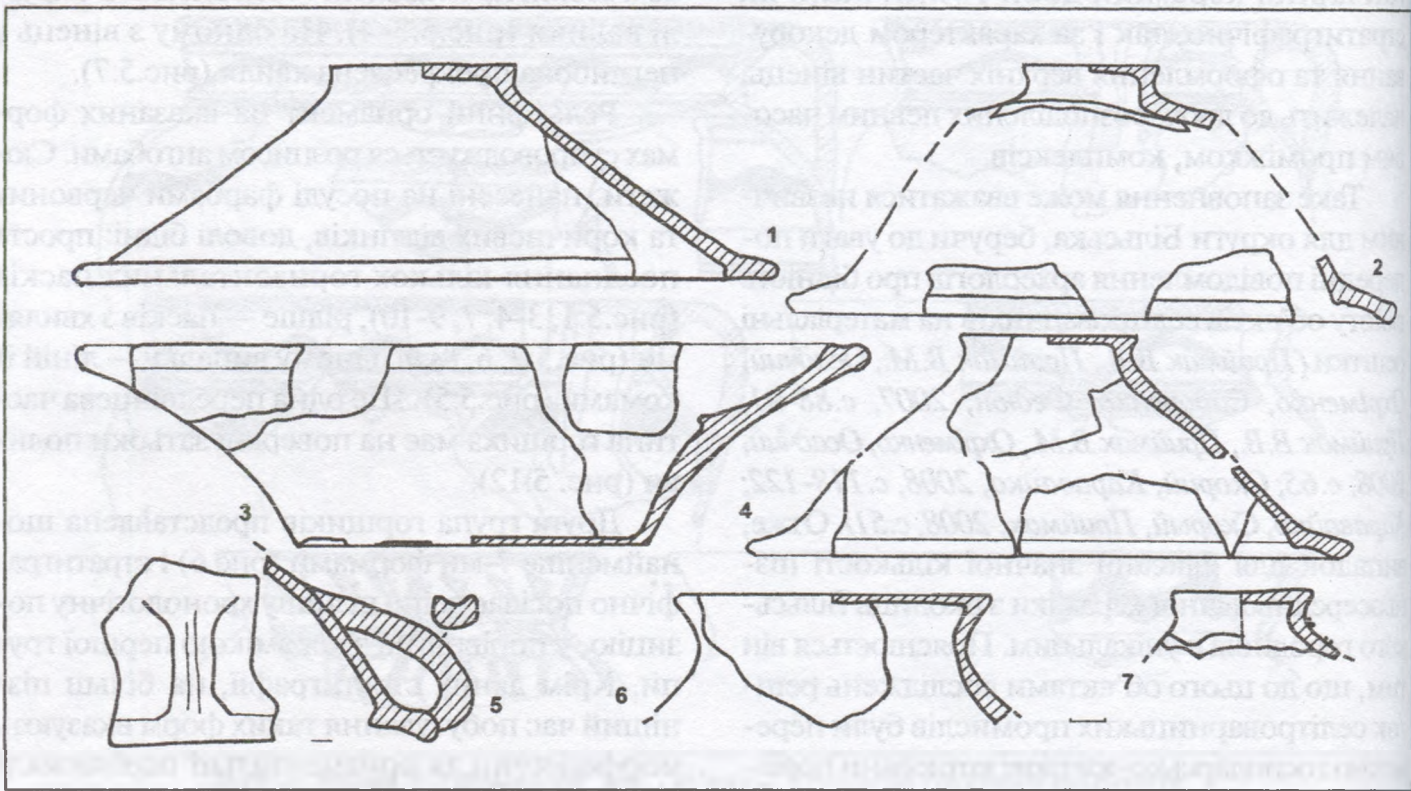

Рис. 7. Поле 2-ї бригади, ур. Об'єкт 4. Гончарні миски та покоришки.

ментне поєднання згрупованих тонких пасків з однією чи кількома хвилями (рис.6:1-5,7). Лише в одному випадку паски зустрічаються разом із вертикальними лініями та галками (рис.6:6). Один з уламків крайкований зсередини світлозеленою поливою (рис.6:7).

Усього в комплексі виявлено 6 світлоглиняних покоришок доволі звичних форм (рис.7:1-2, 4-7). На одній з них збереглися краплі поливи жовтого кольору (рис.7:7). Тут же знайдений уламок світлоглиняної тарілки, з вираженими реберчастими берегами, широкими крисами, потовщенням і горизонтально зрізаним вінцем, із закраїною зсередини. Дно її трохи зрізане на уторі. Вважається, що зрізи біля дна (огранка) з'являються з кінця XVII ст. (Там само, с. 71). У даному випадку, знахідка є свідченням зародження традиції огранки дна тарілок.

Цікавим виявився розвал верхньої та середньої частин невеликого горщикка з високими, плавно відігнутими вінцями, без закраїни, з двома ручками, згори кріпленими нижче зрізу, а внизу — на найбільшому розширенні тулуба. Орнамент: по вінцю — чотири паралельні горизонтальні ряди відбитків зубчастого штампу. Поверхня ззовні всуціль вкри-

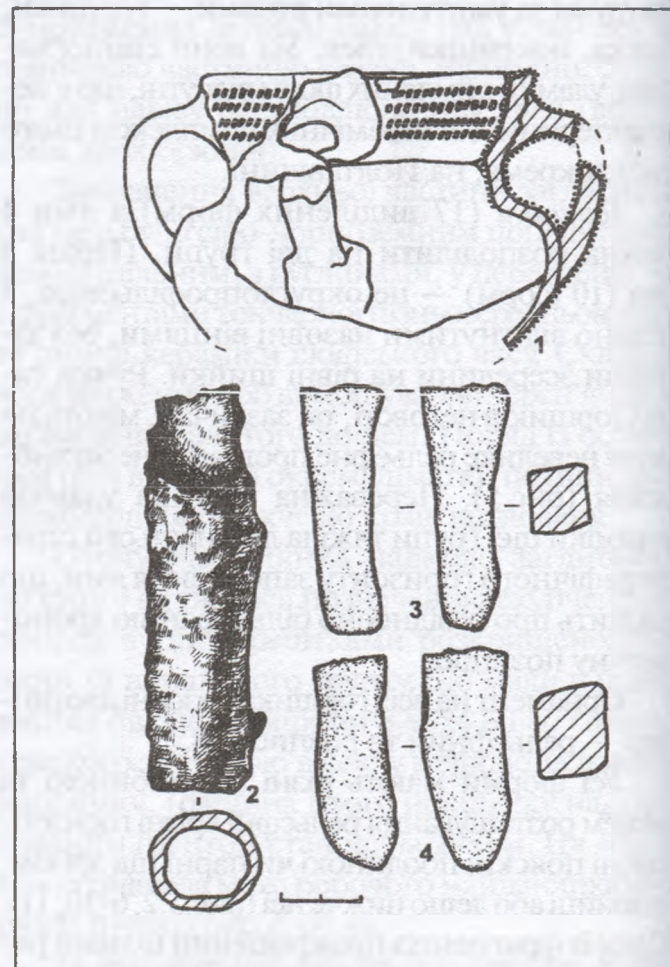

Рис. 8. Поле 2-ї бригади, ур. Об'єкт 4. Окремі знахідки.

1 — кераміка, полива; 2 — залізо; 3-4 — камінь.

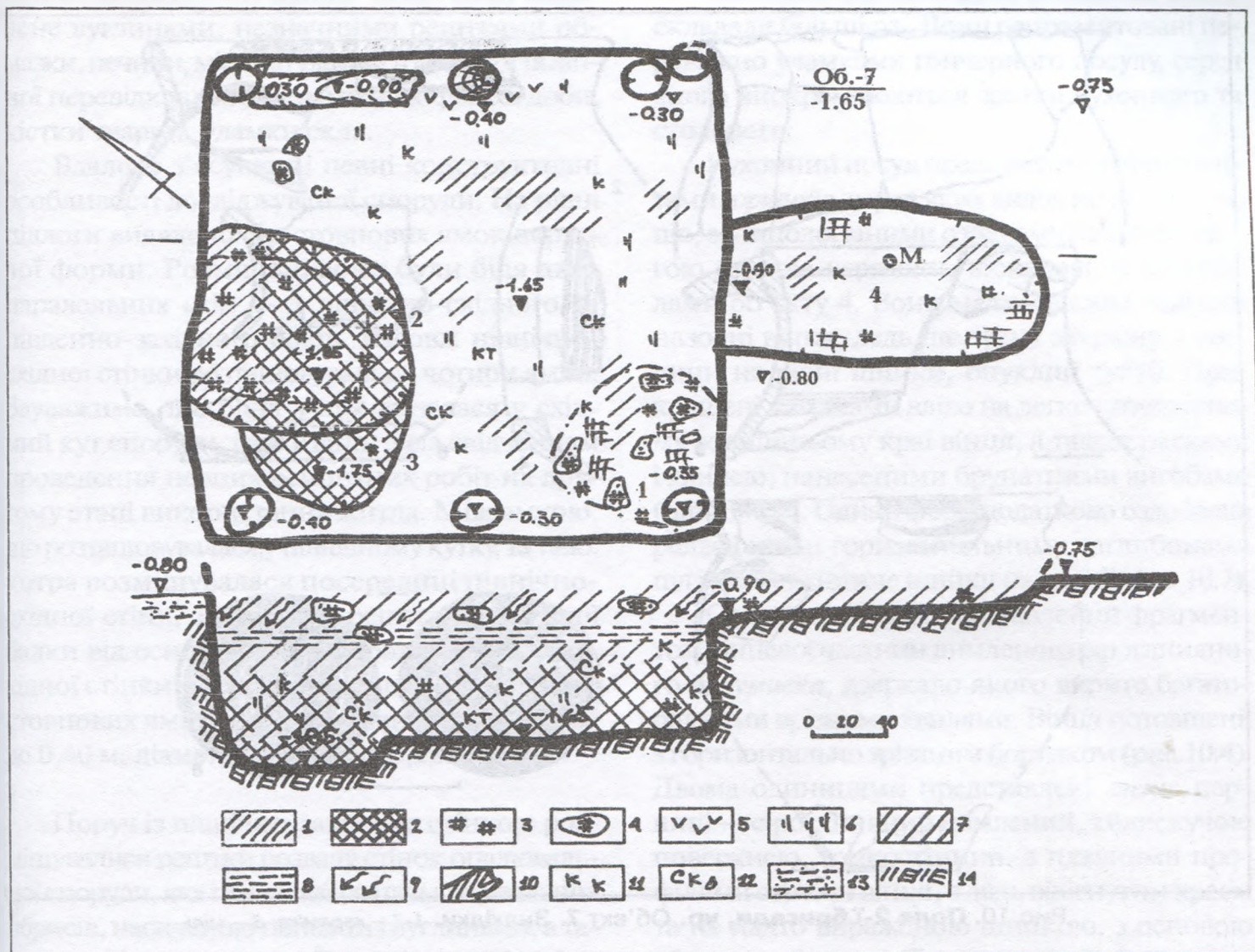

Рис. 9. Поле 2-ї бригади, ур. Об'єкт 7. План і перетин житла.

Умовні позначення: 1 — попіл; 2 — мішаний вміст заповнення печі; 3 — печина; 4 — уламки стінок печі; 5 — деревний тлін; 6 — вуглини; 7 — чорноземне заповнення; 8, 13 — суглинок; 9 — затьоки; 10 — дерево; 11 — уламки кераміки; 12 — скло; 14 — материк; м — монета.

та, а з середини — крайкована зелено-коричневою поливою. Діаметри: вінець — 8,4 см, тулуба — 9,8 см (рис.8:1). Подібні форми, за стилем декорування та формою, більш характерні для правобережних територій, так би мовити, виконані в польських традиціях, звідки, напевне, й потрапили на Більськ в якості імпорту чи, не виключено, разом із їх власником-селітроваром.

Серед інших знахідок із заповнення ями — фрагмент скляного виробу, уламки точильних каменів (рис.8:3-4) та деталь втулки залізного знаряддя (можливо, ухвата), виготовлена із пластини, скрученої у рурочку, діаметром менше 3,0 см (рис.8:2).

У заповненні котловану виявлено більше 20 кісток тварин, з яких визначеними вияви-

лися рештки: дорослої особини коня свійського, напівдорослої — бика свійського, кози або вівці, а також диких — зайця-русака і кулана (визначення к.і.н., ст. наук. співробітника ІА НАН України О.П.Журавльова).

Таким чином, досліджений об'єкт на останньому етапі використання був виробничим навісом з піччю селітроварницького стану козацької епохи. На першому — він слугував та споруджувався як господарська споруда заглибленого типу — на кшталт погрібка. Пізніше її закидали побутовим сміттям, поверх якого через певний проміжок часу у заглибині і була споруджена піч під навісом для продовження промислової діяльності.

Засади реконструкції. Запропонована спроба реконструкції базується на отриманих в

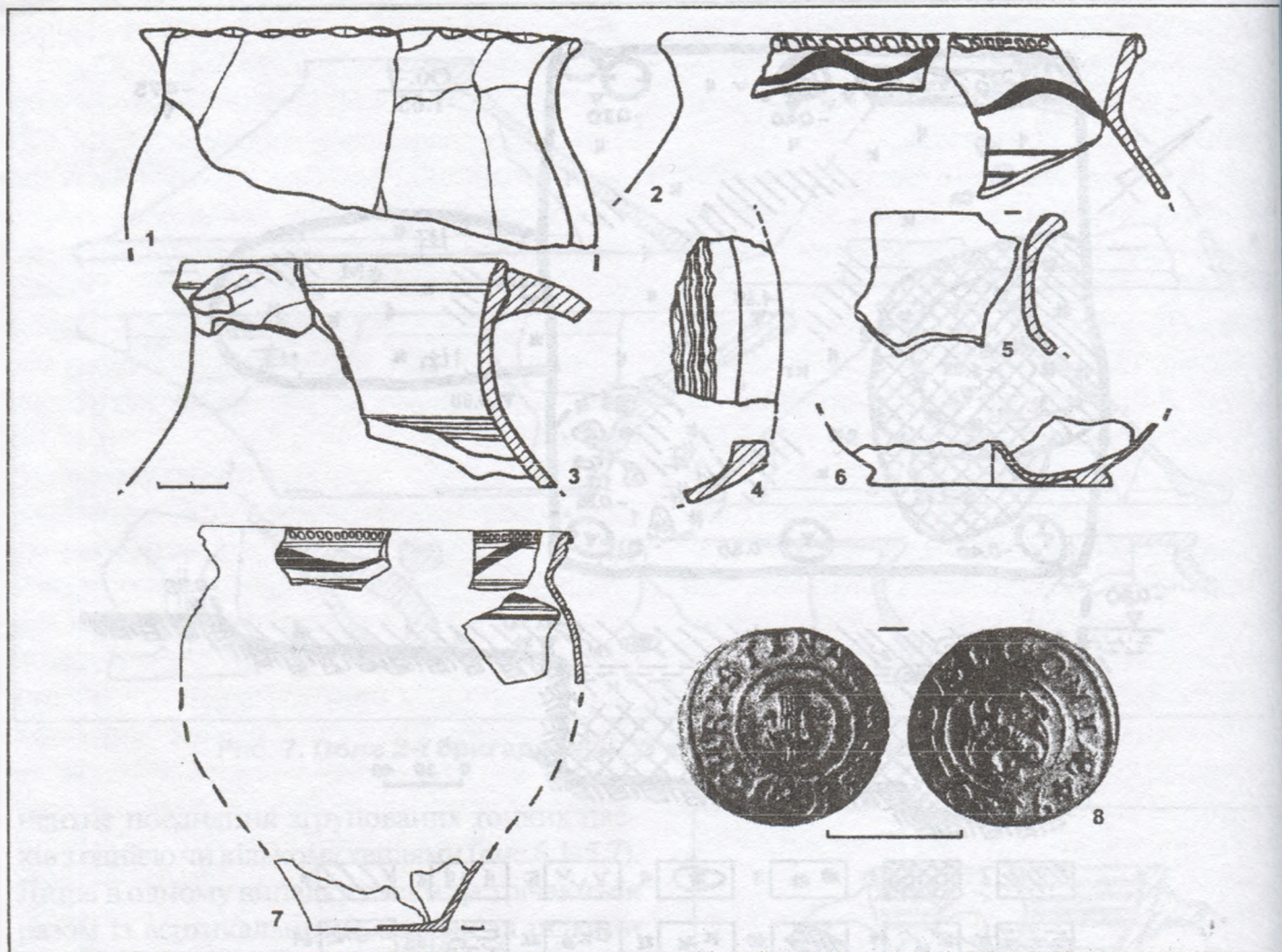

Рис.10. Поле 2-ї бригади, ур. Об'єкт 7. Знахідки. 1-7 — кераміка; 8 — мідь.

результаті розкопок обрисах решток промислового об'єкта, зокрема, заглибини котловану, залишків печі та стовпових ямок (рис.4; 12). Варто зазначити й обов'язковий атрибут таких промислових об'єктів як дах над селітроварницькими казанами, що знайшло відображення й у джерелах. У Розрядному приказі, в справах 1668-1669 рр., є документ, де селітроварники скаржаться на відсутність покрівлі над котлами у Кромському повіті (*Описание, 1913, с.307, стл.231*).

Об'єкт 7 (тимчасове житло) знаходився у центрі південної частини майданчика, на уступі другої тераси. Виявлений з рівня залягання основи похованого ґрунту, досліджувався з передматерикового шару, тобто, глибини 0,90 м від «0».

Він мав майже правильну квадратну форму, із довжиною сторін 2,86х2,86 м (площа 8,2 кв. м), був орієнтований кутами за сторонами світу. Котлован впущений у материк

(глибина від «0» — 1,65 м), або 1,2-1,3 м від рівня тогочасної поверхні. Стінки рівні прямовисні, дно вирівняне, із незначним ухилом на північ. Поруч із південно-східною стінкою виявлені рештки входу, у вигляді підпрямокутної видовженої заглибини в 1,80 м; з найбільшою шириною — 0,96 м (площа — 1,7 кв. м). Він розміщувався на відстані 1,08 м від східного кутка, та за 1,04 м від південного, тобто, практично посередині північно-східної стіни. Вхід плавно понижувався у бік житла — від 0,75 до 0,90 м (рис.9).

Заповнення будівлі виявилось стратифікованим. Верхня частина містила чорнозем, зі слідами затьоків, в якому зустрічалися шматки печини від зруйнованої неподалік виробничої печі. Під ним залягав шар суглинку, потужністю 0,15-0,20 м, нижче — прошарок інтенсивно чорного намитого дощами чорнозему, підстелений масивом мішаного чорноземного ґрунту безпосередньо заповнення

напівземлянкового житла. Воно було насичене вуглинами, незначними рештками обмазки, печини, містило уламки гончарної та ліпної перевідкладеної кераміки скіфської доби, кістки тварин, уламки скла.

Вдалося з'ясувати і певні конструктивні особливості досліджуваної споруди. На рівні підлоги виявлено сім стовпових ямок округлої форми. Розміщені вони були біля двох паралельних стін — з північно-східного та південно-західного боків. Вздовж північно-східної стінки розташовувалися чотири ямки. Зауважимо, що одна з них врізалася у східний кут споруди, і вірогідно, була свідченням проведення певних ремонтних робіт на другому етапі використання житла. Між ямкою, що розташовувалася у північному кутку, та тією, котра розміщувалася посередині північно-східної стіни, збереглися рештки дерев'яної балки від основи стелі. Вздовж південно-західної стінки знаходилися три ямки. Розміри стовпових ямок: глибина коливалася від 0,30 до 0,40 м, діаметр — у межах 0,22 — 0,28 м.

Поруч із північно-західною стінкою розміщувалися рештки розвалу стінок опалювальної споруди, яка позначалася плямою овальних обрисів, насиченою попелом і вуглинами, а також шматками печини. Її розміри — 1,1x1,2 м. Опалювальна споруда була влаштована у підпрямокутному заглибленні, до 0,20 м від рівня підлоги, розміром 1,20x1,25 м. Заповнення печі вказувало на два її ремонти. З південного сходу від неї помітна була напівовальна пляма випаленого материкового дна, з боку якої, вірогідно, й знаходилося устя. Ще один втоптаний розвал печини містився у південному кутку котловану і, напевне, належав решткам ремонту пічної конструкції.

Знахідки із котловану житла розподілялися на дві культурно-хронологічні групи. Це матеріали, що датуються скіфським часом, та ті, що належали добі пізнього українського середньовіччя.

Матеріали пізньоскіфського часу представлені нечисленними черепками, зокрема, вінцем кухонного ліпного горщика із защипами по зрізу (рис.10:1).

Знахідки, що належали козацькій епосі, складала більшість. Вони репрезентовані переважно уламками гончарного посуду, серед якого виокремлюються зразки кухонного та столового.

Кухонний посуд представлений фрагментами *горщиків*, серед яких виділено дві форми, що, за типологічними ознаками, подібні з другою групою кераміки, виділеної за матеріалами об'єкту 4. Вони мають високі відігнуті назовні вінця, ледь намічену закраїну зсередины на рівні шийки, опуклий тулуб. Прикрашені насітками вліво на легко потовщеному зовнішньому краї вінця, а також пасками і хвилею, нанесеними брунатними ангобами (рис.10:2,7). Одна з форм додатково оздоблена рельєфними горизонтальними заглибинами під зрізом та нижче шийки на тулубі (рис.10:7).

Столовий посуд представлений фрагментом вінцевої частини димленого сіроглиняного *полумиска*, дзеркало якого вкрите багаторядними врізними хвилями. Вінця потовщені, з горизонтально зрізаним бортиком (рис.10:4). Двома одиницями представлені *глеки*: перший — сіроглиняний димлений, з блискучою поверхнею, тонкостінний, з плавними профілями стінок і вінця, з ледь відігнутим краєм та не надто вираженою шийкою, з основою збереженої ручки. Прикрашений він валикоподібним загладженням потовщенням під зрізом і врізними лініями на тулубі (рис.10:3). Інший — уламок світлоглиняного *глека* (рис.10:5).

Скляні вироби репрезентовані розвалом нижньої частини невеликої пляшки-плесканки, з нанесеною по периметру пружкою (рис.10:6).

Індивідуальна знахідка — єдина *монета*, — знайдена на «долівці» входу (рис.10:8). Це — шведський (лівонський) солід, карбований за правління королеви Христини Августини (1632-1654) — продукція монетного двору в монастирі у Ризи 1649 р. (*Федоров, 1966, с.295, № 878*).

Аверс: літера «С» у центрі, всередині якої вміщений герб династії Вазів. Ця композиція увінчана короною. По колу є напис — «CRISTINA DGRS».

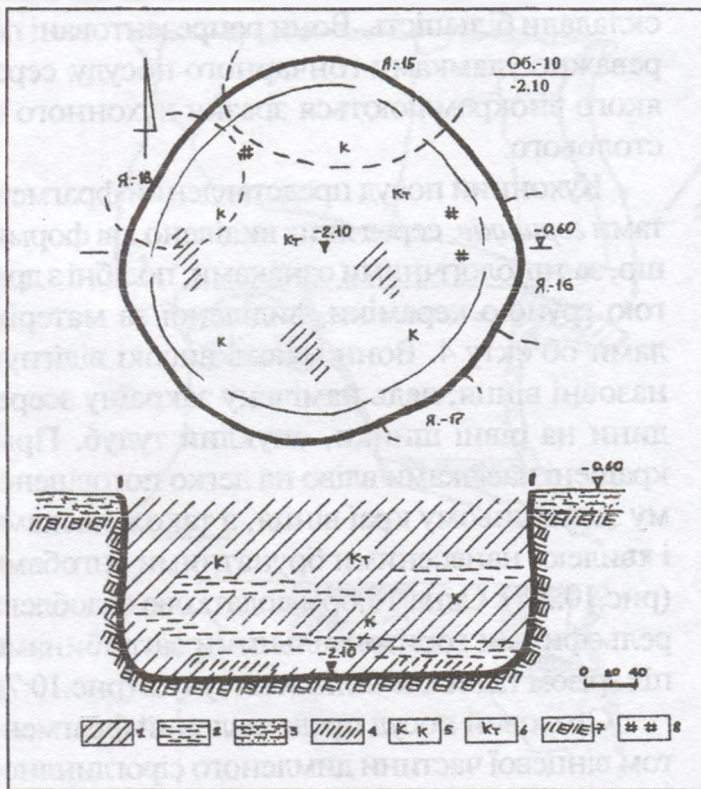

Рис. 11. Поле 2-ї бригади, ур. Об'єкт 10.

План і перетин.

Умовні позначення: 1 — чорноземне заповнення; 2,3 — суглинок; 4 — попіл; 5 — фрагменти кераміки; 6 — кістки тварин; 7 — материк; 8 — печина.

Реверс: в центрі герб Лівонії в узорчатому щиті, по колу напис — «SOLIDUS LIVONIAE 49». Монета доброї збереженості, що свідчить про недовготривалість її використання.

З визначених остеологічних матеріалів, що походять із заповнення, відзначимо кістки свійських тварин: дорослої особини коня, напівмолодої — бика, кози або вівці, з диких — кістки дрофи та байбака.

Таким чином, об'єкт 7, можна інтерпретувати як рештки заглибленого в материк тимчасового (сезонного) житлового приміщення каркасно-стовпової конструкції. Отримані певні дані щодо двох етапів використання цієї оселі, яка, вірогідно слугувала для життя кількох промисловиків упродовж двох сезонів. Запропонований варіант реконструкції житлового обсягу (рис.9; 13).

Об'єкт 10 (господарська яма), відкрита у східній, пологій ділянці майданчика, під схилом плато, з рівня основи передматерикового суглинка, з глибини 0,6 м від «0». Мала округлу форму, рівні, скруглені внизу стінки, завершені вирівняним дном (рис. 11).

Діаметри: на рівні виявлення — 3,15x3,20 м; дна — 2,50x2,60 м; глибина — 2,1 м від «0» або близько 1,8-1,9 м від рівня тогочасної поверхні (рис.11).

Впущена з рівня давнього денного горизонту. Заповнення щільне, намите чорноземне, зверху — сіро-чорного кольору, знизу — більш сірого, перебите трьома несучільними прошарками суглинка. Стінки і дно добре вирівняні. На них — сліди замивання водою. Серед знахідок — уламки ліпного посуду скіфського часу, поодинокі шматки печини, кілька невизначених кісток тварин-ссавців, окремі вуглини, а також два дрібних уламки стінок сіро- та світлоглиняних гончарних горщиків XVII ст., спил-заготовка із суглоба кістки великої рогатої худоби.

Об'єкт перерізав чотири господарські ями пізньоскіфської доби (ями 15-18) і був залишками господарської споруди козацького часу. Відсутність у заповненні характерних культурних решток, якісного чорнозему, сліди затьоків та води на стінках, залишають, гіпотетично, ймовірність для атрибутування її в якості своєрідної копанки для збору дощової води, необхідної для потреб селітроваріння. На це вказує і значний обсяг ями — близько 13,5 куб. м, і розміщення її під схилом плато, у незначному вибалочку, на місці ймовірного стоку опадів під час літніх та осінніх дощів. Таке призначення цілком ймовірне, з огляду на те, що возити воду вгору на 35 м по крутосхилу від Більського струмка було важко. Яма могла використовуватися й для зливання привезеної зі струмка води. Додатковий запас отриманий шляхом збирання опадів, міг виправдати працезатрати з відкопування такого «басейну».

Об'єкт 19 (яма) досліджений в південно-східному кутку майданчика, на уступі другої тераси, з рівня залягання похованого ґрунту, тобто, глибини 0,30 м від «0». Мав прямокутну, зі скругленими кутами, форму заглибленого котловану. Був орієнтований за довгою віссю у напрямку північний схід — південний захід.

Розміри котловану: довжина — 2,4 м, ширина — 1,8 м (площа — 4,3 кв. м). Стінки

прямовисні, глибина вирівняного дна — 0,60 м від сучасної денної поверхні. Об'єм — близько 2-х куб. м (рис.2: об.19).

Котлован був заповнений щільним, маслянистим чорноземом, збагаченим включеннями селітри, мав прошарки ґрунту, залитого водою. У заповненні виявлений єдиний дрібний гончарний світлоглиняний черепок від стінки горщика.

Розглядається як допоміжна виробнича споруда для збагачення і підготовки до виварювання чорнозему на селітру.

Датування комплексу. Для встановлення хронологічної позиції описаних об'єктів (4, 7 — з речовими знахідками, синхронними однофункціональним спорудам 2, 10 і 19) важливою є знахідка монети у заповненні житла 7. Зважаючи на добрий стан її збереженості, та на те, що подібні дрібні номінали мали обіг на території Гетьманщини протягом другої половини XVII ст. (*Спасский, 1962; Котляр, 1971, с.143*), можна припустити, що монета втрачена господарем оселі не пізніше третьої чверті XVII ст. Проте, селітроварня в межах сучасного ур. Поле 2-ї бригади могла бути заснована й раніше, так як монета загублена у вже існуючій споруді. Таким чином, нумізматична знахідка може датувати цей селітроварницький комплекс серединою — третьою чвертю XVII ст.

Певним датуючим, але не завжди чітко, артефактом є кераміка. Слабка вираженість виступу-закраїни всередині горщиків на рівні шийки, повна відсутність ребра-зламу на тулубі, що стає пануючим елементом профілювання цього типу посуду наприкінці XVII ст. (*Археологія, 1997, с.70*), обмежує датування комплексу зазначеним часом. Збереження прорізного рельєфного стилю декорування поверхні та існування розгладженого валикового потовщення (в деяких горщиках першого типу посуду) або його ремінісценцій (у другому), має схожість з манжетними вінцями посуду першої половини XVII ст. (див. напр.: *Ханко, 2000, рис.20: II26*). Насічки-відтиски на зрізі вінець горщиків (другий тип) більш характерні для кераміки другої половини XVII ст., існують вони і на рубежі XVII-XVIII ст.,

наприклад, у складі комплексу гончарного горна у Переяславі (*Буйлук, 1993*). Тобто, за керамікою, досліджені комплекси можуть бути продатовані значно ширше — в межах другої — третьої чвертей XVII ст., причому, в наборі посуду розрізняються два типи, що хронологічно репрезентують два етапи існування і функціонування селітряної варниці в ур. Поле 2-ї бригади.

Важливі дані для визначення хронологічної позиції дослідженого комплексу можуть бути отримані і в ході аналізу історичних відомостей про селітроваріння на теренах Більського городища та у його околицях.

З історії селітроваріння на Більському городищі. Більське городище було чи не найпершим об'єктом влаштування селітряних варниць на теренах сучасної Полтавщини. Цьому сприяли наявні тут величезні стародавні укріплення, потужні культурні нашарування городищ і великі курганні могильники, як-то Скоробір, Перещепине тощо. Саме на Скороборі, за свідченнями польських документів (*Jablonowsky, 1897, s.350*), і започаткувало історію більське селітроварництво. Тут у 1613 р. розпочато розкопки курганів на селітру (*Федоровський, 1931, с.79; Каравайко, Скорый, Приймак, 2008, с.11*), залишками яких є майданні комплекси Великого і Малого Скоробору (*Андрієнко, 1971, с.74-75; Варвянська, Супруненко, 1996; Наукова концепція, 1996, с.28*).

Селітряне виробництво в Україні у 1620-1621 рр. було передане королівському комірнику Бартолемею Обалковському «у всій землі Київській і по всій тамтешній Україні, у Білгородських, Очаківських і Путивльських Диких полях, коло Муравських татарських шляхів, біля річок Псел, Ворскла, Орель, і всі дикі поля, де б можна знайти придатні для вироблення селітри городища, могили та інші місця» (*Грушевський, 1995, т. VI, с. 219-220*). Таким чином, виникла так звана «Селітряна держава» на Лівобережжі Дніпра, центром якої стало місто Миргород (*Падалка, 1914, с.71*).

Саме з цього часу і поширюються селітряні промисли у Поворсклі, а наймасовіше — на Більському городищі, про що свідчать згадки про них в документах. Так, вже в квіт-

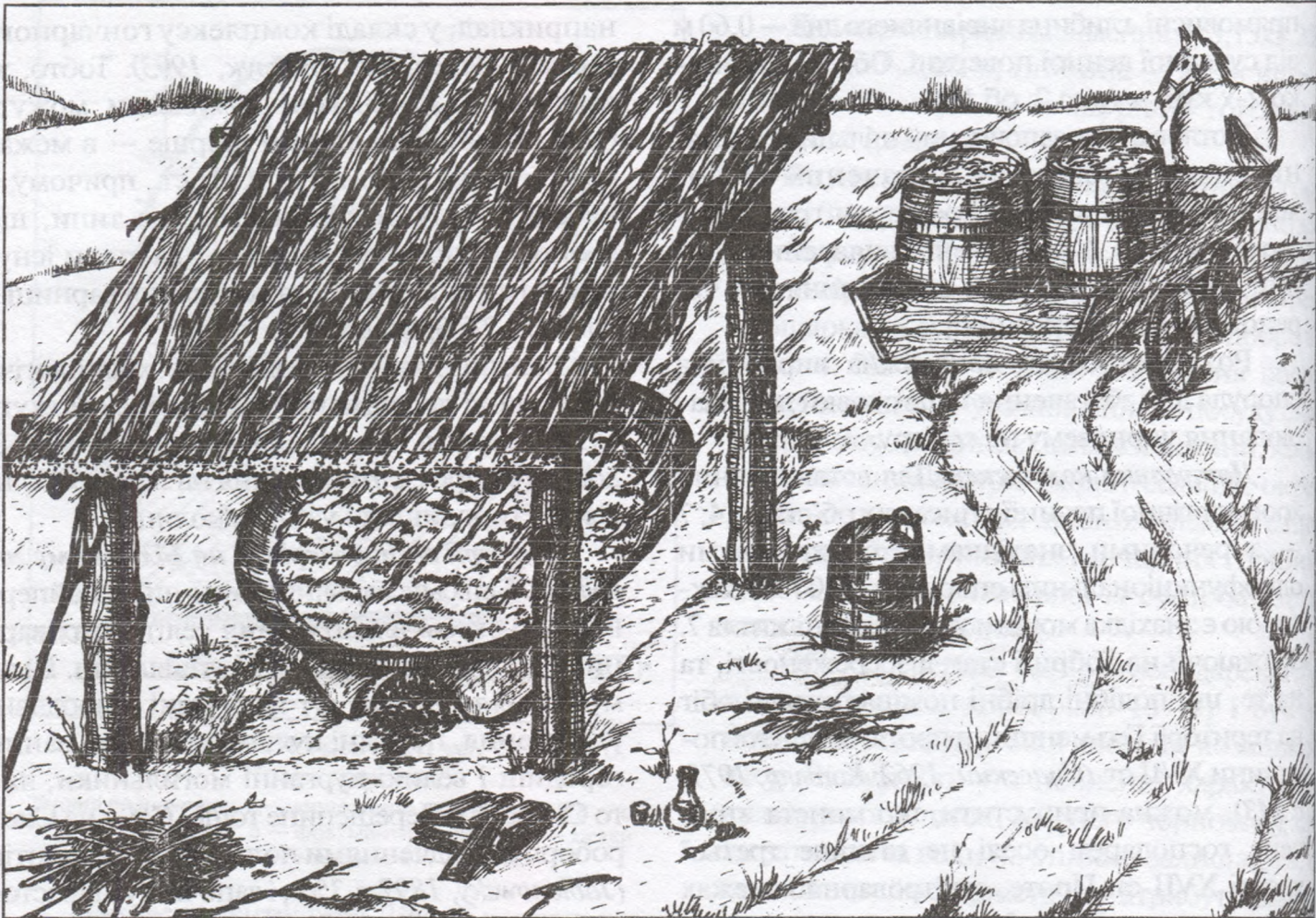

Рис. 12. Поле 2-ї бригади, ур. Об'єкт 4. Варіант реконструкції варниці. Рис. Т.В.Менчинської.

ні 1623 р. путивльські торгові люди Юрій Шу-лешкін і Григорій Пушкар'єв доповідали про нелегальне варіння селітри у Путивльському повіті, у т.ч. на р. Охтир, де промишляв єврей з Білої Церкви Підкова (!) (*Описание, 1913, с.103, стл.77*). В цей же час євреї варили селітру і на Більському городищі (землі якого, здається, до 1634 р., принаймні, частково входили до складу Путивльського повіту). У квітні цього ж року тут було 15 майданних котлів, по 3-4 на майдан (*Кулаковський, 2006, с.311, 360*). Не зупиняла селітроварників навіть заборона селитися вихідцям з-за кордону в Путивльському повіті, видана царським урядом (*Описание, 1913, с.65, стл.46*).

Швидше за все, зафіксовані у повідомленні 1623 р. варниці в Більську підпорядковувалися адміністрації Б.Обалковського, а, можливо, з'явилися тут за його наказом.

Не дивлячись на те, що частина Більського городища, можливо, і належала Москві, але остання виявилася ще далекою від ідей

промислової розробки селітри у прикордонні. Причиною цього була величезна бюрократизація державного устрою і слабка база селітряного промислу навіть у глибині країни, а не те, що на її межах. Налагодити селітряний промисел могли лише значно автономніші, самостійні у своїх діях польські магнати, зазвичай, руками надзвичайно рухливих і підприємлих євреїв та черкашан-литвинів.

Дещо пізніше, разом із багатьма «селітрами» по Груні, варниці біля Більського городища були зайняті К.Вишневецьким (*Николайчик, 1902, с.101; Федоровський, 1931, с.79; Каравайко, Скорый, Приймак, 2008, с.11*). У 1632 р. скарбовий писар Петро Мировицький отримує в нагороду від короля «два пустих городища, прозвані Глинськ і Більськ, вище Полтави, над річкою Ворсклою ..., біля кургану, що називається Скоробор», але без права добувати тут селітру й здійснювати інші промисли (*Архив, 1876, с.486-488*).

У 1640-х рр. темпи видобування селітри в Лівобережній Україні зростають, що пов'язане з потребами у пороху для ведення численних воєнних кампаній. Широкому розгортанню селітроваріння у Більську мала сприяти й активізація дій з освоєння прикордонних територій польськими адміністраціями. За Поляновським мирним договором 1634 р., кордон по Ворсклі попередньо пролягав неподалік («мимо») Скельського городища (останнє залишалось за Москвою), далі — вниз по Ворсклі мимо Більського городища аж до Мерли (*Багалеї, 1886, с. 243*). Крім того, у вересні 1641 р. С.Гульчевський, за наказом С.Конецьпольського, розпочав осадження Охтирського городища (на горі Ахтир) (*Описание, 1913, с. 141, стл. 124; Кулаковський, 2006, с. 327*), яке на той час могло прикривати варниці на Більському городищі з московського боку (*Берест, Осадчий, 2004, с. 41-42; Осадчий, Приймак, 2006, с. 10*).

На противагу єврейській монополізації селітроваріння, на Лівобережжі в першій половині XVII ст., особливо в часи Визвольної війни та після її подій (*Кулаковський, 2006, с. 361-362*), спостерігається масове звернення до цього промислу представників місцевого козацького, інколи — міщанського станів. У XVII ст. основним центром більського селітроварництва було, крім зазначеного вище Скоробору, Західне укріплення городища (*Городцов, 1911, с. 98; Шрамко, 1987, с. 31*). Його майданчик та вали, як ніякі інші об'єкти у складі цього величезного археологічного комплексу, зазнали численних руйнувань саме за козацької епохи (*Мурзін, Ролле, Супруненко, 1999, с. 91*).

Причиною цього було не лише використання ґрунту насипів валів укріплення для видобування селітри, про що неодноразово писали дослідники (*Городцов, 1904, с. 33-39; 1911, с. 97-98; Вебер, 1920, с. 1-2*), а й влаштування в їх масивах селітряних варниць, прикладом чого слугують досліджені в 2005-2006 рр. Українсько-німецькою експедицією залишки трьох печей у валу Західної фортеці (*Скорый, Каравайко, 2008, с. 117-124; Каравайко, Скорый, Приймак, 2008, с. 28-47*) і до десятка інших, вияв-

лених магніторозвідкою, дуже випалених аномалій у масивах укріплень (*Махортих, Ролле, 2006, с. 7, рис. 3*).

Здається, що для сировини на селітру в Західному укріпленні використовувалися, можливо, не скільки вали, а й весь масив поверхневих культурних нашарувань пам'ятки, особливо навколо та на місці зольників (*Скорый, Каравайко, 2008, с. 124*). Не секрет, що стародавні культурні відкладення, й особливо збагачені попелом, містять велику кількість селітри. Підтвердженням цього є й факт порівняної збереженості фортифікаційних споруд та майданчика Східного, а також укріплень Великого Більського городища, що не мали поряд давніх скупчень попелу. Принагідно запропонована гіпотеза може до певної міри пояснити відсутність у зольниках та збережених нашаруваннях Західного укріплення окремих матеріалів пізньоскіфського часу і наступних епох, які, разом із поверхневим шаром ґрунту, були винесені з майданчика селітроварами.

На карті Г.Л. де Боплана середини XVII ст. між Охтиркою і впадінням у Ворсклу р. Мерли, особливо — на території Більського городища, позначені густі ліси (*Боплан, 1990, карта*). За «Смотренною книгою городов Ахтырского полка 1686 г.» відомо, що і на той час великий бір і рідкодуб'я займали не тільки околиці Охтирки, а й всю місцину нижче, за гирло Мерли — аж до Полтави (*Багалеї, 1886, с. 15*). Варто вказати й те, що О.Ф.Шафонським поряд із сучасним ур. Поле 2-ї бригади відзначався «великий чорний ліс» (*Шафонський, 1851, с. 653; Супруненко, 2007, с. 15*) — потенційний ресурс палива для виварювання селітри.

У 1620-1640-х рр. у джерелах відзначена активізація проникнення черкасів-литвинів на землі, які Московське царство вважало своїми: у долинах річок Мерла і Мерчик, по Ворсклі вище Охтирки, на територію Путивльського повіту, аж до Посейм'я. Метою цих виходів було облаштування на вказаних землях промислів: бортних, звіроловних та, звісно, селітроварних. Перевага варіння селітри на цій території полягала у можливості без-

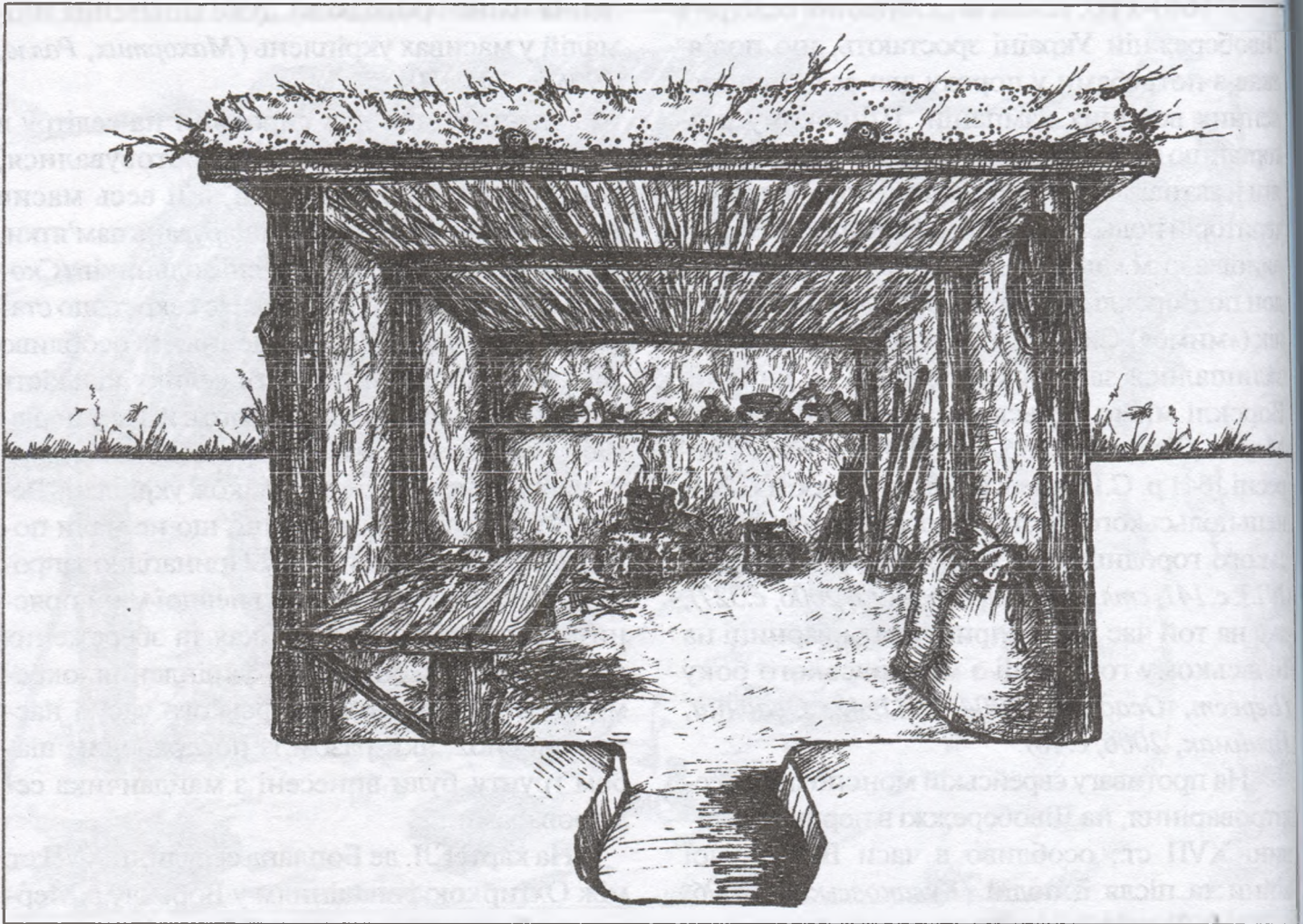

Рис. 13. Поле 2-ї бригади, ур. Об'єкт 7. Варіант реконструкції тимчасового житла.
Рис. Т.В.Менчинської.

податкового (неофіційного) її виробництва, і, відповідно, збільшувала прибутки селітроварів. Адже на той час долини рр. Сули, Псла та Ворскли у межах Речі Посполитої вже де-юре були у власності польських магнатів, і варіння селітри тут потребувало, звісно, сплати податків.

Так, з Вольнівського повіту, з р. Мерла, в 1648 р. відбувалися численні «висилки» у литовський бік черкас з польських та литовських пасік, буд і селітряних варниць. Такі ж переселення з тих же причин відбувалися і з Хотимизького уїзду. Причому, дехто з промисловиків відмовлявся з'їхати з Мерли «по велінню панів, від яких вони на пасіках сидять». Один з них, гадяцький міщанин Никодим Петров, заявив, що «писав до них Конецьпольський і не велів їм з тієї землі сходити для того, що та земля буде як завжди королівською» (Описание, 1908, с.218, 509, стл.174, 571).

О.Ф.Шафонський констатував, що на 1780-ті рр. селітроваріння на валах і всередині Західного Більського укріплення вже припинилося, а від селітроварників залишилася велика кількість насипів та ям, в яких котли стояли, та вишневі дерева (Супруненко, 1996, с.25). На Скороборі на той час знаходився хутір надвірного радника Сливицького, мешканці якого вже не пам'ятали про час виникнення буртів навколо Скоробору (Супруненко, 2007, с.17), що свідчить про припинення селітроваріння в Більській окрузі задовго до середини XVIII ст. Це ж засвідчене й описом Скоробору В.Г.Ляскоронського (Ляскоронский, 1907, с.179; 1995). На кінець XVIII ст. діяв єдиний селітряний завод, що розміщувався вже в межах нового Більського поселення (Шафонський, 1851, с. 643-644).

Отже, засвідчена документальними джерелами найбільша активність діяльності се-

літроварів на території Більського городища припадає на другу чверть — середину XVII ст.

На північ від Західного укріплення, між його валами та Більським озером, О.Ф. Шафонський відзначив місце знаходження решток старого села Більськ, яке позначали уламки цегли і численні ями. Переселення первинного селища з берегів Більського озера на місце сучасного села, за словами вісімдесятирічних старожилів останньої чверті XVIII ст., відбулося доволі давно (*Там же, с. 654*). До речі, кераміка другої половини XVII ст. траплялася в ур. Озеро (Перемірки). Тут, у рештках напівземлянкового житла 2/1997 р. знайдені дві вінцеві частини горщиків, одна — першого виділеного вище типу, з врізними лініями, розписом ангобами та відсутньою закраїною, інша — із насічками по зрізу, таким же розписом та округлою закраїною, другого типу. Звідси ж походить фрагмент сюжетної кахлі, можливо, типу «Козак» (збереглася лише нога коня) (*Супруненко, Терпиловський, 1997, арк. 9, рис. 17:4-5*). Доповнюють знахідки з Більського першопоселення і матеріали розвідок (*Кулатова, 1996, с. 130, рис. 4:10*).

Безсумнівно, що започаткування села Більськ пов'язане саме з розвитком на городищі та в його окрузі селітроварницького промислу. А існуюче зі скіфського часу Більське озеро (*Мурзін, Ролле, Супруненко, 1999, с. 54*) було, напевне, важливим джерелом води — одного з основних ресурсів для добування селітри. Тому не має виглядати неочікуваним і розміщення описаних варниць у сучасному урочищі Поле 2-ї бригади — в безпосередній близькості до значного резервуару води.

Подібні варниці, вірогідно, дещо пізнішого часу, виявлені 2007 р. практично навпроти — за 0,5 км на північний схід від Більського озера. У результаті розкопок під керівництвом В.В. Приймака досліджено 3 виробничі будівлі дещо відмінної конструкції, пов'язаної зі спорудженням варниць у низині (*Каравайко, Скорий, Приймак, 2008, с. 48-58*).

Отже, внаслідок досліджень на майданчику свердловини в ур. Поле 2-ї бригади виявлений, чи не вперше від часу початку археологічних розкопок на величезній пам'ятці, до-

сить виразний виробничо-житловий комплекс доби заселення Більських теренів у середині — другій половині XVII ст., тобто, на етапі економічного освоєння території Великого укріплення Більського городища початку Нової епохи.

Його складала рештки тимчасового, заглибленого в ґрунт, житла селітроварів середини — третьої чверті XVII ст. та комплекс виробничих споруд, розміщених поряд: дві печі й яма для збору опадів та ін. Встановлені й два етапи (можливо, сезони) роботи промисловиків, розподілені проміжком у рік — кілька років. Час діяльності цих, одних з перших більських «поселенців», припадає на епоху Визвольної війни — Руїни і підтверджений знахідкою мідної монети, розповсюдженої в обігу на Лівобережжі України й у прикордонні з Московською державою.

Досить значна добірка гончарної кераміки з житла та однієї з виробничих споруд (362 уламки) репрезентує продукцію місцевих гончарських осередків басейну Псла і належить до середини — третьої чверті XVII ст.

Проведені науково-рятивні розкопки поселення визначили його перспективність не тільки для подальших досліджень у контексті вивчення пізньоскіфської проблематики в Лисостепу, а й для розробки проблем історії селітроварницького виробництва в порубіжжі Гетьманщини у другій половині XVII ст. (*Супруненко, Скорий, Пуголов, Шерстюк, 2008, арк. 69-70*). До речі, суто охоронними заходами на пам'ятці збережені досить значні площі — близько 1,4 га, де можна очікувати відкриття чергових цікавих знахідок.

Джерела та література

Андрієнко В.П. Майдани і майдановидні споруди України // Вісник Харківського університету. — Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1971. — № 62. — Історія: вип. 5. — С. 65-76.

Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. / Телегін Д.Я., Винокур І.С., Титова О.М. та ін.: Навч. посібник. — Київ: вид. ІЗМН, 1997. — 336 с.

Архив Юго-Западной России, издаваемый

Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-губернаторе. — Часть VI. — Том 1. — Киев: в Университетской типографии, 1876. — 614 с.

Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете / Под заведыванием Е.В. Барсова. — Москва: В Университетской тип. (М. Катков), на Страстном бульваре, 1886. — Книга вторая. — Апрель-июнь. — Отдел IV. — С.1-264.

Берест Ю.М., Осадчий Є.М. Багатошарове городище на горі Ахтир // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ, 2004. — Вип. 13. — С. 39-42.

Боплан Пйом Левассер де. Опис України // Боплан Г.Л. де. Опис України. Меріме П. Українські козаки. Богдан Хмельницький. — Київ: Наукова думка, 1990. — С. 17-114, карта.

Буйлук М. Гончарний комплекс кінця XVII — початку XVIII ст. із Переяслава // Українське гончарство: Наук. зб. за минулі літа. — Київ-Опішня: Молодь, Укр. народознавство, 1993. — Кн. 1. — С. 250-253.

Варвянська Т.В., Супруненко О.Б. Розрита Могила. — Полтава: Археологія, 1996. — 48 с.

Вебер В. Селитра в России // Естественно-производительные силы России. — Петроград, 1920. — Т. IV. — Вып. 34. — Отд. оттиск. — С.1-20.

Городцов В.А. Майданы // Древности: Тр. MAO. — Москва: изд. MAO, 1904. — Т. XX. — Вып. II. — С. 29-39.

Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. // Тр. XIV Археологического съезда. — Москва: изд. MAO, 1911. — Т. 3. — С. 93-161.

Грушевський М. Історія України-Руси: В XI-ти т., 12-ти кн. — Київ: Наукова думка, 1991-1998. — Том VI. — 1995. — 667 с.

Каравайко Д.В., Скорый С.А., Приймак В.В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище). — Полтава: Полтав. літератор, 2008. — 76,4 с.

Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — Київ: Наукова думка, 1971. — 175 с.

Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). — Київ: Темпора, 2006. — 496 с.

Кулатова І.М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) // Більське городище в кон-

тексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С. 121-137.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини. — Київ-Полтава: Археологія, 2005. — 100 с., 1 вкл.

Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Тр. XIII Археологического съезда. — Москва: изд. MAO, 1907. — Т. I. — С. 158-198. — *Передрук*: Вид. 2-е, репр., доп. — Передмова Супруненка О.Б. — Полтава: Археологія, 1995. — Препринт, вип. 9. — 56 с.

Махортых С., Ролле Р. Некоторые итоги исследований Бельского городища и его округи Украинско-Немецкой экспедицией // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2006. — № 1 (19). — С. 3-10.

Мурзин В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище. — Київ-Гамбург-Полтава: Археологія, 1999. — 104 с.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Черненко Е.В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 году. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1997. — 24 с.: ил.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 году. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2000. — 60 с.: ил.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 году. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2001. — 72 с.: ил.

Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: Наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Упорядн., наук. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1996. — 60 с.

Николайчик Ф.Д. Начало и рост полтавских владений князей Вишневецких по данным Литовской метрики // Тр. XI Археологического съезда. — Москва: изд. MAO, 1902. — Т. II. — С.97-104.

Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. — Санкт-Петербург: Тип. Императ. Московского Университета, 1908. — Книга пятнадцатая: Документы Разрядного приказа. — 533, 154 с.

Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. — Санкт-Петербург: Синодальная тип., 1913. — Книга восемнадцатая: Документы Разрядного приказа, Севского стола. — 410, 108 с.

Охоронювана археологічна територія «Більське городище»: Буклет / Белько О.В., Кулатова І.М.,

Супруненко О.Б., Золотницький Б.І. — Полтава: Археологія, 2001. — 6 с.

Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы. — Издание ПУАК. — Полтава: тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. — 239 с.

Приймак В.В., Осадчий Є.М. Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI — XVII ст.: (Історико-археологічні нариси). — Полтава: вид. ІКЗ «Більськ», ЦП НАНУ, 2006. — 72 с.

Приймак В.В., Приймак В.М., Осадчий Є.М., Охріменко А.І., Сидоренко О.В., Федон О.Ю. Табір селітроварів на території Більського городища // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2007. — № 1-2 (21-22). — С. 88-91.

Приймак В.В., Приймак В.М., Охріменко А.І., Осадчий Є.М. Нові матеріали козацької доби з території Більського городища // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ, 2008. — Вип. 17. — С. 64-69.

Рішення Полтавської обласної ради «Про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15 лютого 2001 року // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — № 2 (10). — С. 3-8.

Скорий С. Селище в урочище Лисовый Кут на Большом укреплении Бельского городища (материалы раскопок 1999-2001 и 2004 гг.) // Revista Arheologica. — Кишинев, 2008. — Vol. IV. — № 1. — С. 146-179.

Скорий С.А., Каравайко Д.В. Комплекс селітроварних печей на Західному укріпленні Більського городища // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2008. — № 1-2 (23-24). — С. 117-124.

Спасский И.Г. Русская монетная система. — Ленинград: Изд-во ГЭ, 1962. — 222 с.

Супруненко О.Б. Перший дослідник Більського городища О.Ф.Шафонський // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С. 19-28.

Супруненко О.Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис. — Київ-Полтава: Гротеск, Археологія, 2007. — 124, XII с.

Супруненко О.Б., Скорий С.А., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Звіт про дослідження поселення скифського часу в ур. Поле 2-ї бригади в ході спорудження майданчика свердловини № 404 Більського НГКР Більської сільської ради Котелевського району Полтавської області в 2008 р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 566. — 288 с.

Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Звіт про охоронні дослідження поселення пізньозарубинецького часу в ур. Озеро (Перемірки) біля с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. в 1997 р.

// НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1997/81; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 153. — 36 арк.

Федоров Д. Монеты Прибалтики XIII-XVII столетий: Определитель монет. — Таллин: Валгус, 1966. — 423 с.

Федоровський О. Майдани Харківщини та майданові теорії // Записки ВУАК. — Київ: вид. ВУАК, 1931. — Т. I. — С. 61-90.

Ханко О.В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2000. — № 1-2 (7-8). — С. 54-66.

Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено. Сочиненное Действительным Статским Советником и Кавалером Афанасием Шафонским с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года / Издал М. Судиенко. — Киев: в Университетской Тип., 1851. — 672, XXII с.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наукова думка, 1987. — 187 с.

Шрамко Б.А. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища // ПАЗ. — Полтава: Полтав. літератор, 1994. — Число 2. — С. 195-197.

Jablonowky A. Polska XVI wieku: Źródła dziejowe. — Warszawa, 1897. — Т. XXII. — 454 s.

Супруненко А.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.А.
**СЕЛИТРОВАРНЫЙ КОМПЛЕКС В
УР. ПОЛЕ 2-й БРИГАДЫ НА БЕЛЬСКОМ ГОРОДИЩЕ**
Резюме

Осенью-зимой 2008 г. Полтавская археологическая экспедиция ГП НИЦ «Охранная археологическая служба Украины» ИА НАН Украины провела исследования участка поселения позднескифского времени в ур. Поле 2-й бригады, на территории широко известного Большого укрепления Бельского городища, у с. Бельск Котелевского района Полтавской области. В результате этих работ обнаружены 61 объект скифского времени и 5 комплексов козацкой эпохи, которые принадлежали остаткам селитроварни.

В ее составе исследованы две печи, два вспомогательных сооружения и временное жилище селитроваров. Интересным представляется выявление в заполнении одной из печей и жилища довольно выразительного набора гончарной керамики, который, вместе с нумизматическим материалом, позволяет датировать комплексы серединой – третьей четвертью XVII в. Эту датировку подтверждают данные исторических источников.

Предлагаются варианты реконструкций одной из селитроварных печей и жилища.

13.06.2009

ДУКАЧІ З ТЕРИТОРІЇ ПОСАДУ БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Впродовж 2001 – 2008 років колектив науково-дослідної лабораторії археології Подніпров'я ДНУ під проводом проф. І.Ф.Ковальової проводить археологічні розвідки і розкопки визначних пам'яток доби пізнього українського середньовіччя м.Самарь – Богородицької фортеці. За цей час отримано і оперативно введено до наукового обігу як загальні матеріали джерелознавчих й археологічних робіт, так і численні нумізматичні, сфрагістичні, мілітарні, ставрографічні та інші колекції, котрі нараховують сотні і сотні примірників у більш ніж 50 публікаціях. На превеликий жаль, приклад археологів ДНУ не підтримується музейними установами регіону та їх працівниками, зокрема, у ставрографічній галузі: так і досі до наукового обігу не введений фонд натільних хрестів, зібраний Д.І.Яворницьким «із запорозьких поховань». Прикрість ситуації підкреслюється й тим, що вказаний фонд не тільки не використаний співробітниками ДІМ ім.Д.І.Яворницького в їх науковій діяльності (*Старік, 2008*), а й продовжує залишатися недоступним протягом років для інших дослідників, що не сприяє дослідженням матеріальної і духовної культури козацьких часів.

Ставрографічні надбаня м.Самарь – Богородицької фортеці нараховують близько 120 знахідок, переважна більшість з яких – цілі і фрагментовані натільні хрести, котрі належали воякам російського гарнізону та вихідцям із Гетьманщини і Запоріжжя (*Векленко, 2008*). Крім того, до цієї ж категорії артефактів нами віднесені також вироби дрібної пластики культового призначення (*Векленко, 2004*) – натільні іконки, дукачі тощо.

У 2005 році мешканцями селища Шевченко, біля якого розташовані рештки Богородицької фортеці, був знайдений досить ранній (початок – перша половина XVIII ст.) дукач

(рис.1:2) із зображенням Голгофського восьмикінцевого хреста на ступінчастому підвищенні, зі списом і тростиною обабіч та з черепом внизу. Написи (зверху донизу): *црь – славы; Іс – Хс; снъ – бжій; н – и – к – а; мл – рб; г – г; г – г* (замість *г – а*). Вздовж краю – обідок, заповнений рослинним орнаментом. На зворотному боці, всередині притиснутого до краю вінка з листя, під фантастичною короною – опуклий напис у чотири рядки під титлами: *крту твоему по/ кланяемся влко и/ стое воксені тво/ е славимъ* (Кресту твоему покланяемся владыко и Святое Воскресение твое славим). Техніка виконання – мідне лиття, діаметр – 40 мм (без вушка). Повну аналогію знаходимо у естампажі з Кременчука та знахідках у зібраннях Ермітажу, Київського історичного музею та інших, опублікованих І.Г.Спаським (*Спаський, 1970, с.128, 129, № 97*). З приводу «фантастичності» корони слід зазначити, що на монетах часу правління Петра I до 1707 року не було визначено єдиного типу корони й окремі зразки золотих та срібних монет номіналом від червінця до гривеника несуть на собі зразки корон, тотожних зображених на дукачеві (*Кривцов, 1999, с.13-14, 18-23*). Це дозволяє віднести його до першої третини XVIII ст. і вважати раннім зразком даного класу предметів. До речі, це – перша знахідка на території Дніпропетровська за, щонайменше, останнє десятиліття (*Векленко, 2006, с. 60-61*).

У 2008 році, на посаді фортеці, неподалік від сучасного цвинтаря, був виявлений аналогічний за розмірами і написом на зворотному боці дукач, із погрудним зображенням Катерини II (рис.1:1). Виріб мідного лиття, відносно поганого стану збереженості, має аналогії серед знахідок, що зберігаються в Ермітажі, Національному музеї історії України, Російському Державному музеї тощо (*Спаський, 1970, с.128, №96*). Наявність вищезазна-

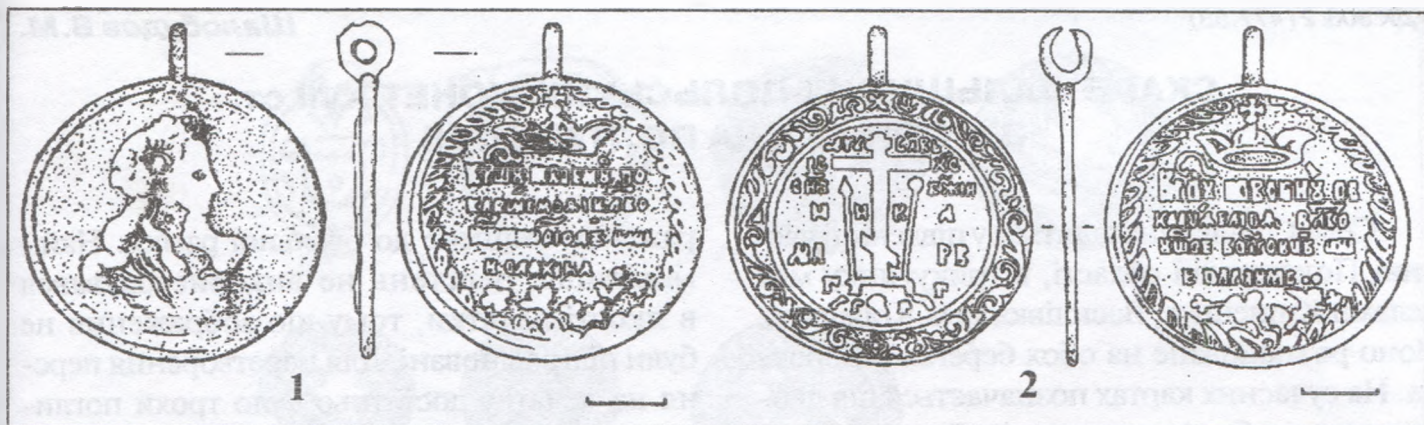

Рис. 1. Дукачі XVIII ст. з посаду Богородицької фортеці

ченого тексту на зворотному боці і профілю імператриці дозволяє віднести його до артефактів комбінованого типу та датувати другою половиною XVIII ст.

Описані вище знахідки з території посаду Богородицької (Новобогородицької) фортеці, за хронологічним визначенням, належали, ймовірно, мешканцям містечка Стара Самара – адміністративного центру Старосамарської сотні Полтавського полку і виступають яскравим свідченням присутності традиційної української культури на досліджуваній території.

Введення у науковий обіг цих предметів, прямо чи опосередковано пов'язаних із християнською православною традицією на досліджуваній території, відкривають нові сторінки регіональної історії, окреслюючи напрямки археологічних та джерелознавчих пошуків. Це дає можливість, разом із широким опрацюванням матеріалів некрополів, розширити уявлення про матеріальну та духовну культуру козацтва, ґрунтуючись на об'єктивних даних, а не на фольклорних свідченнях, що спостерігаємо останнім часом (Старік, 2006; 2008).

Література

Векленко В.О. Православні старожитності Орільсько-Самарського межиріччя // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ: ХІК, Часи козацькі, 2004. – Вип. 14. – С.202-205.

Векленко В.О. Нові знахідки православних

старожитностей з території посаду Богородицької фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ: ХІК, Часи козацькі, 2006. – Вип. 15. – С.58-62.

Векленко В.О. Натільні хрести 2006 р. з Богородицької фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ: ХІК, Часи козацькі, 2007. – Вип. 16. – С.58-62

Векленко В.О. Знахідки українських натільних христів у Середньому та Нижньому Присамар'ї // Січеславський альманах: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: вид. НГУ, 2008. – Вип. 3. – С. 87-94.

Кривцов В.Д. Аверс № 4. Российские и советские монеты, награды, знаки, жетоны, бонусы и атрибутика: Каталог для коллекционеров. – Москва: ИЧП «Аверс», 1999. – 241 с.

Спаський І.Г. Дукачі і дукати України. – Київ: Наукова думка, 1970. – 168 с.

Старік О.В. До питання поховальної обрядності запорозького козацтва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ: ХІК, Часи козацькі, 2006. – Вип. 15. – С.98-101.

Старік О.В. Пам'ятки матеріальної та духовної культури запорозького козацтва на території Південної України / Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України. – Дніпропетровськ, 2008. – Рукопис.

Векленко В.О.
ДУКАЧИ С ТЕРРИТОРИИ ПОСАДА
БОГОРОДИЦЬКОЇ КРЕПОСТИ
Резюме

Публикация посвящена введению в научный оборот находок дукачей с территории посада Новобогородицкой (Богородицкой) крепости — известного памятника позднего украинского средневековья.

02.02.2009

СКАРБ ФАЛЬШИВИХ ПОЛЬСЬКИХ МОНЕТ XVII ст. З с. СОКІЛКА НА ПОЛТАВЩИНІ

Село Сокілка знаходиться у південній частині Полтавської області, в трикутнику між селами Кишенька, Василівка та м.Кобеляки. Воно розташоване на обох берегах р.Ворскла. На сучасних картах позначається під двома назвами: Сокілка — для лівобережної частини та Правобережна Сокілка — для протилежного берега.

У XVII ст. село мало статус містечка. З 1660 до 1764 рр. тут була розташована сотня Полтавського полку (*Білоусько, Мокляк, 2003, с. 154*). Відома й початкова назва села — Соколиць. На правому березі височить останець — "Сотницька гора", а також залишки редутив початку XVIII ст. На картах XIX ст. на лівому березі були вказані хлібний та винний магазини, а також продовольчі склади. На сьогоднішня Сокілка займає вдвоє меншу площу, і на її покинутій частині місцеві жителі та приїжджі "шукачі давнини" знаходять кераміку, монети та рештки побутових речей XVII - XIX ст.

Восени 2008 р., в лівобережній частині колишніх Соколиць, краєзнавцем О.М.Шульгою знайдено комплекс речей XVII ст., який можна вважати монетно-речовим скарбом. До нього ввійшли: масивний литий перстень, поряд з яким лежав невеликий стос зпаяних окислами монет, котрі після реставрації виявилися підробками польських грошей початку XVII ст.

Перстень, розмірами 2,5x2,5x1,7 см, відлито з білої олов'янистої бронзи в роз'ємній формі, шов від якої добре помітний на внутрішній поверхні шинки. Плаский щиток овальної форми, розмірами 2,0x1,7 см, має розпливчасте зображення особистого герба (рис. 1:1). Через невиразність деталей можна описати тільки основні його риси. У центрі знаходився гербовий щит іспанського типу, тобто, із закругленим нижнім краєм. На ньому зображено зірку під муром з трьома гострими зубцями. Над щитом знаходиться трилисник, із боків якого позначено дві неясні фігури. Гербовий щит оплямповано волотами і все зоб-

раження вміщене до овальної рамки. Наймовірніше перстень не використовувався в якості печатки, тому що зображення не були підгравійовані. Для перетворення персня на печатку достатньо було трохи поглибити деталі різцем, що для майстрів того часу було нескладно.

Всі монети, в кількості 20 од., виявились репліками срібних монет польського короля Сигізмунда III, відлитими з олов'янистої бронзи біло-сірого кольору у двостулковій формі. Вони поділяються за двома номіналами: трьохгрошовики — 8 од. та шестигрошовики — 12 од. Таким чином, загальна сума дорівнює 96 грошам або майже трьом талерам — досить значній, на той час, сумі.

Всі трояки відліто з одного прототипу 1622 р. (рис. 1:2). На лицевому боці — зображення погруддя Сигізмунда профілем праворуч. По колу напис: "SIG-III-D-G-REX-POL-M-D-L". На зворотному боці, в верхній частині — маленький герб з перев'язаним снопом, так званім "Снопком Вазів", від якого вміщено Польського орла та Литовську — "Погонь". Над ним, зверху, знак номіналу — римська цифра III, під гербами дата — 1622. Нижню частину монетного поля займає напис у три рядки: "GROS-ARGE/TRIP-REGN/POLONIE", під ним — знак підскарб'я — "Cac" (*Zagorski, 1969, табл. XVIII, №286*). Всі монети мають недоливи з краю, рельєф — нечіткі контури, між букв збереглися залишки срібла, гурт монет оброблено напилком. Загальна вага всіх трояків — 14,22 г, тобто, середня вага однієї монети — 1,78 г.

Шостаки відліті таким же чином, але прототипів використано два — з датами 1624 та 1626 рр. (рис. 1:3). На лицевому боці: погруддя Сигізмунда III праворуч, по колу напис: "SIGIS:III:D:G/REX:POL:M:D:L", знизу герб — "Cac" для монет 1624 р. та "Пулкозец" — для датованих 1626 р. На зворотному боці вміщена композиція з трьох фігурних щитів з

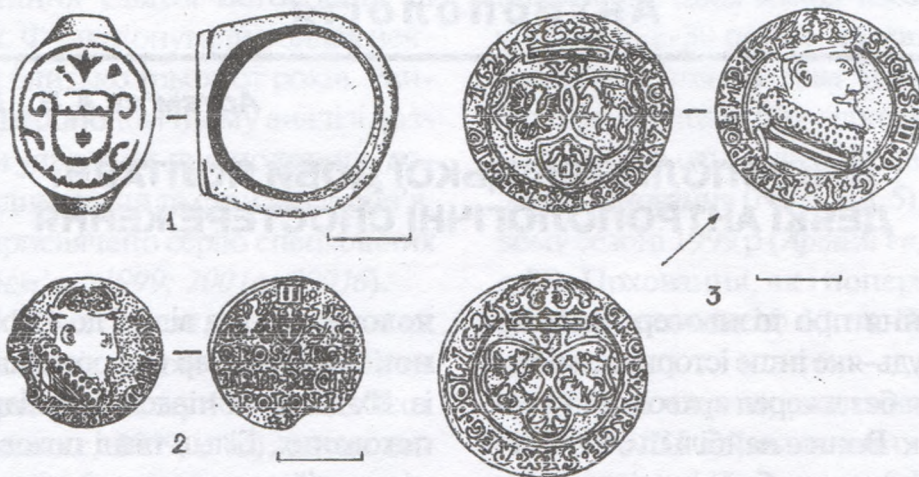

Рис. 1. Комплекс скарбу 1-ї пол. XVII ст. з с.Сокилка.

1 — перстень; 2 — зразок трояка 1622 р.; 3 — зразки шостаків 1624 та 1626 рр.

Польським і Литовським гербами, у верхніх двох, та "Снопком Вазів" — на нижньому щипі. Над гербами — цифра VI під короною, яка позначає номінал. По колу напис: "GROS ARGE SEX REG·POL·1624" або "1626" (рис.1:3). Гурт та краї монет — зі слідами напилка, 4 од. монет мають глибокі тріщини. Загальна вага шостаків — 44,5 г, тобто, середня вага монети дорівнює 3,71 г.

На сьогодні ми маємо справу з першою знахідкою скарбу, який цілком складається з литих підроблених монет. Одноманітність комплексу дозволяє припустити, що перстень і монети виготовлені одним місцевим майстром. Про це свідчать метал, техніка відливання й обробки, а також використання для всіх двадцяти підробок лише трьох монет — прототипів. Щодо датування знахідки треба зауважити, що західноєвропейська, насамперед, польська монета побувала на українських землях майже до початку XVIII ст. (*Археологія*, 1997, с.177-178). Однак, це стосується, в першу чергу, найбільш вживаного, масового номіналу — півтора гроша, тобто півторака. Монети номіналом — три, і тим більше, шість грошів вийшли з обігу дещо раніше, через більш високу пробу срібла. Швидше за все, скарб можна датувати першою половиною XVII ст., коли у населення України в обігу була достатня кількість монет середніх номіналів. З середини XVII ст. масово підроблялась найбільш вживана монета — півторака, однак

всі відомі підробки карбувалися. Враховуючи той факт, що ця монета занадто тонка, відлити її було майже неможливо.

Для порівняння, наведемо приклад Самарі — Богородицької фортеці, де знайдено вже п'ятнадцять підроблених півторакаків та два трояки. Всі вони карбовані, а не відлиті. Однак, поставити на потік виготовлення досить досконалих карбованих підробок, можна було лише за умови знання монетної справи, чого бракувало майстру із Сокилки.

Література

Археологія доби українського козацтва XVI - XVIII ст. / Під ред. Д.Я.Телегіна. — Київ, 1997. — 336 с.

Білоусько О.А., Мокляк В.О. Нова історія Полтавщини. (Друга половина XVI - друга половина XVIII ст.): Підручник. — Полтава: Оріяна, 2003. — 261 с.

Zagorski I. Monety dawnej Polski. Tablice (I - LX). — Warszawa, 1969. — 391 s.

Шалобудов В.Н.

Клад фальшивих польських монет 17 в.
із с.Сокилка на Полтавщині
Резюме

Публикация посвящена введению в научный оборот уникального комплекса монетно-вещевогоклада фальшивых польских трех- и шестигрошеви́ков, обнаруженных вместе с бронзовым перстнем на территории с.Сокилка в Нижнем Поворсклье. Находка датируется 1-й пол. 17 в.

20.03.2009

НЕКРОПОЛІ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ ПОЛТАВИ: ДЕЯКІ АНТРОПОЛОГІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Наукове знання про пізньосередньовічну Полтаву, як і будь-яке інше історичне місто, вже не уявляється без джерел археології та суміжних з нею наук. Вони є найбільш об'єктивними свідченнями про забудову міста, його квартали, вулиці, житла, матеріальну культуру населення, а подекуди і про самих мешканців.

Корпус антропологічних джерел, які стосуються населення Полтави XVII - XVIII ст. наразі незначний, проте поповнюється з кожним археологічним сезоном. Позитивним моментом є підвищення уваги до фіксації та збереження антропологічних матеріалів, які виявляються на території міста. На жаль, раніше цей пласт знахідок ігнорувався, про що маємо непоодинокі свідчення (Супруненко, Артем'єв, Белько, Коваленко, Кулатова, 1999, арк.30-31, 36; Супруненко, Мироненко, Пуголюк, Шерстюк, 2008, с.79, рис.86). На сьогодні для Полтави вивчено 37 кістяків чи їх фрагментів, що належать міському населенню окресленого вище періоду. Крім суто антропологічних та палеопатологічних досліджень, антропологічні матеріали використані в тих чи інших історичних реконструкціях, доповнюють історичні відомості про розташування міських некрополів і характеристику контингентів населення, похованих на них.

Отже, на території Старого міста рештки поховань та окремі кістяки виявлено у наступних місцях. Біля сучасного кафедрального Свято-Успенського собору — рештки цвинтаря XVII - XIX ст. Некрополь було виявлено під час археологічних досліджень 2000 р. (Коваленко, 2001, с.145).

У 15 похованнях виявлено рештки 18 небіжчиків (Артем'єв, 2001а, с.150), з яких були досліджені та докладно описані лише дев'ять (Коваленко, 2001, табл. 1). Віковий діапазон похованих становив від 4,5 до 65 років серед

чоловіків (5) та від 15 до 45 років — серед жінок (4). Цвинтар був розпланований рядами, із західною та південно-західною орієнтацією похованих. Більш пізні поховання, через брак місця, здійснено з меридіональною орієнтацією, вірогідно, з тієї ж причини, або через тривале функціонування некрополю; трапляються також поховання, перекриті одне одним (Коваленко, 2001, с.146). Власне, цвинтар був заснований поряд з дерев'яним собором — до 1748 р., про що свідчать знахідки поховань, перекритих мурованими фундаментами нової будівлі храму (Коваленко, 2001, с.145). Більшість з них виявилися ретельно збереженими тогочасними будівельниками.

Другий некрополь на території Старого міста тягнє до Спаської церкви. При земляних роботах 1999 р. на перехресті вул.Паризької Комуні та Спаської виявлене поховання, інтерпретоване як колективне (Супруненко, Артем'єв, Белько, Коваленко, Кулатова, 2000, арк.34; Артем'єв, 2001б, с.398). Рештки похованих були зібрані священником і робітниками та передані фахівцям. Кістки належали п'ятьом полтавцям чоловічої статі різного віку, одній жінці та одній дитині. Що характерно, на кістках трьох індивідів зафіксовані сліди вогнепальних поранень (Супруненко, Артем'єв, Белько, Коваленко, Кулатова, 2000, арк.32-34; Артем'єв, 2001б, с.398). Відповідно до історіографічної традиції, поховання віднесене до числа могил контингенту захисників Полтавської фортеці. Однією з можливих дат появи такого поховання фігурує кінець весни — початок літа 1709 р. (Супруненко, Артем'єв, Белько, Коваленко, Кулатова, 2000, арк.34; Артем'єв, 2001б, с.397).

Отже, на території Полтавської фортеці археологічно фіксуються два некрополі, що, безперечно, належать приходським цвинта-

рям Собору Успіння Святої Богородиці та Спаської церкви. Функціонували обидва некрополі протягом близько трьохсот років. Ранні поховання в антропологічному аналізі дозволяють скласти уявлення про полтавців доби пізнього середньовіччя та стан їх здоров'я. Цьому аспекту присвячено серію спеціальних публікацій (Артем'єв, 1999; 2001а; 2001б).

На території Нового міста, що виникає як топографічна реалія після інженерних робіт на Полтавській фортеці початку 40-х рр. XVII ст. (Пуголовок, Калашник, 2009, с.15), також виявлено ряд поховань, їх решток, скупчень поховань.

По-перше, — це рештки 10 поховань (з яких досліджено 9), виявлених під час археологічних робіт 2007 р. неподалік Миколаївської церкви, на так званій Миколаївській гірці (Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008). Рештки кладовища датовані кінцем XVII — другою чвертю XVIII ст. (Каськова, Артем'єв, 2008). Похованих, головним чином, було орієнтовано за традицією ортодоксального християнства — на захід або північний-захід. Некрополь зосереджував могили чоловіків та жінок віком близько 50 — 60 років, а також дітей, чия стать не встановлюється, з віком від 6-7 місяців до 9-10 років. Більше половини померлих не мали слідів прижиттєвих травматичних ушкоджень. Тому можна стверджувати, що на кладовищі край майбутньої Миколаївської церкви ховали переважно літніх людей, що дожили віку. Цікаве спостереження зроблене щодо індивіда з поховання 2. Це останки чоловіка 35-40 років, що за життя втратив обидві кінцівки. Природу цієї патології встановити важко, однак, можна припускати, що її причина є наслідком хірургічної ампутації або бойових дій (Каськова, Артем'єв, 2008, с.119). Окремі поховані мали порівняно багатий супутній інвентар, як, наприклад, жінка з поховання 4 (Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008, с.69-72; рис.65, 66; Калашник, 2008).

Крім того, в 2007 р. виявлені і рештки поховань цвинтаря Георгіївської церкви, що розташовувалася неподалік Миколаївського храму на тій же Миколаївській гірці. За випадкових обставин виявлені лобні кістки трьох

похованих: двох жінок віком 50-60 років та чоловіка 25-30 років. На жаль, планіграфічні спостереження за цим цвинтарем провести було неможливо. Вірогідно, до складу цього ж некрополю слід віднести два жіночих та чоловіче поховання (№№ 1, 3, 5), виявлені у польовому сезоні 1999 р (Артем'єв, Коваленко, 1999, с.55). Поховання, як і попередні, відкриті поряд із будинком № 13 по Першотравневому проспекту.

Таким чином, рештки двох некрополів XVII - XVIII ст., виявлених у межах Нового міста в складі Полтавської фортеці співпадають з територіями Миколаївської та Георгіївської (яка вже давно не існує) церков. Це дає підстави інтерпретувати ці кладовища як церковні двох перелічених храмів.

Третя група поховань, виявлених на межах Полтавської фортеці, — поховання у фортифікаційних спорудах: валу, рові або в зоні глосісу (Артем'єв, 2001б, с.397). Подібних місцезнаходжень поки що відомо три. Це рештки поховання дитини, можливо, хлопчика, віком 4-6 років у масиві валу східніше колишньої Мазурівської брами. Виявлені дуже подрібнені кістки черепа, належні до цього поховання (Артем'єв, 2009). Серед інших — поховання чоловіка, жінки та дитини 1730-1740-х рр. (Супруненко, Артем'єв, Белько, Коваленко, Кулатова, 2000, арк.35-36) з території глосісу північно-східного фронту укріплень Полтавської фортеці, північніше Київської брами. Можливо, ці рештки слід віднести до перевідкладених поховань некрополю Стрітенської церкви (Супруненко, Артем'єв, Белько, Коваленко, Кулатова, 1999, арк.32, 33-34, рис.27-30). До подібної групи віднесемо і два поховання у рові фортеці західніше Мазурівської брами, що виявлені 1999 р. (Артем'єв, Коваленко, 1999, с.55).

Останній тип поховань відображає час засипання міських ровів та нівелювання валів фортечних укріплень в середині — наприкінці XVIII ст. (Супруненко, Артем'єв, Белько, Коваленко, Кулатова, 2000, арк.36).

Методом статистичної вибірки, на основі отриманих матеріалів, можна зробити деякі висновки щодо фізичного стану полтавців XVII - XVIII ст.

Табл. 1. Статеві-вікові показники для кістяків XVII - XVIII ст., виявлених у Полтаві.

	<i>Inf. I</i> (до 6-7)	<i>Inf. II</i> (6-7 — 12-14)	<i>Juv.</i> (12-14 — 20-22)	<i>Ad.</i> (20-22 - 30-35)	<i>Mat.</i> (30-35 -50-55)	<i>Sen.</i> (50-55...)	Всього
<i>Ж.</i>	1	—	4	1	2	6	14
<i>Ч.</i>	1	1	1	3	5	6	17
Невизначені	4	2	—	—	—	—	6
<i>Всього:</i>	6	3	5	4	7	12	37

Для пізньосередньовічного населення Полтави можна вказати три піки смертності — у вікові періоди *Infantilis I*, *Juvenis* та *Senilis*. Перша група (6-7 років) залишається найбільш вразливою до першої половини XX ст. Метричні книги кінця XIX та початку XX ст. яскраво фіксують помітний відсоток дитячої смертності і для інших регіонів (*ДАПО, ф. 011, оп. 9, спр. 8, арк. 227 зв. — 228, спр. 9, арк. 118 зв. — 119, спр. 10, арк. 42 зв. — 43 та ін.*). Стрибок жіночої смертності у період *Juvenis* (12-14 — 20-22 років), вірогідно, пов'язаний зі смертністю при пологах. Для останнього періоду (*Senilis*) смертність має природний характер. Старі міщани доживали віку вдома, не перевантажуючись. У кількох випадках у померлих зафіксовані вогнепальні поранення, які, можливо, й спричинили їхню передчасну смерть. Однак переконливі докази цього наразі відсутні.

Отже, можемо виділити три типи пізньосередньовічних поховань мешканців полкової Полтави. По-перше, — звичайні християнські поховання у підпрямокутних ямах із західною (з частими відхиленнями на кілька градусів, залежно від пори року) орієнтацією. Такі поховання входили до складу некрополів міських церков. Другий тип, — колективні поховання, репрезентовані одним випадком, що зафіксований на цвинтарі Спаської церкви. Вірогідно, це поховання захисників Полтави у період масової смертності, викликані військовими діями (*Артем'єв, 2001б, с. 398*). Знахідки подібних поховань можна прогнозувати і в подальшому. По-третє, — це поховання в елементах системи фортифікації міста — у валах, ровах та на території навко-

лишнього незабудованого глосісу.

Також, на основі антропологічного аналізу остеологічних матеріалів, встановлено три піки смертності для населення Полтави XVII - XVIII ст. Ними відзначаються вікові групи *Infantilis I*, *Juvenis* та *Senilis*. Характер захворюваності полтавців досліджуваного періоду ідентичний особливостям сучасного епідеміологічного стану міста. Найбільшого розповсюдження серед стоматологічних хвороб набули карієс та його ускладнення, зубо-щелепні аномалії, запальні захворювання, у тому числі й кісткової системи, є свідчення також механічних травм черепа і посткраніального скелету. Тим не менше, кількість випадків хвороб серед населення Полтави XVII - XVIII ст. набагато нижча від наявної на сьогодні (*Артем'єв, 1999, с. 107*).

На нашу думку, отримані матеріали цілком можуть бути екстрапольовані на тенденції утворення інших міських некрополів XVII - XVIII ст. та, у векторі фізіологічних спостережень, на динаміку поширення захворювань населення пізньосередньовічної Полтави. З іншого боку, інформативність дослідження подібного плану залежить від результатів всебічного вивчення українських старожитностей доби пізнього середньовіччя методами археології і суміжних з нею дисциплін, в т.ч. антропологічних.

Джерела та література

Артем'єв А.В. Антропологічні матеріали християнських поховань XVII - XVIII ст.: стан зубо-щелепної системи // Християнські старожит-

ності Лівобережної України. — Полтава: Археологія, 1999. — С.103-107.

Артем'єв А.В. Морфометрические показатели позднесредневекового населения Полтавы (по антропологическим материалам раскопок кладбища XVII - начала XVIII в. у Свято-Успенского собора) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001а. — № 2. — С.150-153.

Артем'єв А.В. Про одне з місць поховань захисників Полтавської фортеці 1709 р. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — Київ: Рідний край, 2001б. — Вип. 12. — С.397-399.

Артем'єв А.В. Кісткові рештки дитини з поховання у валу Полтавської фортеці // Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора. — Київ-Полтава: вид. ЦП НАНУ і ЦОДПА, 2009. — С.119.

Артем'єв А.В., Коваленко О.В. Матеріали з некрополю на околиці форштатту полкової Полтави (з аналізом стоматологічних захворювань населення козацької доби) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1999. — № 2 (6). — С.54-55.

Калашник Є.С. Деталі жіночого поховального убору XVII ст. з Полтави // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: М-ли VII міжнар. студ. наук. археол. конф. — Чернігів: Сіверянська думка, 2008. — С.95-97.

Каськова Л.Ф., Артем'єв А.В. Результати антропо-одонтологічного аналізу костних останків XVII - XVIII вв. із археологічних раскопок на Николаевской горке в 2007 г. // Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка. — Київ — Полтава: вид. ІА НАНУ і ЦП НАНУ, 2008. — С.117-125.

Коваленко О.В. Цвинтар XVII — XVIII ст. на Соборному майдані у Полтаві // АЛЛУ. — Пол-

тава: Археологія, 2001. — № 2 (10). — С.145-149.

Метрические книги Св. Архистратига Михаила церкви с.Белогорилка Лохвицкого уезда для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших на 1898, 1904 и 1910 годы // ДАПО. — Ф. 1011. — Оп. 9. — Спр. 8-10.

Пуголовок Ю.О., Калашник Є.С. Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто. — Київ — Полтава: вид. ІА НАНУ і ЦП НАНУ, 2009. — 132 с.

Супруненко О.Б., Артем'єв А.В., Белько О.О., Коваленко О.В., Кулатова І.М. Звіт про охоронні дослідження в зоні реконструкції та спорудження нового корпусу Полтавського облуправління Національного банку України в 1998 — 1999 рр. (м.Полтава). — Полтава, 2000 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.211. — 71 арк.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка. — Київ — Полтава: вид. ІА НАНУ і ЦП НАНУ, 2008. — 136 с.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора. — Київ — Полтава: вид. ІА НАНУ і ЦП НАНУ, 2009. — 140 с.

Артем'єв А.В., Калашник Є.С.

**НЕКРОПОЛИ КАЗАЦЬКОЇ ЕПОХИ
ПОЛТАВИ: НЕКОТОРЫЕ АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ
НАБЛЮДЕНИЯ**

Резюме

В предлагаемой работе анализируется характер местонахождений антропологических материалов в пределах Полтавы казацкой эпохи. Выделяется три типа группирования погребений — приходские кладбища церквей, коллективные погребения в составе некрополей, погребения в элементах фортификации позднесредневековой крепости. На основе статистического анализа предлагаются некоторые выводы, относительно физиологических особенностей населения Полтавы XVII - XVIII вв.

02.02.2009.

СХІДНА ЗБРОЯ У ЗІБРАННІ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА "ПОЛЕ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ"

Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви» є одним з найвідоміших закладів військово-історичного профілю в Україні. Протягом свого існування він переживав різні періоди — від зростання інтересу до майже повного занепаду, — в залежності від політичної кон'юнктури. Це й не дивно, адже музей присвячений історичній події, трактування якої мало в різні етапи Новітнього часу свої, іноді діаметрально протилежні оцінки.

Створення першого музею Полтавської битви припадає на 1909 рік. Під час відзначення 200-річного ювілею цієї історичної події, на найвищому рівні, за участі вищих посадовців Росії й імператора Миколи II та прем'єр-міністра П.Століпіна, на історичному полі бою було відкрите невелике приміщення першої музейної експозиції. Ініціатором створення і першим хранителем музею був викладач історії Петровського кадетського корпусу в Полтаві, відомий історик І.Ф.Павловський. Фондова колекція музею, станом на 1910 р., нараховувала приблизно 400 експонатів (*Каталог, 1910, с.32*), більшість з яких складала ілюстративні матеріали про Петра I, Карла XII, їх прибічників, Полтаву початку XVIII ст., шведську і російську армії напередодні Полтавської битви. Також в першому музеї Полтавської битви експонувалися зразки озброєння, що використовувалося в першій чверті XVIII ст. Більшість предметів надійшло до Полтави з Артилерійського музею у Санкт-Петербурзі. Окремі предмети козацького військового побуту були передані в дар музею полтавцями.

Буремні революційні роки в Україні стали фатальними для музею. В 1918 р. він був кілька разів пограбований, а потім закритий. Друге «народження» закладу припадає на повоєнні роки, коли СРСР, після перемоги у Другій Світовій війні, став на шлях віднов-

лення свого імперського статусу в світі. Виникла нагальна потреба у поновленні ідеологічного обґрунтування спадковості слави Великої Росії. Засновник імперії, Петро I, починає прославлятися як прогресивний реформатор відсталої Росії, що вивів її на широку світову політичну арену. Незаперечним фактом було й те, що вирішальною подією в цьому процесі стала битва під Полтавою 1709 р.

1949 р. вийшла Постанова Ради Міністрів СРСР про відновлення і збереження пам'яників Полтавської битви (*Постановление, 1949, №2102*), де окремим пунктом зазначалося: «Восстановить и открыть не позднее 1 мая 1950 года музей на территории Поля Полтавской битвы». Під цією постановою стояв підпис Голови Ради Міністрів СРСР Й.Сталіна.

Майже одразу розпочалася робота з формування фондів нового музею (*Науковий архів Державного ІКЗ "Поле Полтавської битви", стр.24., арк. 61-63 та наст.*). Уряд СРСР та республіканські органи влади УРСР видали відповідні директиви для музейних закладів щодо сприяння у відновленні музею Полтавської битви і надання йому експонатів. У разі необхідності, за запитом, присилалися відповідні фахівці (*Там само, арк. 156-157*). Слід зазначити, що, на відміну від першого музею, експозиція якого обмежувалася лише Полтавською битвою, у другому, зважаючи на його імовірний статус (планувалося, що заклад буде існувати у вигляді державного республіканського музею), хронологічні рамки майбутніх експозицій значно розширювалися. Вони висвітлювали історичні події другої половини XVII ст., становлення Росії за царювання Петра I, весь двадцятиоднорічний період "Великої" Північної війни та її наслідки.

Відкриття музею відбулося 23 вересня 1950 р., коли у прилаштованому під експозицію приміщенні колишнього будинку для ін-

**Східна зброя
у зібранні Державного
історико-культурного заповідника
“Поле Полтавської битви”**

- Рис.1. **Шабля** турецького типу.
- Рис.2. **Прикраса** на полосі клинка шаблі.
- Рис.3. **Прикраса** на полосі клинка шаблі.
- Рис.4. **Ятаган**.
- Рис.5. **Фрагмент** руків'я ятагана.
- Рис.6. **Ятаган**.
- Рис.7. **Прикраса** на полосі клинка ятагана.
- Рис.8-10. **Ятагани**.

валідів було розміщено експонати, що вже надійшли на той час з Полтавського краєзнавчого музею, з музеїв Москви, Ленінграду, Києва, Львова, Лебедина та ін. міст. Зауважимо, що поповнення колекції продовжувалося й після відкриття закладу. Фактично, саме в 50-х роках ХХ ст. і був утворений своєрідний “кістяк” сучасної фондової збірки майбутнього заповідника. Окремі експонати також були передані радником Шведського посольства Леннартом Петрі (*Там само, арк. 116-117*)

Зважаючи на те, що нова концепція музею Полтавської битви передбачала значно ширші хронологічні межі створюваних експозицій, до його фондів надійшли зразки не тільки російської та шведської зброї, а й озброєння, що побутувало у середовищі українського козацтва на той час. За подібних умов музей історії Полтавської битви отримав невелику добірку східного озброєння, яка наразі допомагає унаочнити в експозиції події Української національної революції ХVІІ ст. та російсько-турецьких воєн, що відбувалися за безпосередньої участі українського козацтва. До складу цієї збірки входить і кілька зразків клинкової зброї, котра охарактеризована за даними інвентарних описів.

Викликає інтерес східна шабля комбінованого типу: “*Шабля* турецька, кінця ХVІІ ст. (МІПБ, КП 588). Клинок булатний, іранський, прикрашений грубою насічкою. Кривизна починається з другої третини клинка, що значно вужча верхньої частини. Руків'я складається з двох щічок з чорного рогу. Хрестовина латунна, на тиллі — насічка з позолотою. Загальна довжина — 79 см”. Передана з Полтавського краєзнавчого музею.

Оригінальність цього клинка полягає в тому, що в ньому поєднуються конструктивні особливості озброєння, притаманні турецьким та перським шаблям (рис.1-3). У європейському регіоні не було великого розмаїття клинків, гард та наверх, тому в ХVІ-ХVІІІ ст. стала поширеною практика складання гібридних конструкцій, які утворювалися елементами кількох різновидів. Практичним шляхом були вироблені найбільш вдалі стійкі комбінації, що у наступному відтворювалися ре-

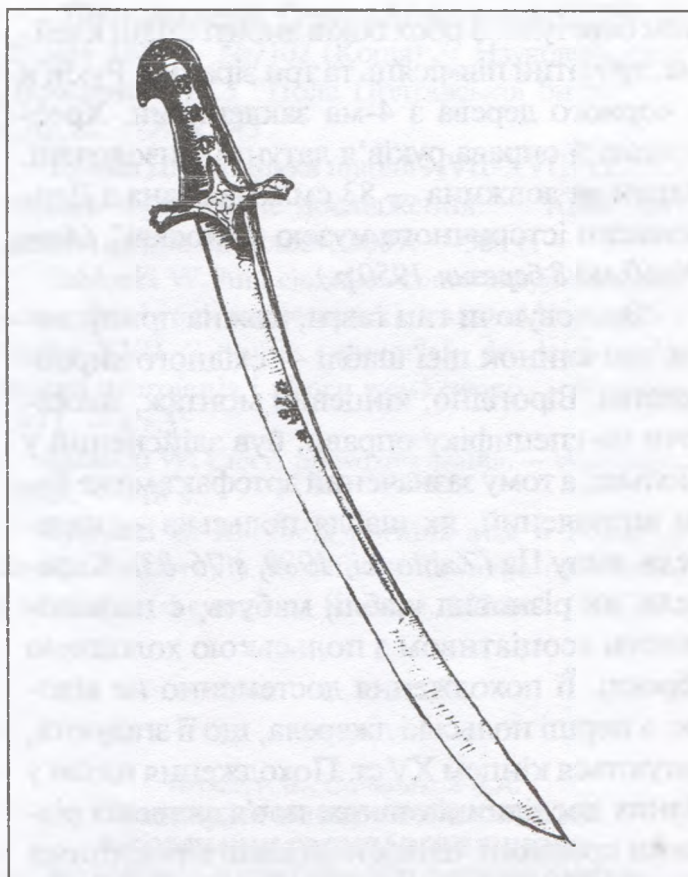

Рис.11. **Карабела.** Друга половина ХVІІ ст.
Рис. С.М.Піскового.

місниками з незначними конструктивними відмінностями (*Тоїчкін, 2007, с.46*). Подібна практика існувала і на Сході. В зазначений період там домінували клинки іранського виробництва. Однак ознак закінченості шабля набувала після здійснення монтажу, і, відповідно, атрибутувати артефакт доцільно на підставі повного комплекту шабельної оправи, яка надавала зброї завершеного вигляду і перетворювалася на ідентифікуючий фактор. У цій шаблі використовувалися конструктивні елементи перської та турецьких зброярських шкіл, а саме — клинок типу шамшир та руків'я з комоподібним навершям турецького типу (*Zablocki, 1989, s.98*). Відомо, що в Османській імперії виготовлялися шаблі, де сполучалися турецькі навершя з клинками, характерними для перських типів — шамширами та аджем-кілічамами, які й стали називати шаблями турецького типу (*Тоїчкін, 2007, с.49*).

Другим, досить цікавим експонатом, є польська гібридна шабля типу карабела (рис.11): “*Шабля* польська другої половини ХVІІ ст. (МІПБ, КП 147). Клинок з одним до-

лом біля тулії. З обох боків вибиті східні клейма: зубчатий півмісяць та три зірочки. Руків'я з чорного дерева з 4-ма заклепками. Хрестовина й оправа руків'я латунні, визолочені. Загальна довжина — 83 см. Передана з Державного історичного музею у Москві” (*Акт № 60 від 8 березня 1950 р.*).

Враховуючи тип тавра, можна припустити, що клинок цієї шаблі — східного виробництва. Вірогідно, кінцевий монтаж, зважаючи на специфіку оправи, був здійснений у Польщі, а тому зазначений артефакт може бути визначений, як шабля польська — карабела, типу Па (*Zabłocki, 1989, s. 76-83*). Карабела, як різновид шаблі, мабуть, є найвідомішим асоціативом з польською холодною зброєю. Її походження достеменно не відоме, а перші польські джерела, що її згадують, датуються кінцем XV ст. Походження назви у різних дослідників також пов'язується з різними країнами, однак найбільш вірогідними вбачаються її турецькі корені (*Квасневич, 2005, с. 54-67*). Імовірно, на початкових етапах, саме іноземні зразки слугували в якості прототипів для їх польських аналогів (*Zygulski, 1978, s. 25-31*). Специфіка форми передбачала й відповідні навички використання подібної зброї. Вважається, що техніка бою карабелою може претендувати на окрему школу через досить значні відмінності від традиційного шабельного бою. Ця зброя, насамперед, була пристосована для дугової рубки від плеча або зап'ястя (*Zabłocki, 1971, s. 17-33*).

Інша близькосхідна клинкова зброя репрезентована у колекції кількома ятаганми. Ця зброя, як і карабела, є символічною. Вона втілює військову могутність Туреччини, є символом яничарства, його військового корпоративу. В музейній збірці нараховується 5 ятаганів:

“*Ятаган* турецький XVIII ст. (*МІПБ, КП 587*). Клинок з вузьким долом у тулії, з обох боків помітні залишки насічки сріблом; руків'я з двох щічок із чорного рогу; оправа руків'я та основа клинка — латунні, карбовані. Загальна довжина — 80 см”. Переданий з Полтавського краєзнавчого музею (рис.8).

“*Ятаган* турецький (*МІПБ, КП 627*). Кли-

нок сталевий з вигравійованими візерунками; руків'я оббите орнаментованою цинковою бляхою. Піхви шкіряні. Загальна довжина — 77,5 см; довжина клинка — 64,5 см; довжина руків'я — 13 см”. Переданий з Львівського історичного музею (*Акт №485 від 13 травня 1955 р.*) (рис.4-5).

“*Ятаган* турецький (*МІПБ, КП 628*). Клинок сталевий, прикрашений написами та геометричним орнаментом, гравійований золотом. Руків'я — зі слонової кістки, з вузькою позолоченою візерунчатою пластинкою. Загальна довжина — 72,3 см, довжина клинка — 56,5 см”. Переданий з Львівського історичного музею (*Акт №5 від 19 травня 1955 р.*) (рис.6-7).

“*Ятаган* турецький XVIII ст. (*МІПБ, КП 1715*). Клинок трохи вигнутий. Має фігурну срібну накладку. Руків'я металеве зі срібною орнаментованою накладкою. На тильній частині клинка — арабський напис. Посередині клинка є тавро. Довжина клинка — 61 см.” Переданий з Полтавського краєзнавчого музею (*Акт від 31 липня 1964 р.*) (рис.9).

“*Ятаган* турецький XVIII ст. (*МІПБ, КП 1716*). Клинок прикрашений фігурною срібною накладкою, злегка вигнутий у бік лева. Руків'я металеве, зі срібною орнаментованою накладкою. На тильній частині клинка є арабський напис. Посередині клинка — тавро. Довжина клинка — 64,2 см”. Переданий з Полтавського краєзнавчого музею (*Акт від 31 липня 1964 р.*) (рис.10).

Всі описані зброярські артефакти є, безсумнівно, окрасою збірки. Ятагани, без перебільшення, можна назвати унікальними, адже вони поєднують в собі риси ріжуче-рублячої та колючої зброї. Ця зброя заточена таким чином, що найбільша ширина полоси припадає ближче до вістря, що додає удару особливої сили. Заточка з внутрішнього краю також посилює деструктивні властивості зброї. Укол, нанесений ятаганом, набагато страшніший, ніж шабельний, чому сприяє форма клинка, вигнута у двох напрямках (в першій половині — до обуха, в другій — у бік вістря). Та й середня довжина полоси — 50-70 см — є досить серйозним конкурентом для інших типів клинкової зброї.

Ятагани поширюються з початку XVI ст. Одним з перших відомий ятаган султана Османської Туреччини Сулеймана II Кануні (1520-1566). Однак, масове виробництво ятаганів починається з середини — другої половини XVIII ст. Подібне явище відома дослідниця Е.Аствацатурян пояснює кризою в Імперії та зростанням ролі яничар у внутрішньополітичному житті (*Аствацатурян, 2002*). На користь цього, посередньо, свідчить і припущення про те, що ятаган був зброєю не строювою, а індивідуальною. Вміщення власних імен на полосі клинка виконаних у тій же техніці, що й інші написи та прикраси, складність володіння цією зброєю (крім яничар, ятагани використовували козаки) може свідчити на користь індивідуального володіння цим різновидом озброєння.

Література

Аствацатурян Э.Г. Турецкое оружие в собрании Государственного Исторического музея. — Санкт-Петербург: Атлант, 2002. — 336 с.

Каталог музея Полтавской битвы на Шведской могиле / Составил И.Ф.Павловский. — Полтава, 1910. — 34 с.

Квасневич В. Польские сабли. — Санкт-Петербург: Атлант, 2005. — 192 с.

Постановление Совета Министров СССР от 25 мая 1949 г. №2102 (Копия) // Научный архив Державного ІКЗ “Поле Полтавської битви”. — Спр.24. — Арк.143

Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII-XVIII ст.: Історико-зброєзнавче дослідження. — Київ: Видавничий дім «Стилос», 2007. — 368 с.

Zabłocki W. Funkcjonalno-konstrukcyjna charakterystyka dwóch typów polskich szabel bojowych z wieku XVII // Studia i materiały do dziejów dawnego uzbrojenia i uboru wojskowego. — Kraków, 1971. — Cz.V.

Zabłocki W. Cięcia prawdziwa szabla. — Warszawa, 1989. — 348 s.

Zygulski Z. Karabela i szabla orla w Polsce // Studia i materiały do dziejów dawnego uzbrojenia i uboru wojskowego. — Kraków, 1978. — Cz.VIII.

Титков А.В., Сальников В.А.
**КОЛЛЕКЦИЯ ВОСТОЧНОГО ОРУЖИЯ
В СОБРАНИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВЕДНИКА
“ПОЛЕ ПОЛТАВСКОЙ БИТВЫ”**

Резюме

Публикация посвящена введению в научный оборот данных о восточном клинковом оружии из собрания Государственного историко-культурного заповедника “Поле Полтавской битвы”

09.09.2009

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні, Київ	НА ЦОДПА	— Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава	НБУ	— Національна бібліотека НАН України ім. В.І.Вернадського, Київ
АН ССРСР	— Академия наук СССР, Москва	НГКР	— Нафто-газо-конденсатне родовище
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет, Київ	НГУ	— Національний гірничий університет, Дніпропетровськ
ГЗК	— Гірничо-збагачувальний комбінат	НУ	— Національний університет
ДАПО	— Державний архів Полтавської області, Полтава	ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник, Полтава
ДАС	— Донецкий археологический сборник, Донецк	ПКМ	— Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ДІМ	— Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І.Яворницького, Дніпропетровськ	ПУАК	— Полтавская ученая архивная комиссия, Полтава
Дн. НУ	— Дніпропетровський Національний університет, Дніпропетровськ	РДІА СПб	— Російський державний історичний архів, Санкт-Петербург
Дон. НУ	— Донецький Національний університет, Донецьк	РНБ	— Російська національна бібліотека, Санкт-Петербург
ДУ	— Державний університет	ТД	— Тезиси докладов, тези доповідей
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ	— Державне підприємство Науково-дослідний центр “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології Національної Академії наук України, Київ	ТДС	— Тезиси докладов и сообщений
ЖНМП	— Журнал Министерства народного просвещения, Санкт-Петербург	УЕ	— Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана, Київ
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної Академії Наук України, Київ	УІЖ	— Український історичний журнал, Київ
ІЗМН	— Інститут засобів та методів навчання, Київ	УТОПІК	— Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ІКЗ	— Історико-культурний заповідник	ЦДВІА РФ	— Центральний державний військово-історичний архів Російської Федерації, Санкт-Петербург
МІА	— Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград	ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
МАО	— Московское археологическое общество, Москва	ЦП НАНУ	— Центр пам'ятокознавства Національної Академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ.
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ		

Summary

ON TWO CULTURAL TRADITIONS OF COSSACK TIME IN SLOBOZHANSKYNA *by Golubeva I.V. (Kharkiv)*

Data of written sources give opportunity to assume, and the archaeological ones to illustrate visually the presence of two material cultures in the early formation period of Slobozhanshyna. In the article, it is also characterised materials, received in course of archaeological investigations, in connection with their attribution to Cherkasy (Ukrainians) and Moscovites (Russians).

THE FORTRESS OF POLTAVA *by Kovalenko O.V. (Poltava)*

The article is to specify stages of development

of Poltava fortress fortifications and its elements during the periods: erection (towards the beginning of 1630), expansion (1640th years), reconstruction to fortress of bastion type (1709-1720), gradual destruction and eventual liquidation of the fortifications (1770-1830). It is described the process of suburb formation, as well as narrow and far environs of Poltava in XVII-XVIII centuries. Composition structure of two general and three additional axes - i.e. reference points for layout of net of streets, which basically was not altered with the re-planning and reconstruction of the early XIX century (the project of 1803). The changes were made in the planning scheme: formed radial regular quarter planning, liquidated remains of the fortress, laid new streets and the administrative centre, all this brought to the lost of the bilateral topographical structure and the merger of the town in one composition.

Summary

THE MODERN FEATURES IN THE UKRAINIAN MATERIAL CULTURE OF THE SECOND HALF XVII - EARLY XVIII CENTURIES

by Bilayeva S.O. (Kyiv)

The article covers the problems of studies of mental changes in the Ukraine and Ottoman Empire, appearance in the material culture tendencies of shift from the medieval dogmatism to communication freedom of the Modern. This changes became possible as a result of wide spread of stimulators — tobacco, coffee, opening of many public houses for coffee and smoking the tobacco on the territory of Moslem countries, despite the restrictions and prohibitions of the secular and religious authorities. Prohibition to smoke and sell tobacco also took place in the Moscovia. In the Ukraine the state of things was different. Ukrainian peasantry creates a new trade of agriculture — cultivation of tobacco, which comes gradually to be one of the leading cultures of the Left bank Ukraine. It is also made an attempt, in the article, to analyse the historical fate of the Ukraine and the Ottoman Empire in XVII - early XVIII centuries and perspectives of their development in connection to data of the historical archaeology.

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS BY THE CHRIST THE SAVIOUR CHURCH IN POLTAVA

by Vinogradska L.I., Orlov R.S. (Kyiv)

In summer 2004, in Poltava, made archaeological investigations on territory of remarkable site of archaeology and history — trading quarter of the chronicle Ltava, which at the same time is an expressive monument of the Cossack period. In the course of work on place of erection of new bell tower of the Christ the Saviour Church, on the territory of general area of 170 sq. m. and depth 1,5-6,0 m., were opened remains of brick construction of the late XVII - early XVIII centuries, fragments of a few buildings and pits of the same period. The brick construction represented itself the remains of a staircase passage with oak steps, covered with brick vault, which led towards the subterranean passage. The construction of the subterranean passage represented itself a foundation pit, dug in open mode and covered with oak boards with timber posts, and on — fender passage, made in the continental loam with oak posts. Archaeological materials are represented by stuff and ceramics finds of the late XVII - XVIII centuries.

FINDS FROM A HOUSEHOLD PIT OF THE XVIII CENTURY IN KREMENCHUK

by Suprunenko A.B. (Poltava), Pashkevych G.O., Kalashnyk E.S. (Kyiv)

In course of scientific protective archaeologi-

cal investigations 2009 of cultural stratifications of the Cossack epoch in Kotsubinsky Street 4, Kremenchuk, Poltava region, in north-western part of the territory, surrounded by town fortifications of the late XVII - early XVIII centuries, was discovered a household pit of middle XVII century, where were found a few quite unordinary items, connected with destruction in fire of this and all of the neighbouring complexes. Among the finds are fragments of pottery of the middle XVII century, pot and tureen. They were standing on pit bottom and were filled with grains of cannabis, (*Cannabis sativa L.*), which had obviously been a planting material.

LATE MIDDLE AGES ANTIQUITIES FROM THE UPPER KYIV

by Kozlovsky A.O., Ievlev M.M. (Kyiv)

It covers the results of archaeological protective investigations in Kyiv, Bolshaya Zhytomyrska Str., 2a, made in 2003.

LATE MIDDLE AGES HABITATION FROM THE KOMSOMOLSK ENVIRONS IN THE POLTAVA REGION (DIGS 2008)

by Pugolovok Y.O. (Kyiv), Suprunenko A.B. (Poltava)

The publication covers a dwelling complex of Cossack epoch late XVII - early XVIII centuries, which were discovered in course of scientific protective archaeological investigations of the Poltava archaeological expedition made by "Protective Archaeological Service of Ukraine" of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine in tract Kormilitsa ('the Feeder') near to Komsomolsk in the Poltava Region, on watershed interfluvium of Psel and Sukhoy Kobelyachek, in summer 2008, destroyed during the Northern War or one of the Tatar raids of the second quarter XVIII century. It is given a version of reconstruction of the dwelling complex.

FATE OF THE LITTLE TOWN MAYACHKA IN THE NORTHERN WAR: ARCHAEOLOGICAL ASPECT

by Kalashnyk E.S. (Kyiv)

In the publication, based on archaeological materials, is maintained a hypothesis of foundation the town Mayachka, first on the left bank of the river Orel, in the tract Voynovka, and existence of Cossack squadron centre there in XVII century. It is supposed that the centre was transferred from its initial place on Orel's right bank after the Northern War, in course of establishment of the Ukrainian line.

Summary

SMALL VILLAGE PIDUSTY NEAR TO KOMSOMOLSK: FEATURES OF MATERIAL CULTURE OF THE EARLY XVIII CENTURY

by Sherstuk V.V., Suprunenko A.B. (Poltava)

The publication deals with the analysis of investigated complexes materials of the first half XVIII century, discovered on the territory of the former village Podpusty, in the low flow of the river Sukhoi Kobelyachek in the Poltava region. It is made an attempt to localise the village of the early XVIII century and to detect the names of its founders on the base of historical documents and the toponymy.

BURIAL OF THE SCYTHIAN TIME IN A BARROW BY THE LOW FLOW OF SUKHOI KOBELYACHEK

by Kulatova I.N. (Poltava)

The article covers a burial complex of the Scythian Time (late VI - early V century B.C.) from the Barrow 11 of a group in the tract Malaya Kormilitsa, on place of the former village Podpusty in Kremenchuk district of the Poltava region, investigated in autumn 2008. The burial was robbed in the Cossack epoch and latter in 20-th XX century. Received the material proves of the fact of robbery in early XVIII century and the use of the pit as robbery passage by the inhabitants of the village in the XVIII century.

SALPETRE WORKS IN THE FIELD OF THE 2ND BRIGADE IN THE SITE OF THE ANCIENT SETTLEMENT OF BELSK

by Suprunenko A.B., Sherstuk V.V. (Poltava), Pugolovok Y.O. (Kyiv)

In autumn and winter 2008, by the Poltava archaeological expeditions of "Protective Archaeological Service of Ukraine" of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, it was made an investigation of part of the late Scythian time settlement in tract Pole of the 2nd brigade, on the territory of widely known Big fortification of the Belsk settlement, near to village Belsk in Kotelva district of the Poltava Region. In course of the digs were found 61 objects of the Scythian Time and 5 complexes of Cossack epoch, which belong to the remains of saltpetre workhouse. It includes two furnaces, two subsidiary constructions and temporal dwelling of saltpetre makers. It seems to be interesting that one of the furnaces and dwellings were filled with quite a remarkable set of pottery, which, along with numismatic material, makes possible to date the complexes back to the middle - third quarter XVII cen-

turies. This date is also submitted with data of historical sources. It is offered variants of reconstruction one of the saltpetre furnace and the dwelling complex.

DUCATS FROM THE TERRITORY OF THE TRADING QUARTER OF THE BOGORODYTSKA FORTRESS (THE FORTRESS OF THEOTOKOS)

by Veklenko V.O. (Dnipropetrovsk)

The publication is to admit in scientific circulation data about finds of ducats from the trading quarter of the Novobogoroditska (Bogoroditska) fortress — outstanding monument of the late Ukrainian Middle Ages.

TREASURE OF FORGED POLISH COINS OF XVIII CENTURIES FROM VILLAGE SOKILKA IN THE POLTAVA REGION

by Shalabudov V.M. (Dnipropetrovsk)

The publication is to admit into scientific circulation a unique complex of coins and stuff hoard of forged polish coins, found along with a bronze finger ring on the territory of the village Sokolka in the area adjacent to the low flow of Vorskla. The finds are dated back to the first half of the XVIIth century.

NECROPOLISES OF THE COSSACK TIME IN POLTAVA: SOME ARCHAEOLOGICAL OBSERVATIONS

by Artemyev A.V. (Poltava), Kalashnyk E.S. (Kyiv)

The paper deals with analysis of anthropological materials location in measures of Cossack epoch Poltava. Outlined three types of burial grouping - parish churchyards, collective burials in structure of necropolises, burials in fortification elements of the late Middle Ages fortress. On the base of statistic analysis are offered some conclusions, concerning physiological peculiarities of Poltava population in XVII-XVIII centuries.

ORIENTAL WEAPON IN COLLECTION OF THE STATE HISTORICAL AND CULTURAL MUSEUM "THE FIELD OF THE POLTAVA BATTLE"

by Titkov A.B., Salnikov V.O. (Poltava)

The publication admits into scientific circulation data of Oriental blade weapons from collection of the State Historical and Cultural Museum "The Field of the Poltava Battle".

АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС ЛІВУБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Науковий журнал

Засновники та видавці:

Центр охорони та досліджень
пам'яток археології управління
культури Полтавської
облдержадміністрації

Інститут археології
НАН України

Реєстраційне свідоцтво
ПДЛ № 212
від 29 січня 1997 р.

Виходить раз на півріччя.

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу.

Відповідальність
за точність вжиття, наведення
прізвищ,
імен та по-батькові, дат, посилань
на джерела
і літературу
несуть автори статей та
публікацій.

У разі
передруку посилання на
"Археологічний літопис
Лівобережної України"
обов'язкове.

Оригінал-макет підготовлений
ВЦ "Археологія" ЦОДПА

Здано до набору 20.02.2009 р.
Підписано
до друку 14.09.2009 р.
Формат 60x84/8.

Папір офсетний.
Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 12,5 + 0,5.
Обл.-вид. арк. 13,5 + 0,5.

Тираж 300 прим.
(1-й з-д — 150 прим)
Вид. № 128.

Зам. № 1/2009.

Віддруковано:

Вид-во "Фірма"Техсервіс"
м.Полтава, вул.Мищенка, 2,
тел./факс (053-2) 56-36-71

НАШІ АВТОРИ

Артем'єв А.В. — асистент Української медичної стоматологічної академії, ст. науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Біляєва С.О. — ст. науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Векленко В.О. — завідувачий навчальної лабораторії археології кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім.О.Гончара

Виноградська Л.І. — ст. науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Голубєва І.В. — заступник директора ДП "Слобідська археологічна служба"

Ієвлев М.М. — науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук

Калашник Є.С. — магістрант Національного Університету "Кієво-Могилянська Академія"

Коваленко О.В. — ст. викладач кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, мол. науковий співробітник Інституту керамології — філії Інституту народознавства НАН України

Козловський А.О. — ст. науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Кулатова І.М. — директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Орлов Р.С. — науковий співробітник Інституту археології НАН України

Пашкевич Г.О. — провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, доктор біологічних наук

Пуголовок Ю.О. — аспірант Національного Університету "Кієво-Могилянська Академія"

Супруненко О.Б. — провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України

Сальников В.О. — головний зберігач фондів Державного історико-культурного заповідника "Поле Полтавської битви"

Тітков О.В. — зав. сектором Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Шалобудов В.М. — старший науковий співробітник лабораторії археології кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім.О.Гончара

Шерстюк В.В. — ст. науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Публікуючи постановчі та проблемні матеріали, редакція, окрім спеціально обумовлених випадків, подає авторську точку зору.

На обкладинці: Нагівпштоф і ллятка 1-ї чв. 18 ст.
Підустя, ур.Мала Кормилівця.
Фото *Радченка М.О.*, 2009.

Рисунки, кресленики:
Авторські та Менчинської Т.В.

Коректура: *Супруненко О.Б., Філяченко Л.К.*
Переклад англійською мовою: *Черняшов В.В.*

НАДМОГИЛЬНІ МОНУМЕНТИ З КЕЛЕБЕРДЯНСЬКОГО КЛАДОВИЩА

Рис. 1. Келеберда, с. Надгробки на сільському кладовищі

Під час огляду Келебердянського кладовища у серпні 2009 р. О.Б.Супруненко та А.М.Обломським виявлені два нових зразки надмогильних монументів. Відповідно, до загальної нумерації надгробків, їм надані №№ 102 та 103. Розташовані вони у північній частині некрополю, ближче до курганоподібного насипу 1, праворуч від стежки та доріжки. Перший — кам'яний чотирикінцевий хрест із округлими кінцями (рис. 1:1). Його поверхня рясно вкрита мохом і численним сколами, утвореними внаслідок дії природних чинників. Виготовлений цей монумент із плити сірого граніту. Висота над ґрунтом — 0,52 м, ширина — 0,38 м. За формою, хрест найближчий до так званих простих або "грецьких" (Сапожніков, Шувалов, 1995, с. 18, рис. 1:2). Зауважимо, що кам'яні хрести на території Келебердянського кладовища — досить рідкісне явище. В ході обстежень, проведених в 2004–2005 рр. на його території, було виявлено лише один хрест грецького типу (Пуголовок, 2005, рис. 7:41;10). Слід відзначити, що такі хрести не надто характерні для Наддніпрянщини (Телегін, 1995, с. 28–29), і, зокрема, для околиць с.Келеберда, де переважають стелоподібні надгробки (Пуголовок, 2006, с. 320–322). Найбільш розповсюджені надмогильні монументи у формі хрестів на території Степової України та у Причорномор'ї (Сапожніков, 1997)

Другий надгробок належить до більш характерного типу, а саме — до групи стелоподібних. Це підпрямокутна стела, з округлою верхівкою, край якої збитий (рис. 1:2). Виготовлена вона також із сірого граніту. Розміри — 0,42 x 0,60 x 0,10 м. Лицевий бік відшліфований. Центральну частину стели прикрашає горельєфне зображення у вигляді простого чотирикінцевого хреста "грецького" типу. Цей монумент знаходить прямі аналогії серед об'єктів надгробної пластики кладовища с.Келеберда і некрополів його округи (кол. с.Шведівка) (Пуголовок, 2004, рис. 2:30; 2007, рис. 2:4), а також серед подібних пам'яток, виявлених у пониззі Сухого Кобелячка (Супруненко, Шерстюк, 2009, рис. 23, 24).

Віднайдені монументи доповнюють і розширюють джерельну базу вивчення надмогильної монументальної пластики півдня Полтавщини. Характер та стиль їх оформлення цілком вписується у загал подібних козацьких пам'яток Дніпровського Лівобережжя, для яких характерним є переважання стелоподібних обрисів надгробків із зображенням простих хрестів.

Вірогідно, і хрест, і надгробок з'явилися на Келебердянському некрополі на рубежі XVIII–XIX ст.

Література:

- Пуголовок Ю.О. Некрополь доби пізнього українського середньовіччя в околицях Келеберди на Полтавщині // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2004. — № 1-2 (15-16). — С. 139-142.
- Пуголовок Ю.О. Звіт про розвідки в околицях с.Келеберда Келебердянської сільради Кременчуцького р-ну Полтавської області у 2004 р. з підготовки "Зводу пам'яток історії та культури Полтавської області". — Полтава, 2005 // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 413. — 22 арк.
- Пуголовок Ю.О. Роботи на некрополі доби пізнього українського середньовіччя в околицях с.Келеберда Келебердянської сільради Кременчуцького р-ну Полтавської області у 2005 р. // АДУ 2004–2005 рр. — Київ-Запоріжжя: Дике Поле, 2006. — Вип. 7. — С. 320–322.
- Сапожніков І.В., Шувалов Р.О. Типологія і хронологія кам'яних хрестів Північно-Західного Надчорномор'я // Дослідження пам'яток українського козацтва. — Київ, 1995. — Вип.4. — С. 17–24.
- Сапожніков І.В. Кам'яні хрести Степової України (XVIII — перша половина XIX ст.) — Одеса: Чорномор'я, 1997. — 192 с.
- Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Пам'ятки археології пониззя Сухого Кобелячка на Полтавщині. — Київ-Полтава: Дивосвіт, 2009. — 104 с.
- Телегін Д.Я. Про деякі регіональні відміни в надмогильних монументах козацької доби в Україні // Дослідження пам'яток українського козацтва. — Київ, 1995. — Вип.4. — С. 25–29.

Місцезнаходження пам'яток археології
Галещинського родовища,
за GPS-зйомкою на космічному фотознімку

